

VICTOR HENRICH BAUMANN

SÂNGELE MARTIRILOR

ΩΔΕΚΩΔΕ
ΙΧΩΡ
ΜΑΡΤΥΡΩΝ

Editura Dobrogea

Născut în anul 1941 în com.
Horia, jud. Tulcea.

Absolvent al Facultății de
Istorie, Universitatea
București, 1964, specialist
în istorie universală veche
și arheologie.

Din 1970, muzeograf principal,
șef de secție și director la
Muzeul de Istorie și
Arheologie din Tulcea.

Între 1971 și 1994 cercetează
ansamblul paleocreștin de la
Niculițel.

Cercetător al mediului roman;
publică lucrările: „Ferma
romană din Dobrogea”(Tulcea,
1983); „Așezări rurale antice
în zona Gurilor Dunării”
(Tulcea, 1995); „Prezența
elenilor la Tulcea“ (București,
2005); „Noviodunum. Șantier
arheologic 1995–2009“
(București, 2010)

Sângele Martirilor

INSTITUTUL DE CERCETĂRI ECO-MUZEALE
„GAVRIL SIMION”

Victor H. Baumann

THE BLOOD OF THE MARTYRS

INSTITUTUL DE CERCETARI ECO-MUZEALE
„GAVRIL SIMION”

Victor H. Baumann

SÂNGELE MARTIRILOR

Volum publicat de / Published by: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale
„Gavril Simion” și Episcopia Tulcea

Adresa / Address: Str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea,
România, icem@icemtl.ro

Website: <http://www.icemtl.ro/>

Tehnoredactare / Computer graphics: Corneliu DAN, Camelia KAIM
Fotografii / Photos: Ion MICLEA, Mihale MAȚĂRĂNGĂ, George DUMITRIU,
Mircea STOIAN, Ion MIREA, V.H. BAUMANN

Desene / Drawings: Camelia Geanbai, V.H. Baumann
Culegere text: Adina IGNAT, V.H. Baumann
Traducere în limba engleză : Iulian VIZĂUER, Corneliu DAN

Coperta 1: *Martyrion*-ul de la Niculișel și inscripția martirică "Aici și acolo (se află) sângele
martirilor" (foto M. Stoian și I. Mirea, 2003)

Coperta 4: A spectrul din interiorul construcției de preservare a monumentului paleocristin de la
Niculișel (foto M. Stoian și I. Mirea, 2003)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BAUMANN, VICTOR HENRICH
Sângele martirilor / Victor H. Baumann -
Constanța

Editura Dobrogea 2015
Conține bibliografie

Index

ISBN 978-606-565-101-2

902(498 8)

28

ISBN 978-606-565-101-2

Cuvânt de binecuvântare

Cinstirea marilor oameni ai credin ei cre tine a constituit înc de la începutul Bisericii una dintre principalele forme de exprimare ale devo iunii religioase.

Potrivit îndemnului Sf. Ap. Pavel „*Aduce i-v aminte de mai-marii vo tri, care v-au gr it vou cuvântul lui Dumnezeu; privi i cu luare-aminte cum i-au încheiat via a i urma i-le credin a*” (Evr.13,7) lumea cre tin antic a înconjurat cu o evlavie deosebit i un cult special atât pe oamenii care au m rturisit cu pre ul vie ii noua credin în Hristos – Fiul lui Dumnezeu, cât i locurile în care ace tia au primit moartea martiric .

Primele trei secole de existen ale Bisericii a fost o vreme de grea încercare pentru frageda dar sublima credin cre tin care se extindea tot mai mult în Imperiul Roman. În pofida persecu iilor declan ate de împ ra ii romani împotriva Bisericii i a adept ilor ei, noua religie câ tiga tot mai multe suflete i teren astfel c , la cump na veacurilor II-III, cuvintele scriitorului cre tin african Tertulian „*Sângele martirilor, s mân a cre tinilor*” defineau i marcau profetic via a Bisericii.

Pân la începutul secolului al IV-lea deja în marile centre ale lumii antice din bazinul mediteranean (Roma, Alexandria, Antiohia, Cartagina, Tesalonic, Efes, Ierusalim etc.) se aflau puternice comunit i cre tine care î i aveau construite modeste loca uri de cult pe mormintele martirilor, unde se oficia Sfânta Liturghie i la a c ror zi de pomenire aveau loc pelerinaje.

Dup edictul de toleran religioas de la Milan din anul 313, via a cre tin în întreaga lume roman iese din catacombe i, bucurându-se atât de recunoa tere cât i de sus inere din partea autorit ilor statului, înflore te tot mai mult.

Situa ia aceasta caracterizeaz din plin i via a cre tin de la Dun rea de Jos care dup anul 313 se desf oar în toate cet ile importante ale Sci iei Mici unde cre tinii ridic bazilici, unele din ele de mari dimensiuni, fapt care implic participarea aproape a tuturor locuitorilor cet ii sau a conducerii cet ii la ridicarea lor. Cre tinii din aceste cet i înscriu pe obiectele lor i pe pietrele funerare cuvinte i simboluri cre tine. Ei au locuri special de înmormântare, cimitirele lor fiind separate de ale necre tinilor, în mijlocul c rora era ridicat o bazilic cimiterial .

Victor H. Baumann

Aceste preioase vestigii materiale ale cultului vechilor sfini din Scitia Mică (bazilici, martyrioane, cripte și morminte cu sfinte moaște, inscripții votive etc.) deși au fost distruse și risipite succesiv, de goi, huni, avari, bulgari și de alte popoare migratoare care s-au vânturat peste pământul frământat al Dobrogei, totuși multe din ele rămân încă acoperite din voința divină de pământul ocrotitor. El descoperă „la plinirea vremii” (Gal. 4,4) prin lucrarea unor oameni cu chemare de Sus urme și dovezi arheologice care vin să confirme existența martirilor dobrogeni atestată în vechile documente literare (martirologii) și cinstita lor în cultul oficial al Bisericilor locale respective.

Un astfel de om providențial este și dr. Victor Henrich Baumann care de aproape jumătate de veac, de la descoperirea *martyrion*-ului și a Sfinților de la Niculiel în vara anului 1971, este considerat fără greș cea mai avizată voce arheologică în acest sens.

Despre necesitatea scrierii unei cărți pe tema Sfinților de la Niculiel pentru istoria și teologia ortodoxă românească nu mai este cazul să vorbim, deoarece „*Sângele martirilor*” acum este reeditat pentru a treia oară în decurs de numai 11 ani de la prima apariție, ci trebuie subliniat acum pasiunea constantă și dorința arzătoare a eminentului autor de a actualiza cu noi date specifice și a face să fie „citită” cea mai frumoasă frescă a paleocreștinismului istro-pontic.

Felicitându-l și încurajându-l pe autor în nobila misiune de a face cunoscut din nou o pagină fundamentală din cartea de aur a creștinismului dobrogean, binecuvântăm apariția lucrării și cerem mila și ajutorul lui Dumnezeu asupra tuturor cititorilor, fie ei specialiști în domeniul arheologiei, fie clerici sau simpli creștini.

Cu arhierești binecuvântări,

† VISARION

Episcopul Tulcii

Tulcea

26 oct. 2015

Sf. Mc. Dimitrie izvorătorul de mir

Binecuvântarea Sfin ilor Martiri

Sfin ii mucenici sunt înainta ii no tri în credin , în elep ii i biruitorii, ce s-au ridicat pe scara des vâr irii spirituale, trecând pragul mor ii spre via a cea ve nic . Dumnezeu a binevoit ca în anul 1971, în mijlocul epocii de prigoan i de necredin , s scoat la iveal sfintele moa te ale Sfin ilor Mucenici de la Niculi el. A fost o rânduial a lui Dumnezeu, ca atunci când eram strâmtora i în credin a noastr s se arate, de Sus, puterea Celui Preaînalt, care printr-o ploaie a scos la iveal comoara nepre uit a unui martiricon ce ocrotea moa tele m rturitorilor credin ei dovedit prin jertf . Ei i-au probat vitejia distingându-se ca solda i în armata roman . Venind îns vremea ca cei din Imperiu s - i arate ata amentul fa de împ rat prin exprimarea cultului p gân, ace ti viteji ai veacului trec tor au descoperit armele Luminii luptând împotriva întunericului. Astfel, au c p tat nu doar o cunun vremelnic , ci una ve nic , având atât în elepciune, atât r bdare i atât dragoste, c nimic nu i-a putut împiedica s - i m rturiseasc credin a i s - i sfîn easc via a lor jertfind-o.

Episcopul-vicar al Tomisului, de atunci, Prea Sfin itul Gherasim Const n eanul, actualmente episcopul Râmnicului, ca slujitor al lui Hristos, cu credin a ridicat sfintele moa te i le-a dus la m n stirea Coco , unde a preg tit racle pentru a le a eza spre cinstire. Îmi exprim sincera recuno tin i îndrept rug ciuni de mul umire lui Dumnezeu pentru mo tenirea inestimabil l sat acestei eparhii apostolice, iar pentru Prea Sfin itul Gherasim în l m rug ciuni ca slujirea s -i fie mereu vie i anii s -i aduc cununi de bucurii.

În orice înf ptuire de credin trebuie s vedem purtarea de grij a lui Dumnezeu, pentru c dup 30 de ani nu mai putem vorbi doar de Niculi el, ci i de Halmyris i, cu siguran , al i martiri se roag pentru noi i pentru ca acest p mânt dobrogean s fie cunoscut în adev ratele sale valen e.

Rug ciunea lor a continuat peste milenii dep ind bariera timpului. Datorit rug ciunii lor, Dumnezeu a rânduit oameni pricepu i care s a tearn pe hârtie pagini gr itoare vorbind despre începutul cre tin al nostru,

Victor H. Baumann

al românilor. Victor Baumann a avut binecuvântarea lui Dumnezeu începând și finalizând o lucrare atât pentru specialiști, cât și pentru oamenii cu evlavie interesată de viața creștină a primelor secole. „Sângele Martirilor” este cel care a sfințit această lucrare până când s-a contopit în însuși titlul sugestiv pe care autorul, cu multă dibăcie, i l-a atribuit.

Această carte este rezultatul trudei de arheolog și, mai presus decât atât, al jertfei de creștin. Este descoperirea cu care istoricul și cercetătorul se contopesc în chip minunat în creștinul V. Baumann. Îți mulțumim pentru ceea ce a făcut ca această descoperire să fie cunoscută pe plan național și internațional.

A adărușă ne rugăm sfinților și să le zicem: „Sfinților Mucenici în ele și ostași viteji a lui Hristos, care ați biruit păcatul, care ați înfruntat moartea, care ați primit suferințele sabiei, nu vă depărtați de la noi, ci ajutați-ne în tot ceasul, în toată vremea și chemați-ne pe toți să fim urmașii voștri, precum voi ați fost urmașii lui Hristos!”.

†TEODOSIE,

f. Teodosie

Arhiepiscopul Tomisului

4 iunie 2002 – de ziua Sfinților Martiri de la Niculișel

Cuvânt înainte

Au trecut mai bine de trei decenii de la senzaționala descoperire a *martyrion*-ului de la Niculișel, din județul Tulcea.

S-au făcut cercetări arheologice, s-au scris articole și s-au emis ipoteze, în special asupra martirilor de la Niculișel.

Cercetările arheologice s-au încheiat în anul 1994, după mai multe campanii de săpături, efectuate la distanțe mari în timp. Cele din anii 1971 și 1984-1985 au avut un caracter de salvare; în 1975 a fost stabilit suprafața ocupată de edificiul paleocristin. Ultimele săpături, efectuate în anii 1993-1994, au permis finalizarea proiectului de conservare a ansamblului bazilical de la Niculișel și întocmirea unui proiect de restaurare a vestigiilor antice scoase la lumină. Proiectul de conservare, realizare a arhitectelor Prascovia Andreev și Mioara Găleanu din Tulcea s-a concretizat în construcția de preservare a întregului ansamblu bazilical, mai puțin a *atrium*-ului, aflat la sud-vest, sub o construcție modernă. Se poate spune că edificiul de protecție, a cărui planimetrie preia corect forma monumentului paleocristin, este o reușită. Eleganța și caracterul aerat al spațiului interior creează o plăcută atmosferă ambientală. Galeria perimetrală destinată fluxului de vizitare asigură, de asemenea, un permanent contact vizual cu monumentul.

Proiectul de restaurare, finanțat de Ministerul Culturii și Cultelor, este creația arhitectei bucureștene Anișoara Sion și a avut în vedere reîntregirea planimetrică a edificiului bazilical, cu accent pe valorificarea la maximum a criptei-*martyrion*.

Folosirea tuturor vestigiilor rezultate din cercetarea arheologică a ansamblului a impus arhitectului o riguroasă selecție a elementelor disponibile, rezultatul fiind o reconstituire tipică a planului bazilical în toate etapele evoluției sale.

Finanțarea lucrărilor a fost asigurată de Ministerul Culturii și Cultelor și Consiliul Județean Tulcea.

Terminarea edificiului de protecție în anii 1993-1994 și lucrările de restaurare din anii 1997-1998 au fost executate de firma SC CORAL SA Tulcea – director general ing. Cornel Georgescu.

După 33 de ani de la descoperire și după 10 ani de la includerea sa printre monumentele cele mai cunoscute de vizitatorii din întreaga lume, monumentul paleocretin din Niculișel rămâne piesa de rezistență și de referință pentru întreaga protoistorie a creștinismului românesc.

Dar acest monument, unic ca valoare istorică și arhitecturală, se înscrie în fenomenul larg de răspândire a creștinismului la grădile Dunării, și întreaga sa importanță se desprinde din contextul istoric general. Sămânța creștinismului, a acestei religii atât de umană, izvorâtă dintr-o profundă nevoie de mântuire, a rodit în ogoarele udate cu sângele martirilor creștini.

De aceea, am intitulat această modestă contribuție științifică, care a strâns pentru prima dată rezultatele cercetărilor din domeniul arheologiei, istoriei, antropologiei și arhitecturii, referitoare la bazilica martirică de la Niculișel – *Sângele martirilor*.

Această carte apare prin bună voință a Înalțului Prea Sfințitului Arhiepiscop al Tomis-ului – prof. dr. Teodosie Petrescu, către care se îndreaptă întreaga noastră recunoștință.

Tulcea, 15 mai 2004

Autorul

Despre „Sângele Martirilor”

Cercetarea întreprins de-a lungul multor decenii, referitoare la cunoașterea romanității din regiunile Dunării de Jos și implicit a difuzării și acceptării pe scară largă de către autohtoni a creștinismului, a obținut, după cum se știe, rezultate de prestigiu care au contribuit hotărâtor la clarificarea unor importante și interesante aspecte de cultură materială și de viață spirituală.

În acest context, evidențierea rolului aparte pe care creștinismul l-a jucat în amplul și complexul proces de romanizare din zonele amintite, precum și aportul substanțial pe care l-a adus la transformările vechilor mentalități religioase, au facilitat formularea unor valoroase concluzii menite să ofere o corectă înțelegere a evenimentelor derulate în timp, definitorii pentru destinele romanității orientale.

În ansamblul implementării noii religii în zonele sud-estului european, o însemnătate cu totul deosebită o are Scythia Minor, posesiune a Imperiului roman, care a cunoscut încă din primul secol al mileniului I p.Chr. o intensă viață creștină.

Cunoașterea vieții spirituale creștine din aceste regiuni ale Imperiului roman a beneficiat, pe lângă unele surse din izvoarele scrise ale vremii, mai ales de aportul cercetărilor arheologice întreprinse în ultima jumătate de secol cu rezultate notorii, între care se numără și excepționala descoperire a martirionului de la Niculișel, județul Tulcea.

Acest remarcabil monument al religiei creștine, scos la iveală prin săpăturile întreprinse în anul 1971, și cercetat ulterior cu intermitențe până în anul 1994, beneficiază acum de o temeinică monografie intitulată sugestiv *Sângele martirilor*, elaborată de dr. Victor Henrich Baumann, unul dintre cei mai avizați specialiști ai epocii romane din zonele Dunării de Jos și unul dintre cei mai buni cercetători ai creștinismului daco-roman.

Lucrarea este structurată judicios în patru principii, completate cu o bogată bibliografie, indice de nume și locuri, ilustrații și cu un cuprins foarte rezumat în limba engleză.

Autorul acestei valoroase sinteze și-a propus mai întâi să prezinte, într-o succintă introducere istorică, situația *limes*-ului dunărean în secolul al IV-lea, informațiile despre autohtonii și migratorii din zonele menționate, și din cele de la stânga Dunării. De asemenea, este înfățișat în linii generale evoluția creștinismului timpuriu de la Dunărea de Jos, etalându-se numeroase date noi de ordin arheologic, informațiile transmise de izvoarele scrise privitoare la viața creștină și la martirii noii religii din Dacia Pontică, precum și existența bazilicilor și martirioanelor din mediul rural al zonei, completate și de tirile despre biserica gotică, și în final cu datele despre basilica martirică de la Niculișel.

Toate acestea alcătuiesc un veritabil și util tablou al derulării vieții creștine din Dobrogea, din prima jumătate a mileniului I p.Chr., formulându-se puncte de vedere și concluzii noi, menite să clarifice multe din aspectele încă puțin cunoscute din istoria acestui inegalabil fenomen de spiritualitate care a fost creștinismul daco-roman.

Deosebit de interesante și binevenite pentru specialiști și deopotrivă pentru toți cei interesați de problemele religioase, considerăm că sunt și cele două capitole finale ale cărții, în care se prezintă istoricul cercetărilor arheologice, elementele tehnice, propunerile de restaurare și studiul de arhitectură. Cartea de față ni se înfățișează astfel ca un excelent model de valorificare științifică și muzeistică a unui monument, având nu numai o deosebită semnificație istorică și religioasă, ci și o complexitate aparte, în comparație cu alte vestigii arheologice.

În acest context trebuie să subliniem, mai ales, clarificările pe care dr. Victor Henrich Baumann le aduce, privitoare la datarea martirionului de la Niculișel, locul lui în ansamblul monumentelor de acest gen din zonă, contextual politic în care s-au petrecut martirizările unora din discipolii și propovăduitorii noii religii în societatea păgână din stânga Dunării, numărul și semnificația culturală a jertfelor umane și, nu în

Sângele martirilor

ultimul rând, consecințele directe ale acestor sacrificii pentru biruința creștinismului, în general.

De aceea, considerăm că titlul sugestiv *Sângele martirilor*, pe care autorul l-a ales pentru sinteza de față, ilustrează cât se poate de elocvent una din perioadele tragice din istoria creștinismului de la Dunărea de Jos marcată de agresiunea lumii păgâne.

Completat cu o bogată și instructivă literatură de specialitate, cu o listă de lucrări referitoare în special la basilica martirică de la Niculișel, cu un interesant indice de nume și locuri și cu o ilustrație adecvată, sugestivă și de un excelent nivel tehnic, lucrarea elaborată de dr. V. H. Baumann își dovedește pe deplin utilitatea, de a valorifica tiințific și muzeistic un monument religios de excepție, evidențiindu-i, cu deosebită competență, importanța și semnificația sa istorică și culturală în ansamblul desfășurării creștinismului din zonele sud-est europene.

Scrisă cu talent, pe baza unei documentări exhaustive, lucrarea *Sângele martirilor* reprezintă, neîndoiește, o temeinică contribuție tiințifică la cunoașterea unui fenomen de spiritualitate unic, derulat în această parte a lumii romane, și care a impulsionat pe scară largă acceptarea noii religii în sânul populației locale și chiar a unora dintre migrații stabili în zonă. Tipărit într-o formă grafică remarcabilă, lucrarea constituie nu numai un eveniment tiințific și editorial, ci și o expresie elocventă a unor înalte simțiri spirituale.

Iași, 2004

Prof. univ. dr. Dan Gh. Teodor

Not la edi ia actual

Apari ia c r ii *Sângele Martirilor* în anul 2004, a fost un eveniment cultural- tiin ific care nu a trecut neobservat. Dimpotriv , cartea a fost primită cu interes, atât de speciali ti, cât i de cititorii din rândul tuturor categoriilor sociale.

Se poate afirma c , prima edi ie a c r ii, a fost un succes editorial, datorat, atât tehnoredactorului – d-l Corneliu Dan, c ruia îi adres m înc o dat mul umirile noastre, cât i editurii *Nou Print* Bucure ti, cartea fiind tip rit în condi ii grafice deosebite, sub auspiciile Arhiepiscopiei Tomisului, i cu binecuvântarea †ÎPS Arhiepiscop Prof. dr. Teodosie Petrescu.

Am putea ad uga, cu modestie, i meritul autorului, volumul fiind premiat, în acela i an, la Salonul Interna ional de Carte, edi ia a III-a (19-24 sept.2004), organizat de Universitatea „Ovidius” Constan a, cu <*Premiul special pentru cartea de tiin – Arheologie cre tin* > .

În anul 2005, cu sprijinul financiar al Societ ii SC. CORAL SA. Tulcea, al directorului general al acesteia – ing. Cornel Georgescu, *Sângele Martirilor* a fost tip rit într-un nou tiraj, epuizat, ca i cel dintâi, la nivelul anului 2006.

Dup aproape dou decenii de la realizarea muzeistic a monumentului paleo-cre tin de la Niculi el, modernizarea i refacerea construc iei de prezervare în 2015, prin redimensionarea spa iilor interioare i realizarea pasarelei de vizitare a criptei, corespunde unei noi etape de punere în valoare a excep ionalelor sale vestigii arheologice.

Reeditarea c r ii despre vechii martiri cre tini din spa iul istro-pontic, i în mod special din zona Gurilor Dun rii, lucrare închinat îns , tuturor cre tinilor, o consider în aceste condi ii, nu numai necesar ,

Sângele martirilor

ci, un act de dăruire și de pietate, din partea celui, cărui destinul i-a acordat marea ansă și onoare, de a scoate la lumină, după aproximativ 1600 de ani, moartea martirilor, adăpostite cu mult grijă în cripta bazilicii niculiene.

Noua ediție actualizată, prezintă un text îmbunătățit și îmbogățit, în special paragrafele III-V ale capitolului B, în care au fost introduse și trei subparagrafe noi, despre gnosticii și creștinii militari și civili de la Gurile Dunării, și despre simbolistica paleocreștină, probleme de interpretare, legate indisolubil de înțelegerea diverselor aspecte ale creștinismului primar.

Mulțumesc conducerii celor două instituții, Episcopia Tulcii și ICEM Tulcea, personal, Preasfințitului Părinte Episcop dr.† Visarion Blăniș și d-lui dr. Sorin Ailincă, care au acceptat demersul nostru, fără când posibil retipărirea cărții în forma actuală.

Urez cititorilor lectură plăcută și instructivă !

Tulcea, 28 decembrie 2014

Autorul

Cuvânt înainte

Vechiul meu coleg de facultate Victor Henrich Baumann, devenit un eminent muzeograf și cercetător, publică acum o nouă ediție a cărții sale mai vechi cu un titlu sugerat de una dintre inscripțiile grecești găsite în *martyrion*-ul bazei de la Niculișel.

Geșim în „Sângele martirilor” un peisaj cvasi-complet al începuturilor creștinismului istro-pontic, vechea Scythia Minor a epocii lui Dioclețian și a lui Licinius, cea care pe plan european ne furnizează mai ales galeria de sfinți militari venerați în toate bisericile Apusului și Răsăritului.

Este peisajul în care prin secolele III și IV, daco-românii, vizigoții sau taifalii se întâlneau – propovăduiți prin misionari – cu tot mai emergentă „*iudaica superstitio*” în numele căreia se jertfeau ca „martori” (de unde și numele de „martiri”) ostașii și episcopi, femei și bărbați care mărturiseau pe acel Iisus Hristos la care se va fi închinat, alături de Orfeu greco-romanilor și de Abrahamul evreilor, un împărat precum Severus Alexander (nu mai puțin, în timpul său, era jertfit la Durostorum veteranul Iulius!)

Mureau, la acel teribil final de secol III, preotul *Epictet* și ucenicul său *Astion* la Halmyris, *Priscus* la Tomis, *Dasius* la Axiopolis, nenumărații alii creștini ce refuzau să jure pe statuia împăratului – ei având un alt împărat în ceruri –, la Dinogetia, la Beroe, într-o provincie unde se întâlnesc urmele monumentale ale noii credințe, acceptată odată cu Constantin cel Mare, precum încă neglijatul hypogeu pictat de la Constanța (în analogie cu cel de la Silistra publicat de G. Atanasov).

În acest inut „scitic” din care pleca spre Occident faimosul creștin Ioan Cassian, în care se va resimi cumva reacția pângărită a vremii lui Iulian Apostatul – are loc și evanghelizarea, în formă ariană, a goților germanici de către episcopul *Wulfila*. Aceasta a provocat o altă

Sângele martirilor

reație, cea a „regilor” barbari din spațiul nord-muntean, precum Atanarich – cel de care Odobescu a legat tezaurul de la Pietroasa –, moment de care se leagă martiriul unui *Sava Gotul* în părțile Buzului și de care au fost legați, la un moment dat, cei patru martiri ale căror schelete și nume se păstrează în acel unicat european care este *martyrion*-ul de la Niculișel datat în jurul anului 400.

Acest important monument creștin care deschide seria altora dintr-un centru nord-dobrogean de mare pietate – precum biserica treflată dinaintea de 1200 cu analogii la Pliska, Ohrida și Castoria, apoi biserica cruciformă a Sf. Atanasie pe care eu o datez într-adevăr la două secole după veacul al XIII-lea și o leg tipologic de biserica Argeșului (ceea ce leagă simbolic viața capitală munteană de încă neglijată Vicina, poate lângă Isaccea, de unde va porni spre cetatea Basarabilor mitropolitul Iachint) – constituie obiectul unei analize atente a autorului nostru, cea mai completă, după știința mea, de până acum.

Cartea lui Victor Henrich Baumann înseamnă o contribuție științifică notabilă la istoria genezei creștinismului din aria româniștii.

Acad. Răzvan Theodorescu

ABREVIERI

ActaMN	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca
AUB	<i>Analele Universit ii Bucure ti</i>
BAC	<i>Biblioteca de Autores Cristianos</i> , Madrid
Bibl.Thrac.	<i>Bibliotheca Thracologica</i> , Bucure ti
BMI	<i>Buletinul Monumentelor Istorice</i> , Bucure ti
BOR	<i>Biserica Ortodox Român</i> , Bucure ti
Bull.AEISÉE	<i>Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen</i> , Bucure ti
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Viena
Dacia, N.S.	<i>Dacia. Revue d archéologie et d histoire ancienne. Nouvelle Série. Institut d archéologie</i> , „V.Pârvan”, Bucure ti.
DACL	Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Litourgie, Paris
FHDR	Fontes Historiae Daco-Romaniae, Bucure ti
FHDRCh.	Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis, Ia i
GB	<i>Glasul Bisericii</i> , Bucure ti
ICEM	Institutul de Cercet ri Eco-Muzeale, Tulcea
ICR	Izvoarele Cre tinismului Românesc, Constan a
LRBC	Late Roman Bronze Coinage, London
Materiale	<i>Materiale i Cercet ri Arheologice</i> , Bucure ti
MIA TI	Muzeul de Istorie i Arheologie Tulcea
MO	<i>Mitropolia Olteniei</i> , Craiova
Not.Dign.Or.	Notitia Dignitatum imperii Romani, pars Orientis, Berlin
Peuce	<i>Peuce</i> , ICEM Tulcea
Pontica	<i>Pontica</i> , Muzeul de Istorie na ional i arheologie, Constan a
PSB	P rin i i scriitori biserice ti, Bucure ti
RMI	<i>Revista Monumentelor Istorice</i> , Bucure ti
SCIV(A)	<i>Studii i Cercet ri de Istorie Veche (i Arheologie)</i> , Institutul de Arheologie „V.Pârvan”, Bucure ti.

A. INTRODUCERE ISTORIC

0.0 În secolul al III-lea p.Chr. statul roman nu- i mai poate îndeplini func iile de baz . R zboaiele interne i externe, atacurile popula iilor „barbare” sec tuiesc popula ia imperiului, care are de suferit atât din pricina recrut rilor i cantonamentelor, cât i a violen ei solda ilor i pustiirilor barbare în regiunile de grani .

Chiar din prima jum tate a secolului, regiuni din ce în ce mai mari, în special de la grani ele de nord, sunt pustiite, popula ia luat în captivitate, ogoarele l sate în paragin . Drumurile devin nesigure din pricina tâlharilor i a pira ilor¹. Dec derea c ilor de comunica ie, rutiere i maritime, atrage dup sine dezorganizarea leg turilor normale între provincii. Procesul de separare economic a acestora se accentueaz sub presiunea evenimentelor politico-militare.

Anarhia militar genereaz o situa ie de nesiguran în tot imperiul. Presta iile în bani cresc; este împiedicat perceperea normal a veniturilor, moneda se devalorizeaz .

În acest context istoric puterea imperial tinde s capete, din timpul lui Gallienus i a împ ra ilor „ilirieni” care i-au urmat, un caracter monarhic tot mai f i .

Claudius al II-lea Goticul (268-270) i Aurelian poart lupte victorioase la Dun re, primul zdrobind la Naissus în anul 269 p.Chr. pe go i, cel de-al doilea învingând pe carpi la 273 p.Chr., lâng Carsium (Hâr ova). În ultimul deceniu al secolului al III-lea criza politic este, în general, biruit , invaziile popula iilor „barbare” sunt st vilite, un mare

¹ Cyprianus, *Ad Donatum*, 6, – apud Ma kin 1951, 388.

număr de prizonieri sunt așezați în calitate de coloni pe pământurile imperiale și patriciale. Cu o parte din triburi sunt încheiate tratate; armata de frontieră este întărită cu unități „barbare”, ceea ce contribuie la renatarea temporară a forței militare a imperiului.

Un rol precumpnit în depășirea crizei secolului al III-lea l-a avut instaurarea *Dominatului*, ca formă finală de organizare a statului sclavagist, și reformele care i-au urmat.

„O monarhie de drept divin, care nu înținea seama de rolul jucat de armată în originile sale și care presupunea să ignore tradițiile și strategii de Senatul din Roma” – definea W. Seston regimul instaurat de Dioclețian². În noul sistem politic, împăratul este *dominus et deus*, stăpân absolut, de origine divină, fașă de toți supușii săi.

0.1 Din anul 287 p.Ch., Dioclețian începe reorganizarea administrativă a imperiului, a fiscalității și a armatei, care, împreună cu transformarea puterii imperiale, ocupă întreaga sa domnie.

Împarte imperiul în 12 dioceze a câte 7-12 provincii fiecare. În provincii se separă puterea militară de cea civilă. Mărește considerabil efectivul trupelor (la 59 legiuni, după W. Seston). Dublează efectivele cavaleriei și mărește cu jumătate pe cele de infanterie. Împarte armata în două părți distincte: trupele de graniță (*limitanei* sau *ripensis*) și armata mobilă de manevră din interior (*comitatenses*). Reforma militară începută de Dioclețian s-a desășărit în timpul lui Constantin cel Mare și al urmașilor săi³.

Începând cu Dioclețian capătă o mare însemnătate impozitele directe, mai ales pe pământ. Noul impozit instituit poartă denumirea de *capitatio humana*⁴ și este de fapt o *annona* reformată, impozit mai mult

² Seston 1946, 55.

³ S. Aurelius Victor, *Caesares*, XLI, în Popa-Lisseanu 1943, vol. I; Zosimus II, 34,1.

⁴ Seston 1946, 274.

în natură, stabilit după numărul de juguri de pământ pe care îl putea cultiva un cap de familie pentru întreținerea întregii familii.

În anul 303 p.Ch., Dioclețian stabilizează moneda de aur cu valoare integrală (*aureus*) la 1/60 dintr-un funt roman = 5,45 g și moneda de argint (*siliqua*) la 1/96 dintr-un funt = 4,55 g, identic denarului neronian⁵ și bate o masă enormă de piese de bronz. Moneda romană capătă o stabilitate deplină abia după reforma monetară a lui Constantin cel Mare, când asistăm la o consolidare deplină și totodată la o depășire a programului tetrarhiei.

0.2 Constantin a fost un mare reformator, în adevăratul înțeles al cuvântului, acționând ferm, în baza unui concept politic bine definit, încercând de la începuturile domniei sale și acest lucru a fost sesizat și de mari istorici ai vremii⁶. Dezvoltă reforma administrativă concepută de Dioclețian, împărțind imperiul în patru prefecturi: Orientul, Illyricum, Italia și Gallia. Desvârșește reforma în armată. Începând cu Constantin, armata mobilă este compusă din *comitatenses* și *scholae palatinae* – unități de cavalerie de elită, alcătuite în cea mai mare parte din germani⁷. Începând cu Constantin, barbarizarea armatei capătă caracter de masă.

În politica fiscală urmărește sporirea numărului de contribuabili și perceperea cât mai regulată a impozitelor. În acest sens trebuie privit actul de fixare a curialilor. La fel și transmiterea ereditară a obligațiilor lor, act realizat prin edictele imperiale din anii 316 și 325⁸, cât și legarea meșteșugarilor⁹ și a colonilor de condiția lor¹⁰.

⁵ Piganiol 1926, 295.

⁶ Ammianus Marcellinus, XXI, 10, 8, îl numește răsurnător al vechilor datini – *novator turbatorque priscorum rerum*.

⁷ Stein 1959, 123 – cf. Aricescu 1977, 121; pe teritoriul Dobrogei nu a avut cantonamentul principal nici o unitate de *milites comitatenses* sau *palatini*.

⁸ Mașkin 1951, 401.

⁹ *Cod. Th.*, X, 20, 1; *Cod. Just.* XI, 8, 1, – cu privire la meșteșugarii curții imperiale de la moneterii.

În politica financiară, Constantin s-a dovedit a fi cel mai vrednic continuator al operei lui Diocletian. Reforma monetară a lui Diocletian demonstrase că imperiul promova în continuare plata în bani și nu în natură¹¹. Acest m sur , cunoscut sub numele de *aderatio*, este caracteristic și politicii financiare a lui Constantin. Statul percepe în aur și argint o importantă parte a veniturilor sale: impozitul de la negustori, senatori și curiali. Constantin scade la 4,55 g greutatea monedei de aur, numit acum *solidus aureus* – piesă care va rămâne neschimbat până la Comneni și va contribui la înflăcărea economică a Bizanului. Siliqua de argint a lui Diocletian este transformată în anul 324, prin emiterea din abundență a unei monede de argint numit *miliarense*, cu aceeași greutate ca și *solidus*. Masa circulației monetare era compusă din monede de aramă = *numus centenionalis* de 2,60-3,55 g¹². În urma reformelor monetare ale lui Diocletian și Constantin I, moneda romană își recapătă cursul în tranzacțiile comerciale ale timpului.

Dintre marile transformări întreprinse de Constantin, demn de reținut este politica lui religioasă. În marele său program de consolidare a statului roman, Constantin găsește un puternic sprijin ideologic în noua religie creștină. Persecuțiile din timpul tetrarhiei nu-și atinseser scopul. Creștinismul a ieșit înțrit, câpând o organizare proprie, câțigând pături tot mai largi ale populațiilor din imperiu. Galerius murise în 311, câteva zile după ce semnase un edict de toleranță în favoarea creștinilor. Succesorul său, Maximinus Daia, a revenit asupra acestei decizii¹³, dar și el a murit în anul 313, învins de Licinius, an în

¹⁰ *Cod. Th.*, V, 91 – Constituția imperială din 332 p.Ch. oprea trecerea colonilor de pe o proprietate pe alta – vezi, Piganiol 1932, 109.

¹¹ Vezi Condurachi 1957, 20.

¹² *Ibidem*, 18.

¹³ Vulpe 1938, 292.

care Constantin îi inaugura domnia prin celebrul edict din Mediolanum (Milano), prin care cretinismul era recunoscut oficial.

Cancelaria lui Constantin ordonă tuturor monedelor imperiale să graveze pe monede legenda *Soli invicto comiti et claritas reipublicae*, alături de imaginea soarelui și diferite reprezentări ale crucii. Istoricul A. Piganiol este de părere că în această vreme Constantin dorea să absoarbă în cultul solar formele creștine¹⁴. În orice caz, atitudinea sa deosebit de binevoitoare față de cretinism și campania de calomnieri la adresa lui Licinius, pornită de scriitorii și oratorii creștini ai timpului, a redeschis conflictul dintre cei doi împărați. În acest conflict, Constantin a primit un real sprijin din partea creștinilor. După înălțurarea lui Licinius, Constantin se apropie tot mai mult de noua religie, căutând în ea susținătorul ideologic al puterii sale monarhice. Conciliul din Niceea, desfășurat în prezența împăratului la 20 mai 325 p.Chr., demonstrează că acesta era interesat în a subordona statului bisericii creștine, asigurându-i totodată unitatea de credință. De altfel, Constantin pretinde creștinilor respectarea hotărârilor sinodului, luând măsuri de izolare și exilare a celor ce le încălcă.

Evenimentele din secolul III arată că, pe plan extern, pericolul principal venea din partea populațiilor nord-dunărene.

Fondarea Constantinopolului și mutarea centrului de greutate din Occident în Orient, îl obligă pe Constantin să completeze sistemul de fortificații dunărene, prin construirea și refacerea unui număr impresionant de cetăți și bastioane de apărare. Noile condiții îi permit să treacă din apărare la ofensivă și să impună pacea la granițele dunărene pentru aproape o jumătate de secol, în care timp raporturile imperiului cu lumea nord-dunăreană cunosc o multitudine de aspecte.

¹⁴ Piganiol 1932, 120.

I. Limes-ul dunărean în secolul al IV-lea p.Chr.

1.0 Din punct de vedere geografic, în Dobrogea se disting patru zone diferite: râul Mării Negre, câmpia, regiunea de dealuri și Delta Dunării împreună cu limanele. Privit în ansamblu, Dobrogea se aseamănă cu o piramidă neregulată, în trepte, prilecele mai joase fiind fașia litoralului și un segment din câmpia Dunării. Zona centrală, ocupată de horstul dobrogean, este alcătuită din două mari compartimente distincte. La nord de linia Topalu-Tașaul se întinde podiul nord-dobrogean, cu dealuri netede care se prelungesc din fragmentul montan al Pricopanului. Podiul de sud este o platformă calcaroasă cu înălțimi care ating 200 de metri. Ambele zone de podi sunt fragmentate de o rețea hidrografică rară.

Zona sud-dobrogeană prezintă trăsături de stepă și de silvo-stepă, cu cernoziomuri levigate și degradate. Horstul nord-dobrogean este caracterizat printr-un relief înalt de eroziune, reprezentat de Munții Măcinului, dealurile Niculielului, culmile Tulcei și podiul Babadag, mrginite de un teren vâlurit cu altitudini și aspecte diferite, acoperit de loess, teren care face trecerea spre regiunile joase, inundabile din apropierea Dunării și Deltei.

În prezent, podurile ocupă o suprafață relativ redusă, datorită defrișărilor masive efectuate de-a lungul secolelor, din antichitate și până în epoca modernă. Informațiile de care dispunem (istorice, arheologice, din paleofaună și paleobotanică) fac dovada că în antichitate podurile și podurile acopereau cea mai mare parte a Dobrogei.

Dobrogea formează o unitate geografică, aspectul ei fiind acela al unui coridor cuprins între Dunăre și Marea Neagră. Acest coridor se lățește spre sud, sfârșindu-se pe linia Turtucaia-Balcic. Aspectul de coridor natural – scria în 1940 P.P. Panaitescu – a fost hotărâtor pentru

soarta populației din spațiul istro-pontic. Căci Dobrogea a fost întotdeauna o mare răscruce de drumuri. Cine vrea să treacă din stepele nord-pontice spre Bosfor și spre țărmurile calde ale Mediteranei – scria în 1920 Simion Mehedinți – acela n-are alt drum mai scurt și mai ușor decât pe la râurile Deltei, prin vadul îngust de la Isaccea și pe la capătul Balcanilor spre valea Marii Negre, în vreme ce Dunărea asigură cel de-al doilea drum în curmeziș, spre centrul Europei. De aceea, adaugă marele învățat român, Dobrogea și Dunărea de Jos au căpătât cu vremea o însemnătate continentală. Aadar, Dobrogea a fost de-a lungul veacurilor o *via gentium*, un drum de trecere pentru popoarele nevitoare, dornice să ajungă în regiunile bogate și civilizate ale Mediteranei orientale.

Cine studiază problema așezării populațiilor pe teritoriul istro-pontic, distinge în acest spațiu trei zone paralele, de la nord la sud. Regiunea apuseană a malurilor Dunării a fost și este dependentă, din punct de vedere etnografic, de țărmul Munteniei. Regiunea centrală, drumul cel mai sigur și mai lesnicios de la nord la sud, a fost calea nomazilor. A treia zonă, aceea a litoralului maritim, a fost și este legată de comerț. Această tratare diferențiată a spațiului istro-pontic este esențială pentru înțelegerea proceselor istorice derulate la Dunărea de Jos.

Cercetarea atentă a istoriei antice a acestei provincii relevă că romanii erau conștienți de existența celor trei zone paralele, fapt confirmat în vremea lui Traian, printr-o împărțire administrativ-teritorială care delimita teritoriile cetăților pontice de cele ale cetăților dunărene, prin constituirea unor circumscripții aparte de tip *regio* în zona centrală a Dobrogei, de o parte și de cealaltă a principalului drum care unea nordul cu sudul¹⁵.

¹⁵ Baumann 1983, 38-40, în special nota 75.

1.1 Dup retragerea aurelian (271-275 p.Chr.), teritoriul Dobrogei actuale devine avanpostul lumii romane în „Barbaricum”. În vremea lui Diocletian acest teritoriu este transformat într-o provincie aparte – Scythia Minor, a c rei metropol devine Tomis. Rolul s u strategic cre te în secolul IV, în m sura în care centrul statului roman se deplaseaz în r s rit, pentru a se fixa definitiv la Bizan . În aceste condi ii, Scythia Minor este transformat într-o adev rat citadel , cu puternice fortifica ii pe malul Dun rii i în interior.

Secolul al IV-lea p.Chr. a însemnat pentru Dobrogea o perioad de activitate constructiv febril , în care timp provincia i-a rec p tat lini tea vreme de cinci decenii.

Având de ap rat dou fronturi dintre cele mai ameninate, unul la nord, între Dinogetia (Garv n) i mare, altul la vest, în fa a B r ganului, noua provincie a fost dotat cu trupe necesare unei asemenea misiuni.

Frontul de vest, din fa a B r ganului, era ap rat de *Legio II Herculea* cu sediul principal la Troesmis (Igli a-Turcoaia) unde se g sea *praefectus ripae* cu cinci cohorte din *pedatura inferior* i o unitate de *milites secundi Constantiani*¹⁶.

Comandamentul pedaturii superioare îi avea centrul în importantul punct strategic de la Axiopolis (Cernavod), unde func iona i o unitate auxiliar de *milites superventores*. Pe acela i front, la Capidava (Topalu), Carsium (Hâr ova), Beroe (Piatra Frec ei), Cius (Gârliciu) i Arrubium (M cin) sta ionau unit i de cavalerie (*cunei equitum*), iar la Flaviana (probabil Rasova)¹⁷ o unitate de marin (*milites nauclarii*) necesar într-o zon a Dun rii m rginit de insule i predispus , ca i Delta, loviturilor „barbare”¹⁸. În acest sector, din fa a

¹⁶ <Not. Dign. Or.> 1839, ed. Böcking, 98-100.

¹⁷ Vulpe 1938, 300.

¹⁸ Aricescu 1977, 130.

B r ganului, se remarc prioritatea cavaleriei în distribuirea trupelor, motivat de atacurile cavaleriei sarmate i taifale, care se puteau produce aici în orice moment, cu mult u urin .

Fortificarea sectorului nordic al Scythiei Minor, ve nic amenin at de atacurile popula iilor în migra ie, a stat în permanen în aten ia împ ra ilor romani, de la Diocletian i pân la Justinian. Acest lucru explic stabilirea în aceast zon a principalelor for e navale de pe Dun re i num rul mare de forturi i caste construite sau ref cute între Dinogetia i golful Halmyris (lacul Razim)¹⁹.

Izvoarele arheologice au confirmat tradi ia istoric referitoare la ap rarea grani ei de nord de c tre *Legio I Iovia* cu sediul la Noviodunum (Isaccea), principala sta iune a flotei dun rene. Aici se afla *praefectura ripae legionis primae joviae, cohortis quintae pedaturae superioris* i o unitate auxiliar de *milites prime Constantiani*²⁰. Noviodunum constituia pivotul ap rrii acestui sector. La Aegyssus (Tulcea), punct dominant al ramifica iilor Deltei i vechi teatru de lupte, se afla *pedatura inferioris* a Legiunii I Iovia i un *cuneus equitum armigerorum*. În por iunea cuprins între Aegyssus i mare, pe bra ul Sf. Gheorghe se aflau importante fortifica ii la Salsovia (Mahmudia) i Halmyris (Murighiol) care, din punct de vedere militar, atârnav de cartierul general de la Noviodunum²¹. În Delt , la Plateypegiis (localitate neidentificat)²² sta iona flota principal din sectorul scythic al Dun rii, compus din unit i de marin (*cohortes musculorum scythicorum et classis*) deta ate din cele dou legiuni i puse sub

¹⁹ Aricescu 1977, 110-127.

²⁰ <Not. Dign. Or.> XXXVI.

²¹ Vezi, în acest sens, Pârvan 1906, 24.

²² Despre care Aricescu 1977, 120, consider c <Not. Dig.Or.> XXXIX, 35 indic tipul de ambarca iune cu fundul plat al flotei, dar pe care noi o socotim a fi cetatea Zoporojeni de la Dunav ul de Jos.

comandamentul unui *praefectus ripae* care îi avea foarte probabil sediul în importanta cetate a Halmyris-ului, în vecinătatea creia se află o așezare civilă a corbierilor (= *vicus classicorum*)²³.

Începând cu Dioclețian și apoi cu Constantin cel Mare, imperiul acordă o mare atenție fortificării cetăților interioare din Scythia Minor²⁴ (**Fig. 1**). În anul 316 p.Ch., „... după ce neamurile barbare au fost pretutindeni biruite (...) a fost zidit din temelii cetatea tropaeenilor”²⁵, operă comună a celor doi împărași – Licinius și Constantin. Printre toate cetățile dobrogene din secolul al IV-lea, numai Tomis-ul, capitala provinciei întrecea în strălucire și putere fortificațiile Tropaeum-ului, cetatea lui Traian, restaurată în vechea ei splendoare, pentru a simboliza în fața lumii „barbare” prestigiul puterii romane²⁶. La fel ca Tropaeum, alte două cetăți de pe artera principală, care unea cetatea Noviodunum cu sudul provinciei – Ibida (Slava Rusă) și Ulmetum (Pantelimonul de Sus) au fost refăcute în secolul al IV-lea, cele trei cetăți având o deosebită însemnătate strategică în sistemul defensiv roman.

Este vremea când și pe malul mării cetățile pontice, distruse de invaziile barbare din secolul III p.Ch., își reconstruiesc zidurile de incintă. Prin grija ducelui provinciei – C. Aurelius Firminianus, se zidește la Tomis o nouă poartă – *praesidiaria*, în vremea lui Dioclețian²⁷. Cam în aceeași vreme, Callatis-ul capătă înfrățirea care va dăinui până în secolul al VII-lea²⁸. Histria, străbuna cetate pontică,

²³ Suceveanu, Zahariade 1986, 110, nr. 1-111, nr. 3; Suceveanu și colab. 2003, 116-117, fig. 45, 47.

²⁴ Suceveanu, Barnea 1991, *passim*.

²⁵ CIL, III, 13.734 – vezi Pârvan 1912, 58.

²⁶ Vulpe 1938, 293.

²⁷ CIL, III, 14.450.

²⁸ Preda, Popescu, Diaconu 1959, 441.

Sângele martirilor

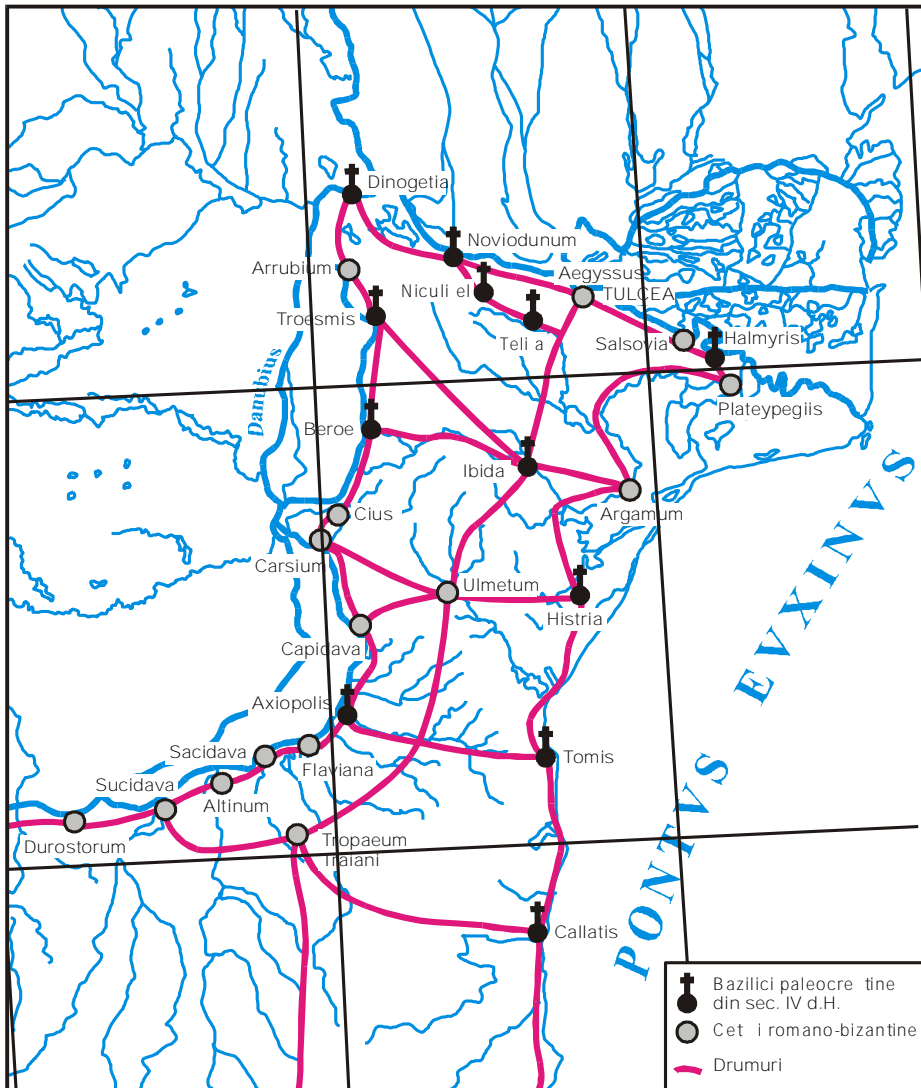

Fig. 1. Harta Dobrogei romano-bizantine (Scythia Minor) în sec. al IV-lea p.Chr.

Fig. 1. Dobruđa map (Scythia Minor) in the 4th century AD.

este definitiv refcut în timpul lui Constantin cel Mare²⁹, restrângându-i aria locuit la 1/3 din suprafața anterioară.

Politica de fortificare a *limes*-ului scythic cunoaște o nouă etapă în epoca lui Valens, când Dunrea reîncepe să fie serios amenințată de goi. *Notitia Dignitatum Orientis* amintește la gurile Dunării o nouă fortificație denumită Gratiana, după numele nepotului lui Valens, întărită cu o unitate de *militēs primi Gratianenses*. O fortificație numită Valentiniana, în onoarea împăratului Valentinian, fratele lui Valens, apare la Procopius³⁰, situată între Tomis și Callatis. O inscripție descoperită la Gârliciu (Cius) arată că cetatea a fost reconstruită de Valens după supunerea lui Athanarich³¹.

1.2 Un rol deosebit în cadrul sistemului defensiv dunrean l-a avut flota fluvială. Capacitatea militară a garnizoanelor de pe *limes* era susținută de legătură permanentă dintre ele, facilitată mult de mobilitatea flotei. Stațiunile flotei erau amplasate, de obicei, în punctele cheie de pe Dunrea. Astfel de stațiuni se găseau și la gurile Dunării, la Noviodunum și Plateygeiis, atestate fiind de *Notitia Dignitatum Orientis*. Flota fluvială avea o funcție strategică, dar și un important rol comercial, corabiile fiind folosite atât pentru transportul trupelor, cât și al alimentelor necesare garnizoanelor romane. Prezența flotei este atestată în secolul IV de Zosimus³² – anul 361 p.Chr.; Codex Theodosianus (7, 4, 15, ed. Mommsen) – anul 369 p.Chr.; Ammianus Marcellinus³³ – anii 369, 376, 378. De asemenea, funcționarea flotei este bine atestată în secolul al IV-lea. Corabiile romane se mișcau probabil cu ajutorul pânzelor, deoarece Zosimus³⁴ se referă la vânturi

²⁹ Condurachi 1957, 247.

³⁰ Procopius, *De edificis*, IV, 2.

³¹ CIL, III, 7.494.

³² Zosimus, *Hist.*, III, 10, 2.

³³ Ammianus Marcellinus, XXVII-XXXI, în G. Popa-Lisseanu, XIII.

³⁴ Zosimus, *Hist.*, III, 10, 2.

prielnice. În anul 369 prefectul Auxonius, din ordinul lui Valens, a trimis alimente pentru trupele dun rene, preluate la gurile Dun rii de flota fluvial³⁵. În același an, Valens trece Dun rea la Noviodunum, pe un pod de vase³⁶. În anul 376 p.Chr. flotila dun rean îi transport pe goii lui Fritigern pe malul drept al fluviului.

Numeroase produse aduse din provinciile imperiului erau preluate la gurile Dun rii pentru a fi vândute apoi în târgurile mixte de pe Dun re, ofi erilor, p turii înst rite din a ez rile civile și c peteniilor „barbare” de la nordul fluviului. Din acea perioadă ne-au parvenit informații referitoare la comerțul din zona cet ăii Noviodunum, pe unde se efectuau periodic intense și fructuoase schimburi de m rfuri. Themistius (*Oraison*, X), care în anul 369 p.Chr. se afla la gurile Dun rii, amintește de târgurile și târgu oarele sezoniere organizate în vecin tatea cet ăilor romane de pe malurile Dun rii. Autorul aprecia ca foarte mari veniturile rezultate din tranzac iile comerciale. Exceptând schimburile locale dintre solda ii, pagani (vicani și fermieri) și „barbari”, negustorii veni i din diferite provincii romane, interesa i în câ tigurile mari pe care le puteau realiza aici, aduceau din imperiu vin, grâne, uleiuri, sare și arme³⁷. Ammianus Marcellinus se refer deseori la negustorii din Asia Mic ă care cump rau robi de dincolo de Dun re³⁸. Pie e de grani pentru întregul spectru de popula ii care alc tuiau „lumea gotic ” din secolul IV p.Chr. se aflau, foarte probabil, la Durostorum (Silistra), Axiopolis (Cernavod) și Noviodunum (Isaccea). Statul roman a instituit o politic ă protec ionist , stabilind locuri unde negustorii romani erau autoriza i și i schimbe produsele cu „barbarii”, fiind interzis exportul anumitor articole de care avea neap rat nevoie

³⁵ *Cod. Th.*, 7, 4, 15.

³⁶ Ammianus Marcellinus, 5, 2, 6.

³⁷ Piganiol 1926, 29.

³⁸ Velkov 1959, 119.

(exportul fierului și al bronzului, de la începutul secolului IV, al aurului, vinului și uleiului, după 374 p.Chr.)³⁹.

Funcționari speciali erau angajați în controlul relațiilor comerciale cu lumea „barbară”. Un *comes comercianonum*, care ruia trebuia să și se prezinte totuși negustorii⁴⁰, dispunea de un birou special de vamă și și era ajutat, în reglementarea negoțului, de armata de granițe.

1.3 Masarea unor forțe militare numeroase la Dunăre și necesitatea unor acțiuni rapide și energice care implicau o mare mobilitate în vehicularea trupelor în caz de primejdie, explică de ce împărații secolului al IV-lea p.Chr. au acordat foarte mult atenție între ineriile căilor de comunicație. Lăsând de-o parte importanța lor strategică, crescută ca urmare a transformării Balcanilor într-o citadelă a noii capitale, drumurile terestre au avut un important rol comercial în pendularea elementelor de civilizație romană în lumea „barbară” de la nordul Dunării. Majoritatea căilor de comunicație urmau în antichitate cursul apelor sau se strecurau prin văleșii trecătoriile munților și dealurilor. Paralel cu *limes-ul dunrean*, o șosea întinseunea toate punctele fortificate de pe malul drept al fluviului până la vărsarea lui în mare. De la Halmyris pornea un alt drum care făcea legătura cu cetățile pontice și se îndrepta apoi spre Constantinopol. De la Noviodunum pornea o importantă arteră prin mijlocul Scythiei Minor, care trecea prin Marcianopolis și Anchialos, îndreptându-se spre capitala imperiului. Alte drumuri uneau *limes-ul dunrean* cu litoralul; cele mai importante întretaiau artera nord-sud la Irbida (Slava Rusă), Ulmetum (Pantelimonul de Jos) și Tropaeum Traiani (Adamclisi), mari așezări de tip urban, fortificate la începutul epocii romano-bizantine.

Începând cu Diocetian, totuși împărații din secolul al IV-lea s-au preocupat de întărirea acestor șosele. În acest sens, de înem un număr

³⁹ Apud Piganiol 1926, 30

⁴⁰ *Not. Dign. Or.*, 98-110.

apreciabil de *milliaria*, stâlpi care indicau prin numărul de *millia passum* distanțele dintre localitățile importante ale provinciei. S-au păstrat din timpul lui Dioclețian, la Arrubium (Măcin), Dinogetia (Garvăn), Carsium (Hârșova) și Flaviana (Rasova?) – de-a lungul Dunării⁴¹; la Tomis și Corbu, pe drumul Tomis-Histria⁴². De la Licinius și Constantin I s-a păstrat un stâlp miliar, probabil din anii 317-324, cu numele celor doi împărași⁴³. Din anii 324-326 un stâlp miliar din Constantiniana menționează numele lui Constantin I și al lui Crispus⁴⁴. Din vremea împăratului Iulianus datează miliarul de la Niculitel⁴⁵, iar din timpul domniei lui Valens, miliarii de la Miriștea, Rasova⁴⁶ și Constantină⁴⁷. Un stâlp miliar descoperit în sud, la Abrittus, în Bulgaria, relevă refacerea drumurilor din Scythia Minor între anii 383-392 p.Chr., sub domnia comună a împăraților Theodosius I, Valentinian II și Arcadius⁴⁸.

1.4 Sistemul defensiv roman la Dunărea de Jos se prezenta în secolul al IV-lea p.Chr. cu o rețea de fortificații sprijinită de o flotă puternică, având în fața ei o zonă liberă, adânc de 20-30 km, în care „barbarii” nu puteau intra decât cu armele în mână. Această zonă era continuu supravegheată de armata de limitanei din garnizoanele romane, care își aveau locuințele și familiile în așezările din vecinătate, împreună cu loturile agricole. Până în anul 378 p.Chr., când se produce dezastrul de la Adrianopol, marcat de moartea împăratului Valens și înfrângerea armatelor romane de către vizigoții răsulași, eveniment urmat de aproape două decenii de stăpânire „barbară” a teritoriului istro-pontic, sistemul defensiv roman a asigurat o perioadă de dezvoltare paucă în Scythia Minor.

⁴¹ CIL, III, 7.610; 7.603; 13.755; 76.066.

⁴² CIL, III, 14.463; 7.614.

⁴³ Tudor 1956, nr. 163, inv. L-255, MINA Constantină.

⁴⁴ Ibidem, nr. 160, inv. L-128, menționat și de Vulpe 1938, 299.

⁴⁵ CIL, III, 7.611.

⁴⁶ CIL, III, 12.518; 3.755.

⁴⁷ Tudor 1953, 620.

⁴⁸ CIL, III, 14.464.

Aceast perioad este marcat de înflorirea vie ii economice i culturale în cet ile i în a ez rile rurale din interior. Se construiesc edificii importante cu caracter public sau privat, bazilici cu caracter juridic i comercial, se înmul esc bazilicile paleocre tine, apar palatele de tip *domus*, b i publice, sunt pavate i prev zute cu canale de scurgere principalele artere urbane, se construiesc apeducte i cisterne, portice acoperite, sus inute de coloane cu capiteluri artistic lucrate etc.⁴⁹ Se reliefeaz astfel existen a a numeroase ateliere me te ug re ti, atât în cet ile pontice i-n centrele romane de pe linia Dun rii – Halmyris, Aegyssus, Noviodunum, Dinogetia, Troesmis, Beroe, Capidava, Axiopolis, Sacidava, Durostorum, cât i în marile a ez ri urbane fortificate din interiorul provinciei: Ibida, Ulmetum, Tropaeum.

Toate acestea aveau urm ri pozitive în rela iile imperiului cu popula iile transdanubiene care, înainte de a pune piciorul pe p mânt roman, se g seau deja sub influen a civiliza iei romane.

II. Autohtoni i migratori în teritoriile din stânga Dun rii, în sec. al IV-lea p.Chr.

*„Aproape de acesta (de Rhin) izvor te, având un curs lung, Istrul care, îndreptându-se spre r s rit, ajunge în apele Pontului Euxin, îmbr i ând prin cinci bra e Peuce, pe care o ud . În partea sa nordic este p mântul barbar i cuprinde în sânul s u retras nenum rate gin i care sfâr esc la gurile vastei Meotide. Aici sunt grozavii Germani i Sarma ia r zboinic i Ge ii, precum i semin iile neamului Bastarn i cetele de Daci i piepturile mar iale ale Alanilor...” (Priscianus, *Periegesis*, 288).*

⁴⁹ În acest sens, vezi Sâmpetru 1994, cu bibliografia.

2.0 În vreme ce imperiul trecea prin transformări profunde de ordin intern, care afectau întreaga sa capacitate economică și socială, politică și militară, la nordul Dunării noi schimbări cu caracter etnic făceau ca evenimentele din secolul al IV-lea p.Chr. să se desfășoare în împrejurări deosebite.

Încă din prima jumătate a sec. III p.Chr., în teritoriile din câmpia munteană, locuite de dacii liberi din cultura Chilia, încep să se infiltreze grupuri de sarmați⁵⁰. Între populația carpică și sarmați se produce un contact strâns pe teritoriul Moldovei, în cadrul căruia au loc influențe culturale reciproce⁵¹. La mijlocul secolului II p.Chr. are loc o creștere a puterii carpile în detrimentul sarmaților, care-și pierd supremația politică. Din podiul central moldovenesc pornesc puternice invazii care pârjolesc provinciile romane de la sudul Dunării. Întinzându-se spre est și sud, populând masiv câmpia munteană și regiunile moldovenești, carpii dezvoltă noi aspecte culturale – „Militari-Măști saru” în Muntenia și „Poieneni-Gabara” în Moldova.

Cam în aceeași perioadă, în regiunile de nord și de nord-est ale Moldovei „goții” reușesc să formeze o coaliție de populații germanice, o forță considerabilă care greutățile simțite de romani cu prilejul pustiitorului război din anii 249-251 p.Chr. Acest război, care a ruinat provinciile sud-dunărene, a înlocuit orice autoritate romană în Muntenia și Moldova, care cad cu totul în stăpânirea năvalnicilor.

esurile din sudul Moldovei, apăsătoare până atunci de castrul de la Barboși, devin coridor deschis înaintea primelor populații germanice care pătrund în Muntenia, aducând la remorca lor noi grupuri de sarmați. Încercând să se sustragă dominației unor triburi până nu demult aliate, o parte a carpile presează linia Dunării, fiind înfrânt de Galerius în anii 295-297 și colonizat la granița de nord-est a

⁵⁰ Diaconu 1963, 323-345; Diaconu 2003, 97-118.

⁵¹ Bichir 1961, 268.

imperiului. Cei rma i în vechile lor teritorii au atacat din nou imperiul, în timpul lui Constantin cel Mare, care poart lupte cu ei în anii 315-319 p.Chr. Ultima tire referitoare la ace ti autohtoni r zboinici o avem de la Zosimus (IV, 34, 6) care, la sfâr itul secolului IV, pomene te printre popula iile confederate hunilor i pe carpo-daci.

Evenimentele din secolul al IV-lea se desf oar , deci, în regiunile de la nordul Dun rii de Jos, într-o configura ie etnic nou , caracterizat prin a ezarea unor triburi germanice în vechile teritorii dacice i prin domina ia politico-militar a go ilor = *thervingi* asupra acestor teritorii.

Secolul IV p.Chr. este perioada înfloritoare a culturii Sântana de Mure -Cerneahov, prima cultur de sintez romanic de pe teritoriul României. Cu toat diversitatea elementelor etnice care au participat la geneza acestei culturi i s-au f cut purt torii ei, cultura Sântana de Mure -Cerneahov este unitar pe vasta ei întindere. Caracterul ei unitar se datoreaz faptului c s-a format printr-un proces în care factorii principali pe care s-au grefat celelalte elemente au fost fondul autohton pregotic i civiliza ia roman ⁵².

Descoperirile arheologice nu atest un grup etnic sau altul, ci o convie uire a mai multor popula ii în acela i loc. Pe baza riturilor i ritualurilor de înmormântare, în cultura Sântana de Mure -Cerneahov se disting trei componente principale: componenta goto-sarmatic (aspectul Sântana); componenta carpo-dacic (aspectul Târg or-Gher seni) i componenta taifalic (aspectul Târg or-Olteni)⁵³.

Triburile taifalilor au coborât de-a lungul Prutului i au p truns în regiunea Dun rii de Jos. În Muntenia au g sit popula ii carpo-dacice i sarmatice, ale c ror influen e reciproce se resim eau în cultura lor material . Carpii, puternic sl bi i de lovitura de gra ie a imperiului din anii 295-297 p.Chr., au acceptat convie uirea cu taifalii⁵⁴. Taifalii au

⁵² Diaconu 1976, 543.

⁵³ În acest sens, Diaconu 1964, 467-483; Diaconu 2003, 125-140.

⁵⁴ Diaconu 1961, 278.

adus cu ei în câmpia română noi contingente de sarmieni din regiunile în care au luat contact, înainte de printr-o trundere pe teritoriul României, același lucru fiind făcut de vizigoții în Moldova⁵⁵. Relațiile dintre taifali și sarmieni trebuie să fi fost deosebit de strânse, avându-se în vedere și faptul că ambele populații luptau cuceririle, spre deosebire de vizigoții, care erau prin excelență pedestri. Alături de taifali și sarmieni, populația autohtonă (aspectul Târg-Or-Ghereni) continuă să-și ducă viața în forme tradiționale, conviețuind, în noile condiții cu noii veniți.

Bine organizată din punct de vedere militar, într-o puternică confederație de triburi, goții-thervingi sau *vizigoții* își extind în secolul al IV-lea p.Chr. dominația de la Nistru până în Carpații Răsăriteni, din nordul Moldovei până la Dunărea și Olt. Toate populațiile cuprinse în acest spațiu geo-istoric se supun vizigoților, însoțindu-i în incursiunile lor de pradă, atacând la îndemnul și în conformitate cu interesele politice de războinici. Pe întinsul spațiu stabilit până în secolul IV p.Chr., vizigoții nu au reprezentat decât o minoritate conducătoare care se sprijinea pe munca și pe concursul marelui număr de populații locuitoare ale acestor ținuturi⁵⁶. Întregul spațiu controlat de vizigoți era socotit un domeniu al lor din care puteau îndeplini, la nevoie, orice altă populație (un exemplu îl constituie alungarea sarmienilor din Caucaz)⁵⁷.

Apar în rândurile aceleiași comunități politico-militare, taifalii aveau un teritoriu propriu și o oarecare autonomie. Împreună cu sarmienii, reprezentau avangarda goților în coasta imperiului roman, fapt documentat istoric și surprins arheologic. Referindu-se la migrațiile brutale de populații, provocate de invazia hunilor, Ambrosius⁵⁸ relatează: „hunii au năvălit peste alani, alanii peste goți, goții peste taifali și

⁵⁵ Diaconu 1963, 186.

⁵⁶ Vulpe 1957, 355.

⁵⁷ Ammianus Marcellinus, XXXI, 4.

⁵⁸ Ambrosius, X, 10.

sarma i” (= *Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos et Sarmatos insurexerunt*).

2.1 Întrirea *limes*-ului dunrean și cuceririle lui Constantin cel Mare la nordul Dunării au strămtorat populațiile „barbare” din spațiul carpato-dunrean în acțiunile lor și le-au silit, în cele din urmă, să încheie tratate de pace în virtutea cărora deveneau federați ai imperiului.

Teritoriile de la Dunrea de Jos au continuat în secolul IV să fie ocupate de triburi ale dacilor, taifalilor și sarmaților, dar locurile cheie de pe linia Dunării erau controlate de vizigoți încă de la jumătatea secolului IV⁵⁹. Fenomenul se poate constata urmărind itinerariile celor trei campanii militare ale lui Valens, din anii 367-369 p.Chr. În primii ani Valens a vrut să-i înfrângă pe goții din imediata vecinătate a imperiului și abia în al treilea an trece Dunrea prin vadul de la Noviodunum, pentru a-i lovi în centrul puterii lor, aflat de-o parte și de alta a Prutului.

Ordinea asigurată de vizigoți pe aceste vaste teritorii vreme de un secol a fost prielnică sporirii activității comerciale cu lumea romană. Populațiile din regiunile nord-dunrene au realizat în această perioadă de timp un progres puternic și continuu, bazat pe folosirea elementelor culturale autohtone și ale celor romane provinciale. Aceasta explică omogenitatea culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, nivelul său relativ superior, elementele sale de tradiție locală și proporția mare a elementelor de import romane.

Oprite în înaintarea lor și silit să respecte pacea cu imperiul, triburile germanice de la nord de fluviu, ocupând aceleași teritorii vreme de un secol, manifestă tendințe de sedentarism. Locuirea îndelungată și contactul permanent cu lumea romană consolidează puterea politică a conducătorului confederației vizigote. Dintr-un eșec militar se transformă spre sfârșitul secolului într-un conducător politic

⁵⁹ Diaconu 1964, *passim*.

cu puteri „princiare”, transmise ereditară și largi atribuții judecătorești. Probabil, în a doua jumătate a secolului al IV-lea p.Chr., reful vizigot Athanarich a preluat atribuțiile judecătorești ale adunării poporului. Ambrosius (*De spiritu sancto*, I) și Ammianus Marcellinus îl numesc *judex*, iar Themistius (*Oratio de pace*, 10) ne informează că acest titlu era chiar voit de Athanarich⁶⁰.

V. Pârvan consideră că denumirea de *judex* e de origine nord-dunăreană, provenind de la o populație nemilitară, cum era populația daco-romană, pentru care stăpânul străin era un judecător în litigiile cu „barbarii”⁶¹. Se pare că Athanarich și-a însușit și anumite prerogative ale preoților păgâne care-i erau reu considerabil influențate. Acest fapt a fost probabil facilitat de slăbiciunea acestei instituții, ca urmare a prăbușirii creștinismului la nordul Dunării.

Prigoana împotriva creștinilor evidențiază faptul că noua religie se infiltra într-unul din sectoarele foarte sensibile ale societății „barbare”, în care reful avea tot interesul să-și mențină influența cu ajutorul religiei păgâne (după Tacitus, preoții păgâni deinea controlul disciplinar asupra războinicilor). Concomitent cu tendințele de consolidare a autorității centrale se produce și o întărirea aristocrației militare, ale cărei interese încep să difere de cele ale lui Athanarich, mai ales după creștinarea unei părți importante a aristocrației taifalo-vizigote.

Aceste disensiuni se vor adânci cu vremea, constituind unul din punctele slabe folosite de imperiu și o cauză a prăbușirii confederației vizigote în fața pericolului hun.

⁶⁰ Vezi, Iorga 1936, 58.

⁶¹ Pârvan 1911, 153.

B. SÂNGELE MARTIRILOR

III. Creștinismul timpuriu la Dunărea de Jos

3.0 Romanitatea s-a impus și a impus o varietate de forme în cele mai diverse domenii de activitate, realizând prin aceasta o deosebită unitate structurală și spirituală pe întinse spații geografice. Îvindu-se și dezvoltându-se în contextul acestei unități, dar în condițiile unor noi necesități spirituale, creștinismul a cunoscut o evoluție de excepție, fiind indisolubil legat de realitățile lumii romane.

Creștinismul a luat naștere și s-a dezvoltat în structuri elenistice și romane care i-au ușurat atât răspândirea *ex toto orbe romano*, cât și transformarea în religie universală. Apostolul Pavel afirmă că „*Evangelia lui Hristos a fost vestită de la Ierusalim și împrejurimi până în Illyricum*”⁶², iar Eusebiu din Caesareea⁶³, citând comentariile lui Origene la Cartea Facerii, referitoare la Sinodul de la Ierusalim (49-50 p.Chr.) scria următoarele: „*Când Sfinții Apostoli și ucenici ai Mântuitorului nostru s-au răspândit peste întreg pământul, lui Toma, după spusele tradiției, i-a căzut la sorți ara parților, lui Andrei, Scythia*”. Propovăduirea Sfântului Andrei în Scythia și-a găsit ecou și la goștii din nordul Dunării care, în cel mai vechi calendar al lor, alcătuit la sfârșitul secolului al IV-lea p.Chr., la 29 noiembrie, „se face pomenirea Sfântului Apostol Andrei”⁶⁴.

De la începutul secolului al XX-lea, istoricii ai creștinismului, precum Carl Auner, au considerat probabil predicarea, de către

⁶² Apostolul Pavel, *Romani*, XV, 18-19.

⁶³ Eusebius, III, 1, 1-3.

⁶⁴ Delehay 1912, 276.

Sf. Apostol Andrei, a conceptelor religioase legate de viaa, moartea i învierea Mântuitorului, în porturile maritime de pe coasta de vest a Pontului Euxin, ne-excluzând posibilitatea p trunderii acestora în interiorul spa iului istro-pontic⁶⁵. Pe aceea i pozi ie se situa în 1934, i I. Popescu-Spineni⁶⁶. O analiz atent a izvoarelor referitoare la opera misionar a Sfântului Andrei, îl îndemna pe profesorul Emilian Popescu s afirme, în 2001⁶⁷: „men ionarea Scythiei ca arie de propov duire a Sfântului Apostol Andrei în trei din cele mai valoroase martirologii occidentale (*Florus* din Lyon, sec. IX; *Rabanus Maurus*, sec. IX; *Usuard*, sec. IX), reprezint un temei puternic în argumentarea prezentat mai sus, în favoarea aceleia i teze. Trebuie spus c aceste martirologii au constituit baza *Martirologiului roman*, definitivat în anul 1584, deci a unui document eclesiastic oficial al Bisericii Romano-Catolice... i stau la baza reconstituirii vie ii sale biserice ti pân în secolul al IX-lea...”⁶⁸. Mai nuan at, Prof. Mircea P curariu considera în 2007 c Sfântul Apostol Andrei a propov duit Evanghelia la geto-dacii din Sci ia Mic , „dar i în teritoriile de dincolo de Prut, în nordul M ri i Negre.”⁶⁹.

O p rere diferit , enun at în 1997, reluat i comentat pe baza analizei textelor i izvoarelor istorice i hagiografice, în 2008, o întâlnim la Nelu Zugravu, care consider apostolatul în Scythia Minor al Sfântului Andrei, o „fabula ie”⁷⁰, popularitatea acestuia în spiritualitatea

⁶⁵ Auner 1912, 277-291.

⁶⁶ Popescu-Spineni 1934, 43.

⁶⁷ Popescu 2001, 204.

⁶⁸ Em. Popescu consider c ace ti autori s-au informat din mai multe izvoare, i datele respective au valoarea surselor. Pentru p r ile r s ritene ale imperiului este utilizat *Martyrologium Hieronymianum*, alc tuit ini ial pe baza izvoarelor mai vechi, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* i istorici cre tini precum: Eusebiu, Rufin, Ieronim etc.

⁶⁹ P curariu 2007, 12-13

⁷⁰ Vezi, Zugravu 1997, 143-174; Idem 2008, în <FHDRCh.>, 22-53.

românească fiind legat, după părerea d-sale, de răspândirea cretinismului în spațiul românesc, în secolele II-IV.

Creștinismul balcanic din primele secole ale mileniului I p.Chr. era legat de coastele mării, de stațiunile mari ale drumurilor imperiale, de existența unor sinagogi evreiești, scria N. Iorga în 1936⁷¹. Această idee este reluată în 1989 de I. Barnea, care afirmă că: „datorită urinei care circula pe drumurile bune care împânzeau tot imperiul, religia creștină s-a putut răspândi cu ușurință pe uscat și pe mare...”⁷².

Adoptarea creștinismului de către daco-romani reflectă unul dintre cele mai complexe fenomene petrecute în plan spiritual la începutul Antichității târzii. În zona Dunării de Jos, unde creștinarea s-a desfășurat în paralel cu romanizarea autohtonilor, creștinismul s-a propagat prin militari, coloniști și negustori veniți, în special, din provinciile răsăritene ale imperiului⁷³.

3.1 În problema genezei creștinismului în zona romanității de la Dunărea de Jos, arheologia ultimei jumătăți de veac a avut un rol decisiv. Din primele secole ale mileniului I p.Chr., ne-au parvenit, pe cale arheologică, o serie de obiecte – ceramică, piese vestimentare și de podobaș, cu simboluri creștine, descoperite în teritoriul istro-pontic. Importanța acestora constă în faptul că atestă prezența creștinească, atât în centrele de pe litoralul vest-pontic, cât și din zona *limes*-ului danubian. Studiul lor contribuie totodată, la decodificarea simbolisticii paleocreștine, și la o mai bună cunoaștere a conceptelor de bază ale creștinismului primar.

Pe țărmul vestic al Pontului Euxin, în necropolele tomitane și callatiene, au fost descoperite obiecte creștine, în morminte datate în

⁷¹ Iorga 1936, 87.

⁷² Barnea 1989, 167.

⁷³ Baumann 1990, 9.

secolele III și IV p.Chr.⁷⁴. Inventarul acestora ne dezvăluie existența a numeroși creștini în orașele grecești de pe litoral.

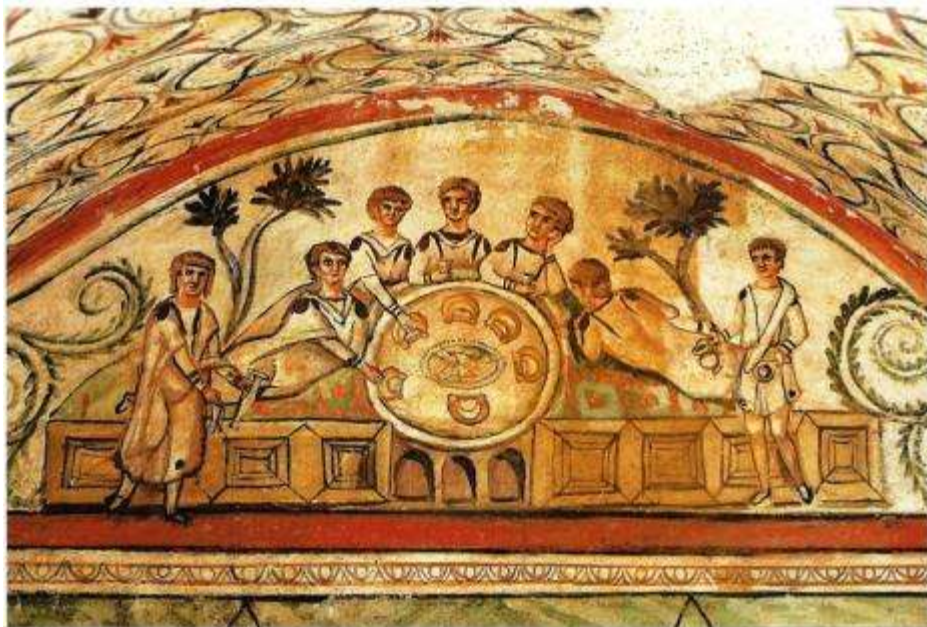

Fig. 2. *Scena mesei rituale din hypogeul tomitan (apud V.Lungu)*
Fig. 2. Scene of a ritual meal in Tomis hypogeum (apud V.Lungu)

În acest context, trebuie menționat *hypogeul* pictat din Tomis, cu celebra frescă a mesei rituale, de pe peretele nordic, probabil agapa ce preceda euharistia cu pâine și vin⁷⁵, într-un decor paradisiac, cu pereții

⁷⁴ Lungu 2003, 34-47.

⁷⁵ Masa, redusă la o cupă de vin și la azimi, era precedată și urmată de o binecuvântare – Vezi, Daniélou 2008, 91. „Iar pâinea pe care Eu o voi da pentru viața lumii este trupul Meu”: Ioan, VI, 50-51, Biblia 1968, 1205. O scenă asemănătoare, cu același număr de personaje (5+2), o întâlnim în sec. al IV-lea, la Roma, în Catacomba Sfinților Petru și Marcellinus (vezi Bisconti 2006, 94).

împodobii cu motive florale, cu arbori, animale și păsări⁷⁶. Nu se poate să nu ne gândim, când întreaga compoziție reflectă imaginea unei comunități creștine, în plină desfășurare, la începutul sec. al IV-lea p.Ch.⁷⁷ (**Fig. 2**).

Cel mai timpuriu obiect, un opai decorat cu simboluri paleo-creștine, (crucea, porumbelul și delfinul), descoperit la Tomis – a fost datat la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului III p.Ch.⁷⁸ (**Fig. 3/2**). În simbolistica Sfintei Treimi, unul din cele mai vechi simboluri creștine, *porumbelul*, se identifica Sântului Duh⁷⁹, după cum *delfinul*, ca simbol al lui Hristos, era legat de nădejde, de renăscere, de salvare⁸⁰.

Într-un mormânt din Tomis, din ultimul sfert al secolului al III-lea p.Ch., a fost descoperit un opai decorat pe disc cu doi pești aflați în față. Fiind vorba de orientarea mormântului și a scheletului cu picioarele la răsturnat, autorii descoperirii au considerat, pe bună dreptate, că este vorba de un creștin⁸¹.

Imaginea peștelui, ca simbol creștin⁸², apare pe piese vestimentare la Callatis, și la Argamum⁸³.

Dintr-un alt mormânt tomitan, de la jumătatea secolului al III-lea p.Ch., provine un opai, pe a cărui bază au fost imprimate trei „*croces*

⁷⁶ Din bogata simbolistică a imaginilor pictate, ne reține atenția: porumbei sorbind apă din cupe, pești ciugulind fructe, cocoșii cu struguri răsturnat, din care iepurele încearcă să se înfrupte, boabele de struguri simbolizând viața, iepurele fiind asociat morții (apud Evseev 1994, 76, s.v. *Iepurele*).

⁷⁷ Scheletele din interior, orientate est-vest, ca și inexistența ofrandei funerare, relevă identitatea creștină a defuncților. Singurele obiecte găsite au un caracter personal: două brățări de bronz, o cutiuță din argint pentru păstrarea talismanelor (*filacterium*) și câteva monede; apud Lungu 2000, 16. În privința datării monumentului, vezi, Lungu, Chera 1988, 12; Lungu 2000, 16; Miron 2008, 287-289 – prima jumătate a sec. al IV-lea p.Ch..

⁷⁸ Băjenaru 2003, 221-222, fig. 1-2 (crucea în forma „*crux quadrata*”).

⁷⁹ Evseev 1994, 148-149, s.v. *porumbel*.

⁸⁰ *Ibidem*, 51, s.v. *delfin*; Leclercq, s.v. *Dauphin*, <DACL>, IV/1, col. 293-295.

⁸¹ Lungu, Chera 1984, pl. 3/29, M-7.

⁸² Pește, străvechi simbol al regenerării și fecundității, preluat de creștinii ca emblemă a lui Hristos, reprezintă, împreună cu porumbelul și mielul, cele dintâi simboluri din perioada creștinismului primar (Evseev 1994, 138, s.v. *pește*).

⁸³ Iconomu 1969, 105, fig. 124; Barnea 1977, 231, fig. 89/2.

*monogrammaticae*⁸⁴ (Fig. 3/1), reprezentând simbolic Trinitatea creștină⁸⁵.

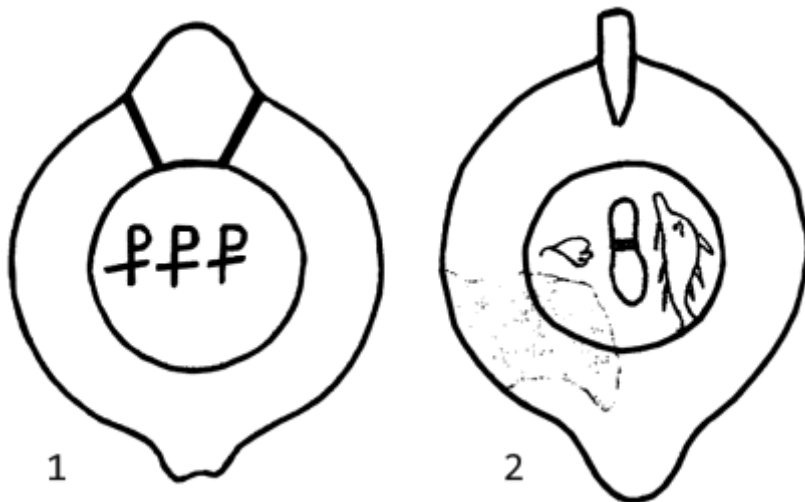

Fig. 3. Cruci cu simboluri paleo-creștine, imprimate pe baza unor opai e din Tomis, sec. al III-lea p.Chr.

Fig. 3. Crosses with Paleo-Christian symbols printed on the base of some lamps in Tomis, 3rd century AD.

Suntem în măsură să afirmăm că, prezența creștinilor în rândul militarilor și peregrinilor, negustorilor și ritieni, de obicei greco-orientali, mulți dintre ei stabiliți în secolul al II-lea p.Chr., în perioada împăraților Antonini, în centrele romane importante de la Dunărea de Jos, nu mai poate fi pusă îndoială.

În acest sens, aducem ca mărturie, descoperirile arheologice de la Noviodunum, centru renumit pentru înfloritorul comerț de tranzit care se desfășura prin vadul din dreptul cetății, și din teritoriul său, cu convingerea că aceste vestigii aruncă o nouă lumină asupra începuturilor creștine la frontierele de nord-est ale imperiului.

⁸⁴ Lungu, Chera 1984, pl. 5/44.

⁸⁵ Lungu 2003, 35.

În 1977, prof. I. Barnea publica o plac oval de cataram din bronz pe care se afl imaginea unui pe te, marcat la intervale egale de trei cerceule e – pe cap, arip i coad , simbol al Trinit ii cre tine⁸⁶. Decorul „en pointillés”, realizat prin tan are, este întrebuin at în toreutica roman înc din primele secole dup Hristos. Tipologic, piesa se încadreaz în secolele IV-V p.Chr, cu analogii aproape perfecte la Callatis ⁸⁷. (**Fig.6/1**).

În anul 2000, în turnul mare al cet ii a fost descoperit un opai ceramic decorat cu doi delfini stiliza i i afronta i⁸⁸. Acest tip de opai este specific perioadei cuprinse între mijlocul secolului I i prima jum tate a secolului al II-lea p.Chr.⁸⁹ (**Fig.4**). Imaginea celor doi delfini apare sprijinit pe o *crux commissa* în forma literei T, cruce cunoscut în perioada cre tinismului primar⁹⁰. Prezentarea cruciform a delfinilor i folosirea triunghiului în redarea schematizat a capetelor i a decorului pe corpurile animalelor marine ne sugereaz existen a extrem de timpurie a conceptului Sfintei Treimi, în care simbolistica triunghiului se identific cu simbolistica num rului⁹¹.

⁸⁶ Barnea 1977, 231, fig. 89/2.

⁸⁷ Idem 1979, 235, pl.99/3; Oppermann 2010, 94, Taf.76/7-8.

⁸⁸ Delfinul este asimilat cu pe tele în simbolistica cre tin , în simbolistica funerar p gân este purt torul defunc ilor spre lumea subp mântean ; apari ia lui ca element decorativ pe opai ele romane este fireasc , opai ul având i o întrebuin are ritual funerar (Leclercq, s.v. *Dauphin*, <DACL>, IV/1, col. 293-295 – cf. B jenariu 2002-2003, 220.

⁸⁹ Opai de tipul „cu cioc ogival flancat de volute duble” i cu concavitate pronun at a discului. Kuzmanov 1992, 19, nr. 65 <70> - *tip XVIII*, sec. I-II p.Chr., Riahovo, Ruse (Bulgaria). În România, la Tibiscum este datat în prima jum tate a secolului II p.Chr.. – cf. Benea 1990, 141- *tip II*. La Noviodunum este încadrat în *tipul A 2-III*, încep.sec.II p.Chr. (Baumann 2009, 227, nr.17).

⁹⁰ <DACL> III, 2, col. 3061-3062. Crucea în T (*tau*-ul grecesc) are origini în *tav*-ul ebraic care simboliza numele lui Dumnezeu – apud Daniélou 2008, 90. Comunitatea iudeo-cre tin folosea acest semn înc din sec.I p.Chr., pe morminte, ca simbol al salv rii – Cf. Iezechiel, 9,4 < Biblia> 1968, 801: „ i i-a zis Domnul: *Treci prin mijlocul cet ii, prin Ierusalim, i însemneaz cu semnul crucii pe frunte, pe oamenii care gem i plâng din cauza multor tic lo ii care se s vâr esc în mijlocul lui*”.). Vezi, Testini 1980, 295 i Lungu 2000, 22.

⁹¹ Chevalièr, Geerbrant 1995, 367-372.

Decorul, revelat ini ia ilor, reflect cunoa terea dogmei fundamentale a Trinit ii, înc din secolul I p.Chr. Dac inem seama de simbolistica paleo-cre tin a primelor secole dup Hristos⁹², piesa de la Noviodunum se încadreaz printre cele mai timpurii vestigii cre tine din zona *limes*-ului nord-scythic⁹³, relevând în zon prezen a unor practican i cre tini.

Fig. 4. *Opai paleo-cre tin, Noviodunum, sec. II p.Chr.*
Fig. 4. Paleo-Christian lamps, Noviodunum, 2nd century AD.

Fenomenul a fost eviden iat în ultimii ani i de vestigiile paleo-cre tine descoperite într-o a ezare rural autohton de epoc roman , din teritoriul noviodunens, situat pe Valea Amzei, în apropierea localit ii Teli a, jude ul Tulcea⁹⁴.

⁹² Vezi Ionescu 1994, 243-247, pl. 9/3.

⁹³ Baumann 2003, 172.

⁹⁴ Vezi, în acest sens, Baumann 2003, 169-183; Baumann 2003 (1), 155-232.

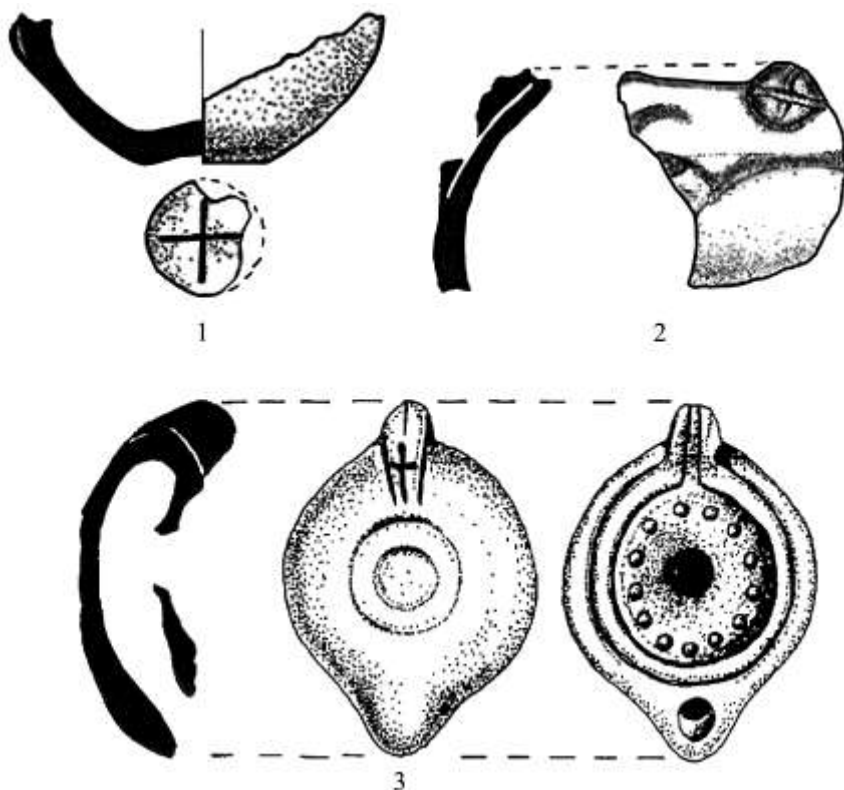

Fig.5. Ceramic încrătat , din a ezarea de la Teli a/Amza

Fig. 5. Christianized pottery in the settlement of Teli a/Amza

Aici, într-o locuință îngropată, a fost recoltat un fragment din pansa unei oale cu decor aplicat, categorie ceramic încadrat cronologic la Dunărea de Jos în perioada de sfârșit a secolului II și începutul secolului al III-lea p.Chr. Fragmentul prezintă urma meandrică a unui arpe sau, mai degrabă, a unui vrej de vi-de-vie, alături de care se află o pastilă ceramică aplicată, pe care a fost adânc incizată, înainte de ardere, semnul crucii în forma sa latină, *immisa* sau *capitata* (Fig. 5/2).

În conformitate cu structura pastei, avem de-a face cu un produs local, probabil al atelierelor din Noviodunum.

Pâinea marcată cu semnul crucii este un simbol frecvent întâlnit, în cursul secolelor II și III p.Chr., pe lespezile funerare ale creștinilor din Dacia⁹⁵.

Într-o altă locuință îngropată, din aceeași perioadă cronologică, a fost descoperită baza unei ceramici lucrate la roată înceată, aparținând ceramicii cenușii de factură locală (*Fig. 5/I*). Baza îngustă și concavă este decorată cu o cruce „greacă” cu brașe egale, în formă *cuadrată*, incizată de olărar înainte de ardere. Produsul ceramic creștin aparținând fragmentului se datează în secolele II-III p.Chr.⁹⁶, fiind realizat în perioada de la *Amza* în secolul al III-lea p.Chr.⁹⁷.

*Gnosticii de la Gurile Dunării*⁹⁸

3.2 În secolele II și III p.Chr., Noviodunum devenise un veritabil oraș roman⁹⁹, cosmopolit, ca mai toate orașele de graniță, cu o populație pestriță, interesată, mai ales, de căștigurile mari pe care le aducea comerțul cu populațiile de dincolo de fluviu. Africani, greco-orientali, anatolieni, italici și gallo-romani, militari, negustori, meseriași și fermieri, cetățeni romani și peregrini din provinciile răsăritene și din cele apusene, se întâlneau lângă marea cetate a *classici*-lor de la Noviodunum¹⁰⁰.

Este firesc, deci, ca o serie de artefacte provenite din această zonă arheologică să fi avut un caracter strict personal, și ca atare, să reflecte ideile și concepțiile religioase ale acelor orașe aparținătoare. Este și cazul gemelor paleocreștine¹⁰¹, în special a celor gnostice, care

⁹⁵ Ionescu 1994, 242.

⁹⁶ Popilian 1980, 132, pl. 9, M 52; Opai 1991, 161, tip II.

⁹⁷ Baumann 2003, 173.

⁹⁸ Baumann 2008, 219-227; Idem 2009 b, 64-82; Idem 2010, 337-367.

⁹⁹ Ptolemeus, III. 10,2,5

¹⁰⁰ Simion 1994, 90-105.

¹⁰¹ Gemele de la Noviodunum au fost publicate de Simion 2005-2006, 173 – 182.

ocup un loc aparte, gnosticimul fiind un aspect particular al concepțiilor paleocreștine ale vremii.

Ce informații ne transmit aceste artefacte? Prezența lor în centrele romane din regiune este încă o dovadă a vehiculării cultelor orientale prin intermediul celor veniți din provinciile orientale ale Imperiului.

Printre acestea s-au aflat și purtătorii ai doctrinelor creștine, în toate aspectele pe care le-a cunoscut noua religie în interiorul sau în afara Bisericii primare¹⁰².

În 1984, în revista *Peuce* 9, a MIA Tulcea, este publicată o gemă descoperită la Noviodunum, fără a se preciza caracterul său creștin¹⁰³.

Gema, din piatră roșie (jasp?), are gravat un grifon (animal fantastic), cu corp și picioare de pasăre, cap de cal și coadă de arpe încolțit în jurul unui obiect cruciform (**Fig.6/2**). Pasărea, pe care sunt grefate celelalte elemente, și care pare să fie un cocoș, reprezintă, în simbolistica paleocreștină, lumina și inteligența supremă de la Creator¹⁰⁴.

¹⁰² Vezi, Marucchi 1933, 197. După Kosidowski 1983, 149, noua religie a apărut imediat după moartea lui Iisus, în cadrul unui fenomen de fuzionare sincretică a elementelor iudaice și grecești, iar perioada dintre anul 36 p.Ch. (revolta „elenilor”) și 70 p.Ch. (distrugerea Ierusalimului) a reprezentat granița ce desparte istoria Bisericii în două etape distincte: în *faza iudeo-creștină* și în *faza universală*, de propagare a creștinismului în lumea greco-romană. A se urmări, în acest sens, rolul activității misionare și al învățăturilor pauliene, victorioase, mai ales, după martiriul apostolului Pavel, din anul 68 p.Ch. O analiză detaliată a evenimentelor și fenomenelor desfășurate în sec. I p.Ch., în mediul iudeo-creștin și în lumea elenistică și romană, din afara acestuia, o realizează Jean Daniélou, 2008, 7-52. La p.51, Daniélou marchează momentul rupturii definitive dintre Biserică și iudaism, în anul 66 p.Ch., la începutul *razboiului iudeu*, când Simeon, vrăbățul lui Iisus, se retrage cu întreaga comunitate creștină în Transiordania, desolidarizându-se de „destinul național al Israelului”.

¹⁰³ Barnea 1984, 102.

¹⁰⁴ Evseev 1994,43, s.v. *cocoș*.

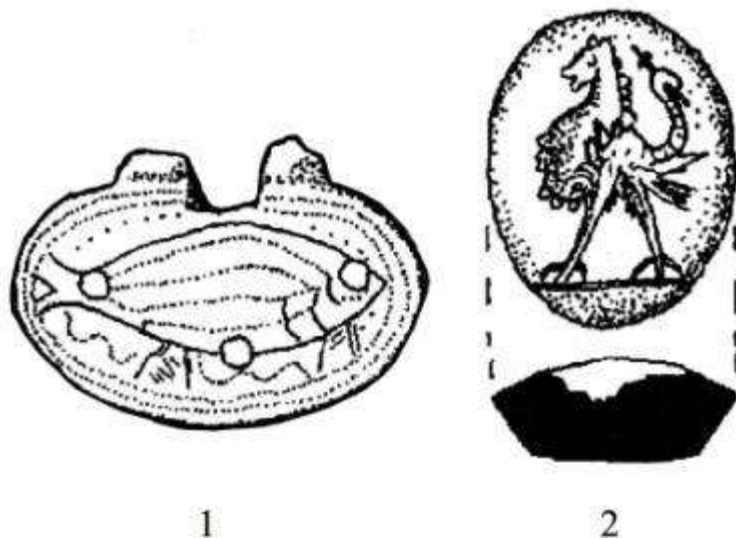

Fig.6. Obiecte cu simboluri paleo-cre tine descoperite la Noviodunum
 Fig. 6. Items with Paleo-Christian symbols found in Noviodunum

arpele este încarnarea ra iunii supreme, a *Logosului* divin, sau a inteligen ei satanice, ca în paradisul biblic. Totodat , ca încarnare a sufletelor celor disp ru i, arpele este asociat cu moartea i învierea¹⁰⁵. De asemenea, calul, consacrat de greco-romani Soarelui, i purt tor al unor divinit i, printre care se num ra *Eroul-Cavaler*, numit conven ional *Cavalerul Trac*, i apoi Sfântul Gheorghe, era asociat mor ii¹⁰⁶. Cu oarecare rezerve, datorate faptului c nu cunoa tem piese similare, consider m piesa de la Noviodunum, o posibil gem paleo-cre tin , din secolul II p.Chr.¹⁰⁷.

O gem , din onix ro u, a fost descoperit întâmpl tor în apropierea cet ii, în anul 1991¹⁰⁸. În câmpul compozi ional al gemei se

¹⁰⁵ *Ibidem*, 180, s.v. *arpe*.

¹⁰⁶ În unele mitologii, calul era purt torul sufletelor de pe un t râm pe altul – vezi, Kernbach 1980, 96, s.v. *calul*.

¹⁰⁷ Baumann 2003, 171.

¹⁰⁸ Gema (*MIA-TI, inv.42.962*) a fost publicat ini ial, de Simion 2005-2006, la p.176, nr.5, într-un articol intitulat *Gemele din colec ia ICEM Tulcea*, p.173-182. Autorul

întâlnesc trei elemente perfect individualizate: arpele, încol cit de trei ori pe un arbore, în plan central, flancat de coco , în dreapta, i de ap, în stânga, a adar, dou elemente afrontate unui element central (**Fig.7/2**). Copacul, care pare s fie un m slin, are coroana alc tuit din trei ramuri. În primele secole cre tine, reprezentarea artistic a m slinului, respectiv a ramurii de m slin, ca expresie a arborelui cosmic totem par ial¹⁰⁹, face parte din seria celor mai frecvente simboluri mesianice ale cre tinilor nesemi i, al turi de vi a-de-vie cu struguri, de pe te i de delfin¹¹⁰. i-n acest caz, simbolistica numerelor sacre, prin prezen a cifrei trei, este relevant pentru mitofilosofia paleo-cre tin .

În procesul transform rii Bisericii primare într-o Biserice universal , spunea Mircea Eliade, cea mai veche tendin a acesteia a constat în asimilarea i revalorizarea simbolismului i scenariilor de origine biblic , oriental sau p gân¹¹¹. În acest context are loc i asimilarea simbolismului *Arborelui lumii* – simbol arhaic larg r spândit în toate religiile antice. De remarcat c , în soteriologia gnostic , o parte din *sufletul divin*, adic din Lumin , este întemni at în trupul fiin elor vii i în speciile vegetale. Mai ales copacii con in o mare cantitate de *suflet divin* = Lumin , i au servit drept cruce lui Hristos în momentul p timirii sale¹¹². arpele este un simbol arhetipal i totalizator¹¹³, întruchipare a materiei primordiale ca i Cosmosul¹¹⁴. Adep ii sectei

a descifrat în gravur o scen bucolic . Compozi ia, în aparen pastoral , are gravat în zona central imaginea unui copac, pe trunchiul c ruia, de la baz în sus, este încol cit de trei ori un arpe gros, care pare s protejeze copacul, contopindu-se i identificându-se cu acesta. Partea superioar a arborelui este încununat de o coroan înfrunzit . La stânga se afl un ap ridicat pe labele din spate, cu botul îndreptat spre coroana de frunze a copacului. În dreapta compozi iei este gravat un coco uria , cu picioare puternice, aripile strânse i capul întors.

¹⁰⁹ Vulc nescu 1987, 89-90.

¹¹⁰ Tristan 2002, 46 i 93. Înc din religia iudaic m slinul este privit ca arbore mesianic – vezi, Chevalier, Gheerbrant 1995, 462.

¹¹¹ Eliade 1986, 387

¹¹² Eliade 1986, 379 (*Jesus Patibilis*)

¹¹³ „În acest context ideativ - enun Evseev, arpele este cosubstan ial cu arborele cosmic, cu p mântul i cu apa. De aceea îl g sim în iconografia primar a lumii încol cit pe arborele cosmic...” (Evseev 1994, p.180).

¹¹⁴ Vulc nescu 1987, 522

gnostice a *pera ilor* credeau că, aidoma arpelui care, prin încolțire, își poate muca coada, tot astfel, *Logosul* divin prezent în corpul arpelui revine asupra lui însuși¹¹⁵. Gnosticii *ophiiti* sau *naasiani* au atribuit arpelui biblic chiar rolul de eliberator al omenirii¹¹⁶.

Cocoșul, întruchipare a luminii cosmice și spirituale, este un simbol solar în mitologii, semnificând, în simbolistica creștină, lumina și inteligența supremă care emană de la Dumnezeu, identificându-i-se uneori Mântuitorului¹¹⁷. Ca animal demonic și lubric, reprezentând răutatea și brutalitatea, apul este, în mitologia creștină, opusul mielului¹¹⁸.

Gema de la Noviodunum prezintă o compoziție gnostică cu simboluri dintr-un scenariu soteriologic menite să reliefeze inițierea eliberarea de către Lumină (= *Sufletul divin*) a prizonierii sale întemnițate în trupul ființelor vii și în materia vegetală. Ea este un document paleocreștin de excepție și o realizare excelentă a epocii romane timpurii.

Într-un tezaur de denari romani imperiali, descoperit în localitatea Alba, din sudul teritoriului noviodunens, alcătuit în prima jumătate a secolului al III-lea p.Ch., cu emisiuni monetare de la Septimius Severus, Caracalla, Macrinus, Elagabal și Severus Alexander, din anii 193-235 p.Ch.¹¹⁹, se află și un inel din argint cu piatră în montură¹²⁰.

¹¹⁵ *Supra*, n.103.

¹¹⁶ Vezi, Kernbach 1989, 206 (s.v. *gnostici*). Denumirea de sectă *naasiană* a acestui grup de gnostici vine de la numele arpelui în limba ebraică. Ni se pare că acești gnostici se constituiseră în sec. al III-lea d.H., într-o comunitate destul de puternică și pe litoralul vest-pontic, prezența arpelui *Glykon*, la Tomis, printre piesele sculpturale descoperite la Gara veche din Constanța, fiind o dovadă, credem, în acest sens. Cf. și Lungu 2000, 17, cu n.46.

¹¹⁷ Asociat curajului, cocoșul este o pasare apotropaică, apărătoare împotriva răului de orice fel, investit cu darul cunoașterii secretelor vieții și ale morții (Evseev 1994, 43).

¹¹⁸ Creștinismul a remodelat profilul daimonologic al caprei și apului, transformându-le în unelte ale diavolului (Vulcaneșcu 1987, 518).

¹¹⁹ Determinări efectuate de Cristina Opai, înainte de 1990. Inv. nr.: 10.835 -10.877; 11.206-11.241; 11.406-11.449; 39.502-39.507. Cele mai multe piese provin din timpul lui Severus Alexander, relevând că îngroparea tezaurului a survenit imediat după moartea acestuia, în vremea lui Maximin Tracul.

¹²⁰ MIA Tulcea, inv.nr. 11.217.

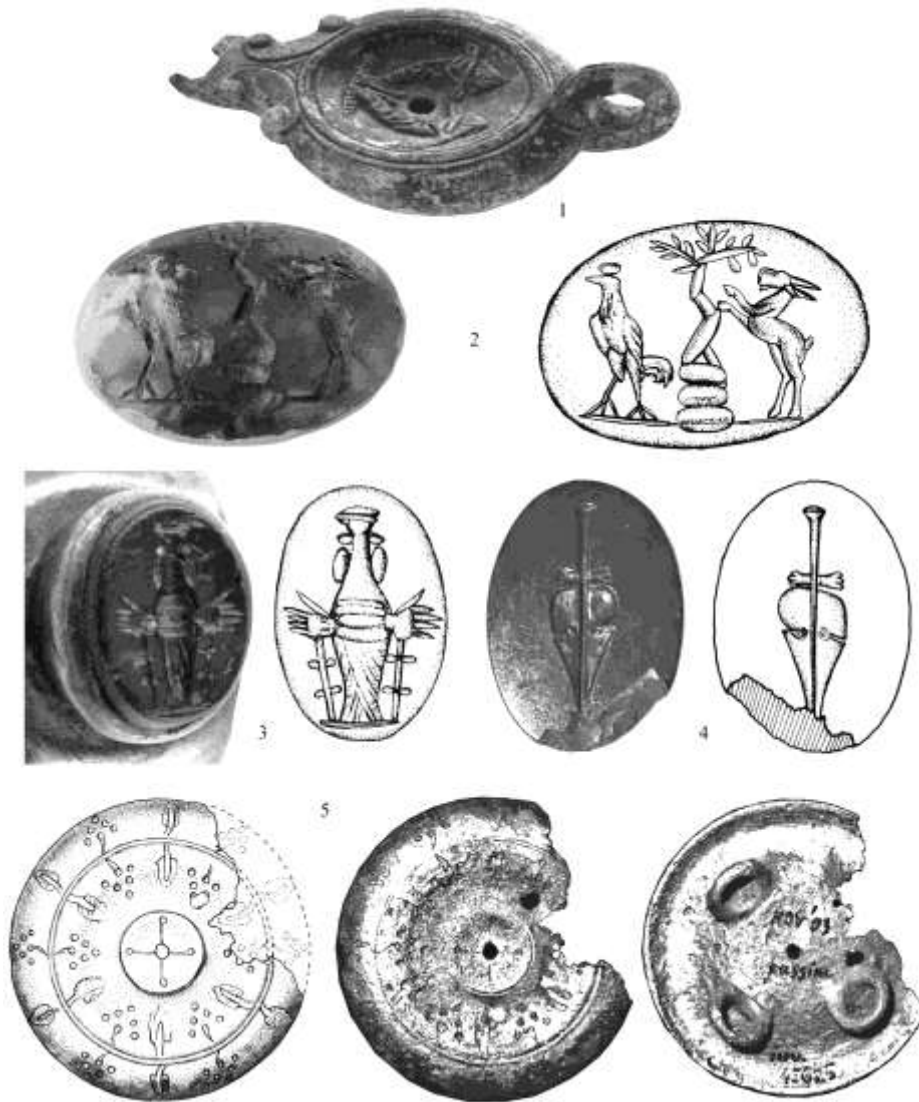

Fig.7. Obiecte paleo-cre tine descoperite la Noviodunum:
2-4. gema gnostice, sec. II –III p.Chr.
Fig. 7. Paleo-Christian items found in Noviodunum:
2-4. Gnostic gems of the 2nd-3rd century AD.

Aceasta, un onix de culoare roșu-gălbui, este o gemă gravată prin excizie, cu un personaj fantastic reprezentat cruciform (**Fig.7/3**). Personajul, umanoid, este înzestrat cu trup fusiform, acoperit cu o mantie cu falduri în partea inferioară și cu bustul înfățișat de trei ori cu o formă largă. Două palme deschise, supradimensionate, în atitudine de rugăciune, pornesc direct din mijlocul bustului, sprijinite fiind pe două bastoane cu câte patru protuberanțe vegetale, simetrice. În partea superioară, capul este redat sub forma unui cilindru, prevăzut cu două urechi clăpăte și ochi oftalmici, mulțumit și în afară, și acoperit cu un gen de bonet, în formă de capac; personajul nu are gură. Întreaga compoziție, în atitudine de orant, se sprijină pe un pedestal.

Fără îndoială, suntem în fața unei geme gnostice extrem de rare, care o reprezintă pe *Achamoth* (gr. Ἀχάμοθ; ebr. **hah chm th** = în elepciune, iluminare)¹²¹, care, în mitofilosofia gnosticilor *valentinieni*¹²², este o ipostază în elepciunii dumnezeiești (*Sophia*)¹²³. Achamoth este substanța spirituală captivă care a contribuit la crearea cosmosului material cu cele apte Ceruri, cu Pământul și Omul, fiind pentru gnosticii valentinieni „*Maica Lumii*”. Considerând *adevărata ființă a omului de origine și de natură divină*, dar ostatec în trupul material, valentinienii militau pentru o „renaștere” de ordin pur spiritual, având certitudinea eliberării (= *mântuirii*) prin *gnos*¹²⁴.

¹²¹ Kernbach 1989, 1 (s.v. *Achamoth*) – cf. Irinaeus, I, 2-4.

¹²² Sectă gnostică întemeiată de Valentinus, originară din Egipt, mort în anul 161 p.Ch. (apud Kernbach 1989, 11).

¹²³ Născut fără participarea principiului masculin, ca atare, substanță informă, nefinisată și nearmonizată, existentă în afara ființelor divine.

¹²⁴ Aceasta cuprindea învățături ezoterice (secrete, dedicate inițiaților), menționate și în *Evangelia după Marcu* (cf. 4: 10 sq.; 7: 17 sq.; 10: 10 sq.) și de Clement din Alexandria care remarcă că învățăturile s-au păstrat „*adevărata tradiție a fericitelor învățături venite toate direct de la sfinții apostoli Petru, Iacov, Ioan și Pavel, transmise din tată în fiu [și care] au ajuns până la noi prin grația lui Dumnezeu*”, și care constituie tradiția gnostică (apud Eliade 1986, 358).

Reprezentarea cruciformă a substanței primordiale, a elementelor vegetale din palmele sale și a capului în formă de coloană, ne relevă fenomenul de asimilare de către gnosa creștină a valentinienilor a simbolismului *Arborelui Lumii*, simbol arhaic și universal răspândit. *Imaginea Crucii ca Arbore al binelui și răului* își are originea în tradițiile biblice ca și *Arborele Cosmic, coloana spre cer* care asigură „salvarea” Universului, înnoirea perpetuă, regenerarea cosmică¹²⁵.

O piesă asemănătoare, dar cu imaginea mult stilizată, a fost descoperită în anul 2003 pe faleza inundabilă a cetății. Gema, din jaspis roșu, tronconică cu suprafațe ovale, prezintă o mică spărtură laterală în baza mare care, de obicei, se introduce în *chaton*-ul inelului (**Fig.7/4**). Atrage atenția gravarea suprafeței interioare a gemei, care nu era expusă, ceea ce presupune că proprietarul nu dorea să facă cunoscută apartenența sa la grupul gnostic.

Gravura, executată prin excizie, prezintă un element vegetal: o frunză lanceolată cu peiolul prevăzută cu teacă. În punctul de îmbinare a peiolului cu frunza, au fost gravate două palme cu câte trei degete, fapt care imprimă imaginii un aspect cruciform.

Credem că, în acest caz, suntem în fața unei geme gnostice care, într-un mod stilizat, o redă pe **Achamoth**, pe iolul cu teacă

Gnosticismul paleocreștin diferă însă de gnosa care desemna curentul apocaliptic evreu și iudeo-creștin, ca și de concepțiile dualiste ale unor comunități evreiești ca cea de la Qumran. Apariția sa are loc după căderea Ierusalimului, în zonele limitrofe ale iudaismului și iudeo-creștinismului. Creștinismul heterodox naște gnosticismul propriu-zis (Daniélou 2008, 72-73), care se va dezvolta, în secolele II și III p.Chr., răspândindu-se și în mediul roman, în special datorită colii valentinienilor, creatoare a unei puternice sinteze, ale cărei elemente esențiale erau: transcendența absolută a Tatălui, producerea Pleromei celor 30 de eoni, ultimul fiind *Sophia*, și căutarea Tatălui prin aceasta, trimiterea Domnului care aduce gnosa izbăvitoare. Prin calitate și moderație, curentul gnostic valentinian atrage oamenii inteligenți, fiind o mare problemă pentru Biserica creștină (apud Daniélou 2008, 122-124).

¹²⁵ Eliade 1986, 388.

reprezentând-o sub forma coloanei cosmice, a *Arborelui Lumii* adânc înfipt în materia vegetal, depozitar a unei pri din *Sufletul divin*, corpul „Mamei” fiind imaginat ca o frunză strâmbă de coloana cruciform.

După *gemma abraxea*, descoperită în turnul 5 de la Dinogetia¹²⁶, cele patru gemeni gnostice, prezentate mai sus, demonstrează că, în primele secole după Hristos, lumea creștină era divizată. Fenomenul impune o cercetare a vestigiilor gnostice, în egală măsură, alături de celelalte vestigii paleocreștine. Spre această concluzie, sperăm corect, ne îndrumă și faptul că, în tezaurul de la Alba, ascuns în timpul împăratului Maximian Tracul, despre care tim că a fost un dușman declarat al creștinilor¹²⁷, și a confiscat și veniturile puterilor mijlocii și de jos ale populației din provincii, a fost introdus și inelul cu simboluri gnostice. Posesorul, posibil fermier roman, proprietar al unei *villa rustica*, trebuie să fi fost unul dintre acei exponenți ai sectelor gnostice care aveau la bază învătura creștină, chiar dacă nu recunoșteau adevărurile revelate¹²⁸. Fiind considerați creștini de către autoritățile romane, gnosticii erau persecutați și suportau aceleași represalii, ca toți ceilalți adepți ai acestei religii.

¹²⁶ Publicat de Ștefan 1937-1940, 419-421, fig. 28 (desen – personaj cu cap de pasăre, corp uman terminat în două cozi de balaur, ținând în mâna dreaptă un bici și în stânga un scut) și preluat de Popescu 1976, 258, nr. 241 A, care citează pe scutul Iahve: „*Eu sunt A și*”, din Apocalipsa lui Ioan.

¹²⁷ Vulpe 1968, 227.

¹²⁸ Rusu 1991, 93. Spre deosebire de gnostici, creștinii glorifică *Creația* și binecuvântează viața, acceptând istoria – vezi Eliade 1986, 334.

Crucea și alte simboluri paleo-creștine

Fig.8. *Opai creștin din Tomis, cu imaginea lui Iisus înconjurat de Apostoli, sec.al IV-lea p.Chr.*

Fig. 8. Christian lamps in Tomis displaying Jesus surrounded by the Apostles, 4th century AD.

3.3 În sec. al IV-le p.Chr. numărul simbolurilor creștine de pe monumente și obiecte, creștine și se diversifică¹²⁹. Secolele III și IV p.Chr, sunt marcate de importante descoperiri. Într-un sarcofag din Tomis a fost găsit un opai creștin de la sfârșitul sec. al IV-lea., cu reprezentarea lui Iisus Hristos în mijlocul Apostolilor¹³⁰ (**Fig.8**).

El binecuvântează cu mâinile ridicate în lateral, în gest de orant, dar și prin textul cu care-și însoțește gestul: „**Pacem meam do vobis**, (*pacem mea comendo vobis, non sicut mundus dat, pacem do vobis*)”¹³¹. Imaginea cruciformă și aeriană, a lui Iisus Hristos, întruchiează Crucea universală¹³², ca desemnare a gloriei sale divine.

¹²⁹ Lungu 2000, 18.

¹³⁰ Barnea 1979, 92, pl. 28

¹³¹ *Apud Biblia 1968, 1218, Ioan, XIV, 27: „Pace vă las vou, pacea Mea o dau vou, nu precum dă lumea vou, Eu. Să nu se tulbure inima voastră, nici să se înfricoșeze.”*

¹³² Ory 1981, 338, *apud Adolphe Dupront: „Semnul crucii a apărut, la origine, nu ca o aluzie la patimile lui Hristos, ci ca o desemnare a gloriei sale divine... Cele patru brațe ale crucii apar ca simbolul cosmic al acestei acțiuni de mântuire”.* Vezi,

Fig.9. Gem din Tomis cu reprezentarea lui Iisus pe Crucea cosmică, sec. III p. Chr.

Fig. 9. Tomis gem depicting Jesus on the Cosmic Cross, 3rd century AD.

Fig.10. Relicvarium din tezaurul euharistic de la Sucidava – Izvoarele, sec. IV p. Chr.

Fig. 10. Relicvarium of the Eucharistic treasure in Sucidava-Izvoarele, 4th century AD.

„Ea...(Crucea, scria în sec. al II-lea p. Chr., Sfântul Irineu la Lugdunum¹³³) este Logosul i de aceea cuprinde lumea întreagă ... Căci prin Logosul lui Dumnezeu toate lucrurile sunt conduse în ordine și fiul lui Dumnezeu este răstignit în ele, punându-i pe toate amprenta sa în formă de cruce...El este cel ce luminează cerul, care atinge profunzimile pământului, care a terne întinderile de la răsărit până la apus și desfoară îndepărtările din nord până la sud...”

Cea mai timpurie reprezentare a Mântuitorului cu Apostolii, în aceeași poziție cruciformă, dar cu statură monumentală, sprijinit pe crucea gloriei divine, în formă de T, de tipul *crux comissa*, este întâlnit pe o gemă de cornalină, din sec. al III-lea p. Chr., descoperită în condiții necunoscute la Constanța, în sec. al XIX-lea¹³⁴ (Fig. 9).

Zugravu 1997, 247, despre amplasarea cultului Sfintei Cruci și al Mântuitorului, la începutul sec. al IV-lea p. Chr., la Dunărea de Jos.

¹³³ Irineu din Lugdunum, *Epideixis*, I, 34 – *apud* Ory 1981, 351.

¹³⁴ Popescu 1976, 89-90, nr. 53, cu bibliografia. Autorul datează gemă în sec. IV-V p. Chr. Pentru datarea timpurie, vezi discuția la Lungu 2000, 19-22.

Din a doua jumătate a sec. al IV-lea p.Chr. ne-au parvenit 17 piese din argint, dintr-un *tezaur euharistic*, descoperit cu mai bine de un sfert de veac în urmă la Sucidava (Izvoarele), în jud. Constanța¹³⁵. Unele, din cele 17 piese din argint, sunt marcate cu simboluri creștine: *crucea latină*, cu brațe inegale, apare pe o tămpă rotundă din interiorul piciorului unui *bol*, însoțită de inscripția () , și pe o tămpă dreptunghiulară de pe fundul unei *patere*, cu text în relief, respectiv numele „Costantin” la genitiv – K CTAN/ TINOY.

Crucea greacă, cu brațe egale, este imprimată pe capacul în formă de trunchi de piramidă al unui *relicvarium* (Fig.10). Pe centrul cupei unei *patere*, în interiorul unui medalion, sunt imprimate un *kantharos* și doi porumbei care beau apă (Fig. 11).

Fig. 11. Patere din tezaurul de la Sucidava, cu simboluri paleo-creștine pe medalionul central

Fig. 11. Patere of the Sucidava treasure, with Paleo-Christian symbols on the central medallion

¹³⁵ R. Dulcescu, Cluj 1986, 129-137, pl. I-VIII.

Apuc toarea unei **strecur tori** în form de lingur , se aseam n unei frunze cu marginile zim ate. Interi-orul cupei prezint simboluri cre tine: un *kantharos* din care se adap *doi p uni*, care suprapun, fiecare, *imaginea unui pe te*. P unul, ca simbol al fertilit ii i ipostaz a *Pomului Vie ii*, de ine, în mitologiile antice, un simbolism cosmic. În reprezent rile cre tine, este simbol al reînvierii¹³⁶. În cazul de fa , p unii apar cu coada l sat în jos, în semn de umilin fa de pe te – emblema lui Hristos¹³⁷.

Toarta unei **c ni**, cu *capete de grifoni* la extremit i, prezint în partea superioar un decor în form de *vi -de-vie*, simbolul imortalit ii i al Mântuitorului¹³⁸.

Din prima jum tate a sec. al IV-lea p.Chr., ne-a parvenit o pies rotund de bronz aurit, descoperit în a ezarea civil din vecin tatea cet ii Noviodunum (**Fig.7/5**). Piesa este decorat pe margini i-n registrul interior, concav, cu iruri de câte ase ciorchini de strugure, stiliza i triunghiular, realiza i din câte cinci boabe rotunde fiecare, i desp r i i de ase frunze de *vi -de-vie*. Partea central , concav , este decorat cu crucea greac – *crux quadrata*, cu bra e egale, având la capete boabe de strugure, identice celor din compozi ia general a piesei¹³⁹. Crucea din centrul compozi iei este *Crucea cosmic care se identific cu Hristos*¹⁴⁰. Întreaga compozi ie sintetizeaz conceptul nemuririi¹⁴¹.

¹³⁶ Lungu 2000, 67.

¹³⁷ Evseev 1994, 135-136, s.v. *p un*. O frumoas scen cu p uni ciugulind dintr-un *kantharos* se afl pictat pe unul din pere ii unui mormânt cre tin din sec. al IV-lea, descoperit în necropola cet ii Durostorum – vezi, Atanasov 2007, pl. I, fig.5.

¹³⁸ *Ibidem*, 202, s.v. *vi a-de-vie*.

¹³⁹ Baumann 2009a, 72 (2.0); 81, fig.4/1; *Idem*, 2010, 364; 368 (5).

¹⁴⁰ Aceast cruce reprezint sufletul lumii, inteligen a i puterea fiului lui Dumnezeu.Vezi, Ory 1981, 351.

¹⁴¹ Vi a-de-vie este simbolul imortalit ii, identificat în vechiul Orient cu Arborele Vie ii, în cre tinism cu Mântuitorul Iisus Hristos („*Eu sunt vi a-de-vie cea adev rat i tat l meu este lucr torul*”, spune acesta – *apud* Ioan,XV,1 Vezi,. *Biblia* 1968, 1212.

Fenomenul r spândirii cre tinismului în sec. al IV-lea în mediul rural este evidențiat de vestigiile paleo-cre tine descoperite în fermele (= *villae rusticae*) din vecinătatea aezării de la Teli a/Amza.

Printre materialele arheologice descoperite în ferma rurală din punctul *La Pod*, situat în zona de nord a localității Teli a se află gâtul unei amfore din argil bej-cărmăz, rugoasă, acoperită cu angob bej-gălbui¹⁴² (**Fig.12/1**). Gâtul înalt, cilindric, cu gura prevăzută cu buză groasă, inelară, relevă un exemplar caracteristic secolelor III – IV p.Chr.¹⁴³. La baza gâtului se peșteră un răsău pstrat *dippinti*: o inscripție în limba greacă, dispusă în două registre, cu litere pictate cu vopsea roșie, respectiv în cruce, în care, în primul rând, cu + în ligatură. Inscripția poate fi citită: () () = „Doamne, ajută”¹⁴⁴.

Pe ultimul nivel al unei construcții rurale din secolul al IV-lea p.Chr., din punctul *Pomșita*, aflat în vecinătatea de NV a fermei de mai sus, a fost descoperit o amforă globulară, în stare fragmentară¹⁴⁵. Pe umărul amforei a fost incizat după ardere, semnul crucii, executat într-o manieră aparte. Incizia cruciformă, care a încreținat recipientul, este o cruce cu baza în forma unei ancore stilizate (**Fig.12/2**). Ancora, unul din cele mai vechi simboluri cre tine, apare rar în spațiul istro-pontic, și numai ca sincretism simbolic¹⁴⁶. Imaginea metaforică a ancorei,

¹⁴² Amforă de *tip pontic*: Bjelajac 1996, 66-67 – *tip 19*.

¹⁴³ Opai 1980, 301-304 – *tip VI*, amfore întâlnite în cursul secolelor III – IV p.Chr., în nordul Dobrogei, la Aegyssus, Beroe și Troesmis.

¹⁴⁴ Baumann 1983, 191, nr.6 și 129, fig.53/7; *Idem* 1984, 54; 471, pl.14/3. În cruce, întâlnit pe o amforă la Edificiul cu mozaic din Tomis, în secolele V – VI p.Chr., a fost întregit de Em. Popescu, în *IGLR*, 67, prin cuvântul (). Semnul apare însă, sub forma unui trident purtat de un delfin, în catacomba iudaică de pe Via Nomentana din Roma, în sec. al III-lea p.Chr. (*apud* Ionescu 1994, pl. 9/1), unde, întregirea de mai sus este exclusivă.

¹⁴⁵ Vezi, Baumann 1983, 125 și 271, pl.38/2. Tip de amforă, încadrat la Iatrus, pe Dunăre, în nordul Bulgariei, între anii 370-420 p.Chr. (Böttger 1967, pl.16, <Klio> 48 – *amforă tip C*).

¹⁴⁶ Lungu 2001, 31.

simbolizând crucea, este legat de Biserică = corabia condusă de Fiul lui Dumnezeu¹⁴⁷. Cercetările efectuate în *officina* romană de prelucrare a ceramicii din marginea de SV a localității Telița, de pe Valea Morilor, au stabilit originea locală a amforei și încadrarea cronologică a acestui tip de recipient, folosit în a doua jumătate a sec. al IV-lea, pentru depozitarea apei potabile¹⁴⁸.

La începutul secolului al IV-lea p.Chr., se crease deja o comunitate creștină la Telița/Amza. O dovedește și descoperirea într-un bordei, a unui opai creștin cu semnul crucii imprimat la baza apucătorii, înainte de ardere (**Fig.5/3**). Este vorba de o imitație locală după un produs corintic¹⁴⁹, care circula la gurile Dunării, fiind cerut de comunitățile creștine din aceste locuri.

De menționat este și fragmentul de amforă, descoperit în așezarea de la Amza, într-un edificiu de cult creștin, din prima jumătate a sec. al IV-lea p.Chr., pe care a fost incizat după ardere, ceea ce presupune *încreștinarea* obiectului, crucea monogramată specific perioadei constantiniene, *chrismon*-ul sau monograma *chi-rho*¹⁵⁰ (**Fig.12/3**). Cele mai apropiate analogii cu *chrismon*-ul de la Amza, se întâlnesc la Tirighina-Barboși, pe o amforă cu *dippinti*¹⁵¹ (vezi, **Fig.13/3**), și la Roma, în *Catacomba di Calepodio*, pe un fragment de cană cu *graffiti*, din aceeași perioadă¹⁵².

¹⁴⁷ Tristan 2002, 124-125; Neculai 2014, 413.

¹⁴⁸ Baumann 1995, 418-420, *tip I*, tip de amforă prezent în sec. IV p.Chr., numai în spațiul istro-pontic.

¹⁴⁹ Bovon 1966, 68 – 71 și pl. 12, 480.

¹⁵⁰ Baumann 1995, 171, pl.70/9. Fragmentul a fost găsit în ruinele bazilicii paleocreștine descoperite în așezarea de la Amza, despre care urmează să vorbim într-un alt capitol.

¹⁵¹ Vezi la Barnea 1979, 46-47, pl. 5.

¹⁵² Nestori 1972, II, 228-229, fig.110-111 (*a* și *b*).

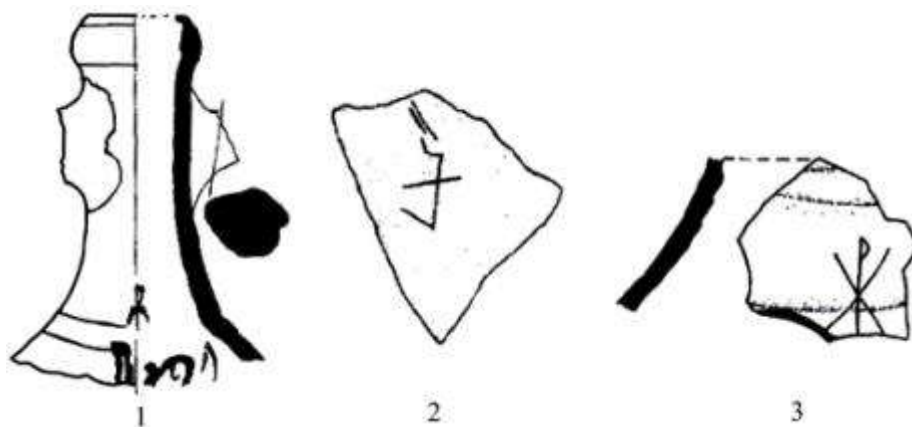

Fig. 12. Reprezent ri ale simbolului crucii pe ceramic ,
în sec.IV p.Chr., pe Valea Teli ei
Fig. 12. Representations of the symbol of the cross on pottery,
in the 4th century AD., on Valea Teli ei

Militari i civili – cre tini la gurile Dun rii

3.4 Este locul s subliniem rolul important al unit ilor militare romane de pe *limes*-ul dun rean, în mijlocul c rora cre tinismul s-a r spândit laolalt cu celelalte culte cu caracter eschatologic venite din Orient, credin e legate de nemurire i mântuire. Credin a în nemurire i ve nica nevoie de mântuire i de ocrotire, a popula iei romanizate din Pontul Stâng, vor sfâr i prin a se încorpora celui mai uman i mai profund cult al mântuirii care este cre tinismul.

În a ezarea de pe valea Amzei au fost descoperite fragmentele unei diplome militare care a apar inut unui veteran al flotei moesice, Caius Iulius, l sat la vatr spre sfâr itul domniei lui Traian¹⁵³. Acesta s-a a ezat printre s tenii autohtoni, împreun cu membrii familiei sale – so ia Iulia

¹⁵³ Baumann 2003, 210-211, fig.127

i cei doi copii, Longus și Secundus, din motive pe care nu le cunoaștem, dar le bănuim a fi de natură economică sau/ și de ordin spiritual.

Apropierea de marele centru din rean Noviodunum, cu populația sa cosmopolită și stabilirea unor peregrini sau cetățeni romani, posibil creștinii, de genul lui Caius Iulius și ai familiei sale, în mijlocul autohtonilor, din ce în ce mai puternic contaminată de civilizația romană, contribuie la răspândirea ideilor creștine. Acest fenomen are ca urmare constituirea de grupuri și comunități creștine a căror prezență o surprindem arheologic în secolele III și IV, și în mediul rural, mai tradiționalist și mai conservator.

3.2 O inscripție descoperită în Frigia (în Asia Mică), și comentată de descoperitorul ei – epigrafistul american Thomas Drew-Bear¹⁵⁴, ne prezintă un militar creștin, Aurelius Gaius, care a activat ca subofițer (*optio comitum imperatoris*) în Legio I Iovia Scythica, staționat la Noviodunum la sfârșitul secolului al III-lea p.Chr. Stela funerară a lui Aurelius Gaius, militar creștin recrutat în Galatia anatoliană, într-un oraș situat la granița acestei provincii romane cu Frigia, în ultimul patrar al secolului al III-lea p.Chr., este un document de o excepțională importanță pentru izvoarele creștinismului timpuriu la Dunărea de Jos. Este și un argument în favoarea tezei cu privire la rolul armatei în răspândirea religiei creștine în primele veacuri după Hristos, dar și pentru geografia istorică a teritoriilor din stânga Dunării, în textul inscripției fiind menționate *Carpia, Gothia și Sarmatia*.

Comentând aceste informații, prof. Em. Popescu localizează *Gothia* în nord-estul Munteniei și sudul Moldovei¹⁵⁵. De asemenea,

¹⁵⁴ Vezi discuția la Popescu 2001, 29-40.

¹⁵⁵ „Spațiul geografic al Gothiei romane, ca formațiune politică, cuprindea sudul Moldovei, al Basarabiei și nord-estul Munteniei, cu centrul militar-administrativ pe zona Buzului” – Popescu 1994, 157-162.

plaseaz *Carpia* „în regiunea apropiat din Moldova”, apelând în acest caz și la localizarea făcută de Gh. Bichir¹⁵⁶.

Militarii din garnizoanele dunrene ocupau un loc important în procesul complex al relațiilor imperiului cu lumea nord-dunreană, constituind factorul intermediar în transmiterea elementelor de civilizație romană la nordul fluviului și a celor „barbare” în teritoriul „*Romaniei*”. În cadrul raporturilor dintre imperiu și populațiile transdanubiene, problema printrerii creștinismului la nordul Dunării ocupă un loc aparte, constituind o dovadă a contactului spiritual al celor două lumi. Legăturile orașelor grecești de pe țărmul dobrogean al Pontului Euxin cu lumea egeeană și microasiatică și numărul mare de militari, aflați în rândurile armatei romane de la Dunrea de Jos, originari din ținuturi ale Orientului Apropiat, deja atrase la creștinism, îndreptesc afirmația conform căreia noua religie începuse să fie cunoscută în părțile dunrene, încă din primele secole ale erei noastre.

Descoperirea unor obiecte paleocreștine din secolul al III-lea p.Chr. în mediul romanic al castrului de la Tirighina-Barboși, situat pe malul stâng al Dunării, în apropiere de vărsarea Siretului, vine să întrească afirmațiile de mai sus. Aceste obiecte provin din cercetări arheologice sigure, ceea ce înlătură orice dubiu privitor la cronologia descoperirii¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Bichir 1973, 162 – „între apa Moldovei, la nord, și râul Putna sau Trotuș, la sud, carpii s-au extins spre est și sud, ocupând regiunea cuprinsă între Siret și Prut și au printrat și la răsrit de acest râu, până la Nistru...”. cf. Popescu 2001, 34, nota 30.

¹⁵⁷ Sanie 1981, 220-221.

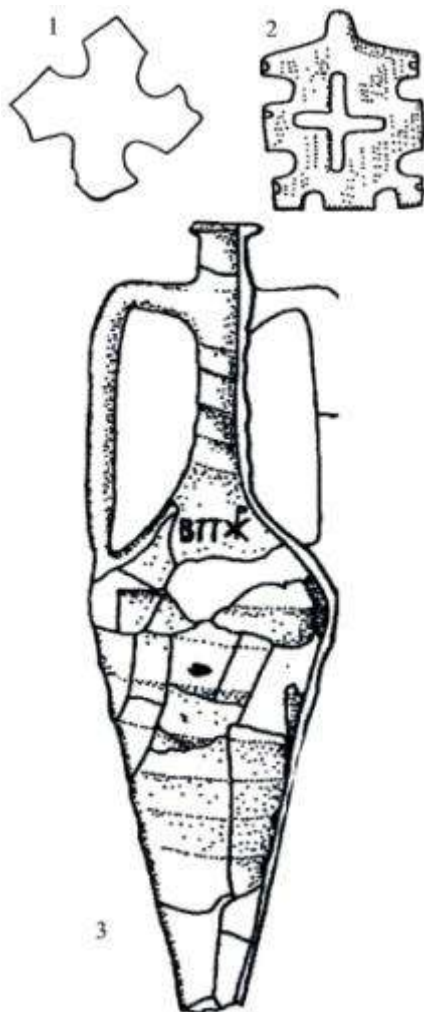

Fig. 13. Reprezentări ale crucei în sec. III și IV p.Chr., la Tirighina-Barboi, apud S.Sanie

Fig. 13. Representations of the cross in the 3rd and 4th centuries AD in Tirighina-Barboi, apud S.Sanie

În 1974, într-o locuință de la sud-est de castru, în care, neîncredințat prof. S. Sanie, „toate materialele descoperite care prezintă elemente utile pentru stabilirea unei cronologii, nu depășesc limitele secolului al III-lea”, a fost descoperit o cruciuli din sîdef, lucrat minuios la fiecare extremitate. Cruciuli a nu prezintă orificiu de prindere (**Fig. 13/1**), fiind probabil aplicat pe un material perisabil (lemn, pânză, piele).

Pe baza monedelor descoperite, locuința îi încetează existența în vremea împăratului Aurelian¹⁵⁸.

În același an, în cuprinsul unei locuințe care aparținuse unei familii de autohtoni romanizați, alături cu „numeroase materiale dacice de epocă romană”, a fost găsit un pandantiv din sîdef care prezintă o cruce dreaptă cu brațe egale, traforat în zona centrală cu o cruce grecească în forma *quadrata* sau *immisa*¹⁵⁹ (**Fig. 13/2**).

¹⁵⁸ Sanie 1981, 220.

¹⁵⁹ Martigni 1889, 212 – cf. Sanie 1981, 220, nota 130.

Pe baza monedelor descoperite, cea mai târzie din vremea lui Severus Alexander, locuința a fost datată în prima jumătate a sec. al III-lea. Fiind găsită sub pereții din râmă ai locuinței, „crucea pandantiv” de la Barboșii „este printre cele mai timpurii exemplare din această zonă a Europei”.

În 1966, într-un mormânt de înhumare a fost descoperită o amforă cu *dipinti* la baza gâtului, cu litere grecești pictate cu vopsea roșie, între care se remarcă „chrismon”-ul sau monograma „*chi-rho*”, de epocă constantiniană (**Fig. 13/3**).

Fig. 14. Fibulă de aur cu inscripție creștină, Barboșii, sf. sec. III p. Chr. (foto G. Dumitriu)

Fig. 14. Gold fibula with Christian inscription, Barboșii, end of the 3rd century AD.

Amfora este specific secolelor II-III p.Chr., fiind probabil „încreținat” la Barbo și în prima jumătate a secolului al IV-lea p.Chr.

O descoperire de excepție a avut loc în campania anului 1978, în inventarul unui bogat mormânt de înhumare. Este vorba de o fibulă de aur cu inscripția *Innocens* (**Fig. 14**), nume care ar putea exprima calitatea morală a defunctului¹⁶⁰, foarte probabil un creștin de la Barbo și din a doua jumătate a secolului al III-lea p.Chr.¹⁶¹.

Cine sunt acești creștini, posesorii ai obiectelor descoperite prin cercetările noastre arheologice? Din relatările lui Clement Romanul de la sfârșitul sec. I p.Chr., și din *Epistola către Diognet*¹⁶², aflăm că, împreună cu ceilalți locuitori, creștinii trăiesc „cum le-a venit soarta fiecăruia”, urmând obiceiurile bătăniilor și în îmbrăcăminte și în hrană și în celălalt fel de viață, dar „arată o viață minunată și recunoscută de toți că nemișcând zădărnici... **iau parte ca cetățeni, dar pe toate le răbdă ca străini**”.

În general, viața creștinilor, și ne referim, mai ales, la creștinii din primele secole după Hristos, care trăiau într-un mediu puțin sigur, în grupuri restrânse, era legată de viața cetățenilor, și, după moarte, erau înmormântați în cimitirul cetățenilor, alături de ceilalți concetățeni. În primele secole după Hristos, creștinii care nu își mântuiesc credința, nu pot fi deosebiți de restul populației, dar uneori pot fi identificați. Exemple, în acest sens, ne sunt oferite la Tomis, de *hypogeul* pictat, și la Barbo și, de mormântul de înhumare M-7, în care a fost găsită fibula de aur cu inscripția *Innocens*, nume care ar îndreptăți ipoteza apartenenței creștine a defunctului.

¹⁶⁰ Alföldy 1969, 222 – *Innocens* și *Innocentius* – cf. Sanie 1981, 221.

¹⁶¹ Cf. Ilie 2000, 50, nr. 9; 22, cat. 10 - mormântul a fost datat cu monede de la Claudius al II-lea Gothicul, anii 268-270 p.Chr.

¹⁶² Clement Romanul, II,3, 95; V, 4-5, PSB, 1, 340.11

Acceptând veridicitatea acestei ipoteze, readucem în discuție o inscripție funerară din secolul al II-lea p.Chr., descoperită în anul 1956 la Noviodunum¹⁶³, care sună în felul următor:

„D(is) M (anibus) / Maria Ing / enua vix (it) / an (nis) L et Au /
fidius Aq / [vila]...”

„Zeilor Subpământeni ! Maria Ingenua a trăit 50 de ani în Aufidius
Aquila...”

Așa cum precizăm și cu altă ocazie¹⁶⁴, prezența Aufidiilor la Noviodunum evidențiază aspectul colonizării timpurii a acestei zone cu elemente etnice greco-orientale, de recent cetenie romană la începutul secolului al II-lea p.Chr.¹⁶⁵

Nu se poate să nu ocheze însă, numele *Maria*, cu semnificații profunde în onomastica creștină a tuturor timpurilor, ca și cognomenul său – *Ingenua*. S-ar putea să ne aflăm în fața unuiuia dintre primele monumente funerare din provincia isto-pontică, care aparțin unei familii de creștini. Lipsa oricărui simbol creștin de pe monument și închinarea către zeii subpământeni nu contrazică afirmația de mai sus, deoarece în secolul al II-lea p.Chr., *Biserica* creștină era în plină organizare, iar adepții noii religii nu căutau să se deosebească de concetăenii lor¹⁶⁶.

Ca și în cazul familiei veteranului flotei moesice, *Caius Iulius*, stabilit în satul de pe Valea Amzei, din teritoriul noviodunens, avem

¹⁶³ Inscripția a fost publicată inițial de Barnea și Mitrea în *Materiale*, 5, 1959, 469-470, fig. 8, fiind reluat apoi, cu ocazia realizării corpusului de inscripții dobrogene, de Doru Iu-Boil 1980, 288-289, nr. 278, fără comentariu.

¹⁶⁴ Baumann 1983, 95-97

¹⁶⁵ Vezi, Doru Iu-Boil 1980, 252; cf. Aricescu 1973, 273; Aricescu 1972 (în *Actes de la XII-e Conférence «Eirene»*), 695, autorul considerând că numele de *Aufidius* din inscripțiile dobrogene se datorează guvernatorului Cappadociei și Galatiei din anii 100-101, *Aufidius Umber*.

¹⁶⁶ Vezi *supra*, 63.

probabil de-a face cu personaje care au împrăștiat creștinismul primar, aceștia din urmă anatolieni la origine, ceilalți, cu nume autentice romane, posibil localnici romanizați¹⁶⁷.

În teritoriile romane de la Dunărea de Jos, unii fermieri de origine anatoliană, greco-orientali romanizați, și descendenții unor veterani, erau atrași de noua religie creștină, pe care o practicau în familie, sub aspecte diverse, și-n forme pe care abia le intuim, într-o perioadă în care aceste practici nu contraveneau cultului imperial, sau nu avuseser încă ocazia să fie remarcate, datorită exclusivismului cultural specific creștinismului primar.

IV. Martiri creștini în teritoriul istro-pontic

4.0 Creștinismul timpuriu s-a consolidat în spațiul istro-pontic și s-a consolidat în focul persecuțiilor religioase din primele secole după Hristos. Se justifică această afirmație?

Dacă avem în vedere toleranța afișată de autoritățile civile și militare romane față de religiile orientale, militarii creștini, care aveau obligația de a participa la ritualul legat de cinstitarea zeilor și a împăratului, asistau de obicei pasiv la asemenea servicii. De altfel, nu toți împărații romani au fost persecutori, cei mai mulți fiind toleranți¹⁶⁸, unii dintre ei (de exemplu Marcus Aurelius) conducându-se după propriile lor convingeri filozofice și morale. „Ostilitatea – ne spune Daniélou, referindu-se la primele două secole după Hristos – venea din partea populațiilor păgâne și iudee”¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Baumann 2003(1), 155-232; Idem 2003, 169-183.

¹⁶⁸ Daniélou 2008, 108.

¹⁶⁹ *Ibidem*.

În epoca Antoninilor, cretinismul era încercat ca o erezie iudaică, cretinilor aducându-li-se grave acuzații: adorarea unui cap de mormânt, uciderea și mâncarea unui copil în ceremoniile de inițiere, relații incestuoase¹⁷⁰, ceea ce producea reacții negative, mai ales în sâmbul intelectualității pământine romane¹⁷¹.

Situația confuză și discriminantă în care se afla noua religie, a provocat însă, un fenomen uluitor, de reacții, din partea cretinilor, din rândul cărora s-au ridicat „apologeții”, scriitori de limbă greacă, cu o vastă cultură și pregătire filozofică, ca *Iustin*, filozof grec convertit la cretinism, și martirizat în 165 p.Chr. la Roma, *Atenagoras* din Atena, *Miltiade* din Asia, *Tatian*, discipol al lui Iustin, *Meliton*, „cel mai rafinat dintre scriitorii cretini ai timpului”¹⁷². Scriitori – filozofi, formații colile grecești și romane, ei denunțau toate aspectele negative și moravurile societății pământine romane, contrapunându-le doctrina cretină, învățăturile acesteia bazate pe monoteism și Înviere, considerând cretinismul adevăratul continuator al elenismului, căruia îi aparțineau prin origine, cultură și mod de viață¹⁷³.

Aadar, înainte de marile persecuții, teologii și polemici cretini au încercat să justifice și să apere noua religie în fața autorităților romane și a elitei culte pământine. Ecul – spune Mircea Eliade – era previzibil. Cretinismul era mult prea abstract pentru spiritul religios pământin, iar contradicțiile nescute din intransigența sa, greu de înțeles. Pentru autorități, cretinismul se făcea vinovat de ateism și lesmajestate și de tot felul de crime, iar pentru elita pământină, esența teologiei cretine

¹⁷⁰ Ibidem, 109, vezi Minucius Felix.

¹⁷¹ Ibidem. A se urmări această atitudine la Fronton, Celsus, Minucius Felix, Iustin.

¹⁷² Daniélou 2008, 117, se referă la secolele II și III p.Chr. Vezi cronologia scriitorilor apologetici la Grant 1955, 22-23.

¹⁷³ Daniélou 2008, 115-116.

– întruparea Mântuitorului, Patimile și Învierea – era pur și simplu de neînțeles.

Conflictul se va declanșa în armata romană, în vremea marelui criză din secolul al III-lea p.Chr., în momentul când militarii creștini vor refuza să aducă jertfe zeilor și împăratului¹⁷⁴.

Din această epocă provine și motenirea de către biserică creștină a cultului martirilor¹⁷⁵, cult nescut că o manifestare firească a credinței în Hristos¹⁷⁶. În noua viziune apologetică, prin chinurile îndurate, precum Mântuitorul Iisus Hristos, martirii sunt încoronate cu cununa nemuririi, a vieții veșnice. În evoluția istorică a Bisericii, cinstirea Sfinților Moarte a început odată cu trupurile Sfinților Apostoli¹⁷⁷, iar primele manifestări ale cinstirii Sfinților Moarte le vedem în legătură cu osemintele martirilor.

În secolul al II-lea, moartea lor au fost depuse pe Sfânta Masă din prestonul Icaurilor de cult creștin, ca legătură firească între jertfa lui Iisus pe cruce, jertfa martirică și jertfa euharistică¹⁷⁸.

Martiriul devine un „fenomen social” abia din secolul al III-lea p.Chr. când încep marile persecuții religioase comandate de instituția imperială¹⁷⁹.

„Cauzele persecuțiilor trebuie căutate mai degrabă în natura cultului, în evoluția structurii interne a Bisericii și a dogmei, în controversele izbucnite încă din secolul al II-lea, care au făcut-o greu de înțeles și de tolerat”¹⁸⁰.

¹⁷⁴ Popescu 2001, 36.

¹⁷⁵ Moreau 1956, *pass.*

¹⁷⁶ Răduț 1982, 5.

¹⁷⁷ Stavăruț 1986, 8.

¹⁷⁸ Răduț 1982, 13.

¹⁷⁹ Căteia 2001, 531.

¹⁸⁰ Căteia 2001, 532. Vezi și Daniélou 2008, 120-133, cap. 8 – *Heterodoxie și ortodoxie*.

Odată declanșate, aceste persecuții au făcut numeroase victime în rândul tuturor categoriilor socio-profesionale: soldații și ofițeri romani, funcționari și înalți demnitari, clerici, cultivatori de pământ, meseriași și negustori, evidențiindu-se astfel inutilitatea acestor violențe, în contextul procesului de creștinare a societății romane. Răsunetul martiriilor, într-o societate marcată de adânci tulburări și transformări, va fi infuzia de spiritualitate divină care va produce o surclasare marcantă și definitivă a celorlalte culte cu caracter eshatologic.

După Mircea Eliade, „cauzele triumfului final al propagandei creștine” pot fi sintetizate, în primul rând, în credința de nezdruccinat și în forța morală a creștinilor în fața torturii și a morții; apoi, în solidaritatea fraterne, care creează noua identitate creștină; în egalitatea din interiorul comunităților creștine, nemaicunoscut până atunci și după aceea, egalitate izvorâtă dintr-o mare caritate și o adâncă iubire fraterne¹⁸¹. ***Creștinismul s-a propagat astfel ca o religie a iubirii, a dreptății și a păcii***¹⁸².

Amintirea marilor persecuții asupra creștinilor este prezentată în *Actele martirice*. Acestea cuprind copii ale proceselor verbale de judecată (*acta*), în mare parte distruse în vremea împăraților Dioclețian și Galerius, care au ordonat, între anii 303-305 p.Ch., distrugerea arhivei creștine. Istorisirile unor contemporani, martori oculari care au notat atunci, sau au transmis cele văzute pe cale orală unor urmași ce au notat mai târziu, fac obiectul *martiriilor*, documente de o deosebită importanță istorică. Din punct de vedere, aceste documente sunt puține.

Documentele hagiografice care ne-au parvenit până astăzi fac mențiuni sumare din vechile martirologii, manuscrise, liste de sfinți (calendare, minologhii, sinaxare). Nici unul din aceste documente

¹⁸¹ Eliade 1986, 398.

¹⁸² Vasilescu 1982, 403.

hagiografice nu se p streaz în form original . *Breviarum syriacum*, cel mai vechi martirologiu r s ritean, scris de un arian între anii 370-380 p.Chr., este p strat într-o form prescurtat în Martirologiul roman (latin). *Martyrologium Hieronymianum*, atribuit gre it lui Eusebius Hieronymus, care st la baza Martirologiului roman, a fost redactat c tre jum tatea sec. al V-lea. (431-450 p.Chr.), în Italia de nord-est, fiind completat cu ad ugiri la sfâr itul sec. al VI-lea p.Chr.¹⁸³. *Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* a fost alc tuit în secolul al VIII-lea sub forma unei liste de sfîn i = minologhiu – evangheliar, i st la baza calendarului ortodox¹⁸⁴.

4.1 În zona istro-pontic , cel mai vechi martiriu cunoscut este cel al Sfintei Muceni e *Melitina*, executat în timpul domniei împ ratului Antoninus Pius, la Marcianopolis, i pomenit la 29 octombrie, în Mineiul ortodox¹⁸⁵.

Primul decret anticre tin care interzicea prozelitismul i deci proliferarea cre tinismului, a fost f cut public în anul 202 p.Chr., în vremea împ ratului Septimius Severus. La Dun rea de Jos, Martirologiile înregistreaz moartea martiric a veteranului *Iulius* din Durostorum, pomenit la 27 mai 228 p.Chr. când era împ rat roman Severus Alexander.

Când Imperiul roman era zgduit de criza provocat de anarhia militar i de invaziile „barbare”, un edict al împ ratului Traianus Decius oblig supu ii Romei s aduc jertfe zeilor imperiului. A urmat o persecu ie scurt , dar foarte sever . Nu sunt pomeni i martiri la Dun rea de Jos, în schimb, în Caesareea Cappadociei, la 24 noiembrie 250 p.Chr., are loc martiriul militarului *Mercurius*, originar din Scythia Minor.

¹⁸³ Vezi, Zugravu 2008, 401, 52.

¹⁸⁴ Cf. Brani te 1977, 34.

¹⁸⁵ Delehay 1902, 49-51; Brani te 1977, 34.

În zona inferioară a criptei martirice de la Niculi el, în 1975, au fost descoperite osemintele a doi martiri necunoscuți, care pot fi puși în relație cu persecuțiile anticretine din prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr. Datorită condițiilor de descoperire și a stării proaste de conservare a osemintelor, asupra cărora vom insista într-un capitol aparte, am oscilat în privința încadrării cronologice a acestora.

Într-un articol din 1976¹⁸⁶ plasăm ipotetic acest martiriu „...încă din timpul perioadei lui Decius (250-251 p.Chr.) în cetatea Noviodunum...”, pentru că în anul 2000, într-o lucrare publicată în Istro-Pontica¹⁸⁷, s-a coborât încadrarea până în secolul al II-lea p.Chr., lăsând incert momentul martirajului.

Oricum, datarea propusă de noi rămâne în stadiul ipotetic, până când noi informații, de dorit scrise, vor confirma marea vechime a celor doi martiri descoperiți la Niculi el.

Între anii 257-258, împăratul Valerian (253-260 p.Chr.) hotărâște o nouă reprimă asupra creștinilor. La Tomis este martirizat Priscus¹⁸⁸, „unul din sfinții ... pomeniți în Martirologiul Hieronymian, de origine fie egiptean, fie din Italia, ...”¹⁸⁹.

Ca urmare a persecuțiilor de la mijlocul secolului al III-lea, numeroși creștini, mai ales din Asia Mică, au fost exilați la gurile Dunării. Într-un *Panegiric* din anul 296 p.Chr., închinat lui Constantius Chlorus, *Eumenius*, exagerând, desigur, numărul exilaților, ne spune că: „Asia a împlinit prin locuitorii strămutați ... pustiirile Traciei”¹⁹⁰.

¹⁸⁶ Baumann 1976, 585.

¹⁸⁷ Idem 2000, 249; vezi și Baumann 2006, 830

¹⁸⁸ Vezi și Atanasov 2007, 44, nota 62.

¹⁸⁹ Braniște 1977, 37 (la 28 decembrie). De fapt, la 1 octombrie, vezi *Martirologiul Hieronimian*, în FHDRCh. 2008, 412.

¹⁹⁰ Iorga 1936, 34

Dup anul 260, pân în vremea Tetrarhiei, a urmat o perioad pa nic în rela iile autorit ii imperiale romane cu lumea cre tin . În această scurt perioad de aproape trei decenii, religia cre tin s-a r spândit în toate straturile societ ii romane, pân în sânul familiei imperiale. „În orice caz, se afirma în volumul omagial destinat prof. pr. Mircea P curariu, din 2002, Biserica cre tin a ob inut mari avantaje din situa ia favorabil a acelea i epoci i s-a aflat mai aproape ca oricând de recunoa terea oficial ”¹⁹¹.

Prof. Em Popescu consider c succesul rapid al misiunii de cre tinare dus de misionarii cre tini se explic prin sfin enia vie ii acestora i prin divinitatea înv turii lor¹⁹². Din relat rile lui Lactantius, cre tinat, dar fost profesor de retoric la curtea imperial , afl m c la Nicomedia, în capitala lui Diocletian, cre tinii aveau o biseric lâng palatul imperial i comunitatea lor era atât de puternic , încât i-au permis s rup Edictul imperial (de persecu ie) din 23 februarie 303, în v zutul tuturor¹⁹³. Tot Lactantius ne spune c , în familia împ ratului Diocletian, so ia sa Prisca i fiica Valeria îi simpatizau pe cre tini, iar numero i servitori, în frunte cu eunucul palatului, la instigarea lui Galerius, au fost îneca i, deoarece au m rturisit c sunt cre tini.

În provincia de la gurile Dun rii, noii veni i au contribuit la r spândirea cre tinismului, înt rind vechile comunit i cre tine deja existente i constituind altele noi, construind sanctuare i locuri destinate cultului cre tin, înmul ind num rul clericilor cu persoane înzestrate i cunosc toare ale textelor evanghelice. Fenomenul este relevant la Halmyris, cu prilejul martiriului suferit de Epictet i Astion, la 8 iulie 290 p.Chr.

¹⁹¹ Gabor 2002, 186.

¹⁹² Popescu 2001, 39.

¹⁹³ Lactantius, *De mort. pers.*, 12, 2, 13, 1-3 - cf. Popescu 2001, 38.

În contextul marilor reforme de la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea p.Chr., care s-au sfârșit prin instaurarea *Dominatului*, formă de organizare a imperiului în care împăratul era pentru toți supușii *Dominus et Deus*, comunitățile creștine au suportat cele mai mari persecuții de până atunci. Dioclețian, care transformase zona istro-pontică într-o puternică bază militară, dorea păstrarea legii vechi, fundamentale¹⁹⁴.

Persecuția anticreștină dintre anii 290-305 p.Chr. a fost îndelungată și sângeroasă. Au fost promulgate patru edicte imperiale, prin care creștinii erau amenințați cu moartea dacă nu sacrificau zeilor și își recunoșteau autoritatea divină a împăratului¹⁹⁵.

Informațiile scrise și descoperirile arheologice relevă un mare număr de martiri creștini care au pătimit în acei ani pe țărmul Scythiei Minor. Martirologiul Hieronymian¹⁹⁶ menționează în perioada Dioclețian – Galerius – Licinius, a adăra între anii 290-324 p.Chr., aproximativ 80 de martiri la Tomis, 51 la Noviodunum, 14 la Axiopolis, 12 la Durostorum, 13 la Denegotia (=Dinogetia), cinci la Denecutia (probabil Barboși/*Tirighina*¹⁹⁷, pe malul stâng al Dunării, în fața Dinogetiei). Desigur, lista nu este completă, și nici exactă, întrucât nu

¹⁹⁴ Iorga 1936, 95.

¹⁹⁵ R. Mureanu 1982, 242.

¹⁹⁶ Claudia Trnăceanu, *Martirologiul Hieronymian*, în FRDRCh., traducere 2008, 401-415.

¹⁹⁷ Referitor la cele două cetăți cu nume aproximativ asemănătoare, a se urmări discuția la Auner 1912, 40-58; Ștefan 1958, 317-329; Barnea 2007, 41-43. Personal, consider că autorii Martirologiului au consemnat corect, în acest caz, numele unor localități diferite ca poziție geografică, dar și din punct de vedere istoric, dacă nu ignorăm descoperirile paleocreștine de dincolo de Dunăre. *Denecutia*, de la *Tirighina*-Barboși, cu rezonanță latină, (*deni,ae* = câte zece; *cutis,is* = coaje; învelitoare; pojghi de gheață) (apud Ștefan 1932, s.v. *cutis*, 84 și *deni-ae*, 92), din vremea lui Domițian și a primilor împărați Antonini, era cap de pod al cetății *Denegotia* de la *Biserica a-Garvăn*.

include toate cetățile istro-pontice, iar uneori plasează greșit pe teritoriul istro-pontic martiri din alte zone ale lumii romane.

4.2 Primele martirii din această perioadă, sunt cele despre martirizarea prin decapitare a preotului *Epictet*, în vârstă de 70 de ani și a discipolului său *Astion*, de 35 ani, în cetatea Halmyris, important centru comercial și punct strategic situat la confluența Dunării cu marea.

Ni s-au păstrat actele lor martirice, martirii preioase despre viața, timpul, cauzele și felul pămîntirii lor și, în general, despre felul cum se desfășurau persecuțiile creștinilor în provincia de la Dunărea de Jos.

O valoare deosebită are manuscrisul de la Utrecht, publicat în 1615 de preotul iezuit Herbert Rosweyde în cartea sa *Vitae Patrum* și inclus în 1867 în *Acta Sanctorum*, editat de Bollandisti, t. XXIX (luna iulie, t. II), Paris – Roma, 538-551, cu titlul: „*Vita sanctorum Epicteti presbyteri et Astionis monachi*”¹⁹⁸. Se pare că actul martiric al lui Epictet și Astion reprezintă, așa cum ne asigură profesorul Mircea Păcurariu, „cea mai veche lucrare scrisă pe teritoriul ării noastre”, în limba oficială vorbită de populația provinciei romane de la Dunărea de Jos, limba latină¹⁹⁹.

Ce ne istorice te manuscrisul de la Utrecht? Cei doi martiri erau originari din Asia Mică, probabil dintr-un oraș al Frigiei. *Epictet* s-a născut într-o familie de creștini, urmând îndemnul inimii și chemarea pentru cele sfinte, în tinerețe s-a izolat într-unul din așezămintele monahale din Frigia. A devenit apoi un neobosit propovăduitor al Evangheliei, creștinând numeroși locuitori din patria sa, printre care și pe tânărul *Astion*, fiul unui magistrat, pe nume Alexandru, care l-a urmat în viața duhovnicească pe pămîntele sale spirituale.

¹⁹⁸ Cf. Braniște 1977, 60, nota 94. Vezi, mai ales, Zahariade 2009, 83-111.

¹⁹⁹ Păcurariu 2007, 25-26.

Dup începerea persecuțiilor antice creștine ale lui Diocletian, cei doi creștini s-au refugiat în orașul natal, stabilindu-se în Extremitatea de Sud a Scythiae Minoris²⁰⁰, în orașul *Almiridensilor* (Halmyris), unde au continuat activitatea de catehizare, propovăduind cu mult curaj Evanghelia și convertind un mare număr de păgâni.

Denunțându-i ca vrăjitori și agitatoari noului comandant al orașului, Latronianus, acesta i-a întemnițat. În fața judecătorilor, cei doi s-au susținut cu tărie credința creștină, astfel încât unul dintre judecători, Vigilantius, s-a convertit. Acesta, după martirizarea celor doi, Epictet și Astion, le-a ridicat pe ascuns trupurile și, după ce le-a uns cu mir și mirisme, le-a înmormântat cu cinste într-un loc cuviincios.

Prin inițiativa mucenicilor Astion, Alexandru și Marcellina, au ajuns la Halmyris după moartea fiului lor și, după ce li s-a povestit cele petrecute, au cerut să fie creștinați. Bătrânul preot Bonosus din Halmyris i-a catehizat în a 14-a zi de la martiriu, după care Alexandru și Marcellina au fost botezați întru Hristos de *Evangelicus*, episcop de Tomis, venit la Halmyris să audă cele întâmplate și să întărească sufletele comunității creștine, după lovitura primită²⁰¹. Prin inițiativa lui Astion s-au reîntors în patria lor împreună cu Vigilantius și preotul Bonosus.

Evangelicus (*Evangelos*) se pare că a fost primul episcop al Tomisului²⁰². Este o dovadă incontestabilă a faptului că în orașele greco-romane de pe litoralul vest-pontic, comunitățile creștine erau numeroase și puternice la sfârșitul secolului al III-lea p.Chr., fenomen la fel de real, adăugăm noi, pe *limes*-ul dunărean al Scythiei Minor. În cetatea Halmyris trebuie să fi existat o biserică creștină, în care, preotul Epictet, alături de preotul *Bonosus* și ajutații de Astion, își desfășurau activitatea și însuși

²⁰⁰ Zahariade, Bounegru 2003, 115-119.

²⁰¹ Vezi Braniște 1977, 49: „iar după 40 zile trecând pe acolo episcopul locului, Evangelos, le-a dat botezul”.

²⁰² Niculae 1977, 29.

venirea lui Evangelicus la Halmyris se datora dorin ei episcopului de a cerceta bisericele existente în nordul provinciei²⁰³.

Se pare că urmașul lui Evangelicus, cel care a ocupat scaunul de episcop al Scythiei Mici, până la martirizarea sa în anul 304 p.Chr., a fost *Efrem*. Născut într-o familie de creștini din sudul Dunării, și ajungând să se închine la Sfântul Mormânt, a rămas slujitor și preot al Bisericii Sfântului Mormânt, unde a slujit în limba latină și tracă. Ca ucenic al patriarhului Hermon al Ierusalimului, a fost pregătit să propovăduiască Evanghelia și a fost trimis în Scythia Minor să propovăduiască pe credincioșii din episcopia Tomis-ului²⁰⁴.

Conform prof. pr. R. Mureanu, Efrem, episcop de Tomis, s-a făcut cunoscut, mai ales, prin răscumpărarea de la moarte a sclavilor, pe care apoi îi creștina, dar mai ales, prin răscumpărarea de răscumpărarea sfințelor moarte ale creștinilor martirizați în marea persecuție din anii 303-304 p.Chr. Aceste moarte le îngropa în locuri tainice peste care ridică biserici de lemn sau piatră și rânduia preoșii să slujească noaptea Sfânta Liturghie²⁰⁵.

A fost prins, întemnițat și torturat la Chersones, în sudul Crimeei, după care a fost decapitat în 304 p.Chr.; și se face pomenirea la 7 martie.

După moartea martirică a episcopului Efrem, martirologiile apusene consemnează ocuparea scaunului episcopal al Tomis-ului de către un episcop, numit *Philus episcopul* de Beda Venerabilul, + 735 p.Chr., sau *Titus*, în martirologiul din secolul al IX-lea, al lui Raban Maurul). Analizând textele de mai sus, Zugravu consideră că informația corectă se află în Martirologiul Hieronymian, și se referă la martirajul

²⁰³ Dr. goi 1986, 55.

²⁰⁴ A se urmări, în acest sens, și părerea diferită a prof. Zugravu, *Studiu introductiv*, în FHDRCh. 2008, 79, unde, pe baza reanalizării informațiilor existente, referitoare la episcopia de Tomis, consideră că „ar fi corect, credem, să eliminăm pe Ephrem din istoria ierarhiei ecleziastice a Scythiei Minor...”.

²⁰⁵ R. Mureanu 1974, 980-981; Idem 1977, 29 și 39; Idem 1982, 17.

lui „*Marcellinus*, tânărul creștin, *fiul episcopului..*”, care „a fost scufundat în mare, fiind adus la mal corpul acestuia, a fost înmormântat de niște oameni foarte credincioși în gospodăria de la arădăria lui *Amantus*, un bărbat pios, unde s-au făcut mari rugăciuni.”²⁰⁶. Aadar, numele acestui episcop este necunoscut.

Acesta, ca și predecesorul său, a propovăduit și a apărât credința ortodoxă mai mult de zece ani, fiind protectorul și duhovnicul multor creștini martirizați la gurile Dunării, în timpul marilor persecuții ale împăraților Galerius și Licinius. Se pare că, în anul 323, în timpul lui Licinius, a fost martirizat, fiind înecat în Marea Neagră. I se face pomenirea la 3 ianuarie²⁰⁷.

Un alt episcop-martir, al cărui nume, de asemenea, nu ni s-a transmis, a fost îngropat la Tomis unde, la sfârșitul deceniului apte al secolului trecut, a fost descoperit un fragment dintr-o inscripție funerară creștină, despre care se crede că provine de la mormântul mucenicului episcop. Inscripția greacă, parțial fragmentară pe lespede de mormânt, sună astfel: „Aici odihnește episcop-martirul lui Hristos și episcopul...”²⁰⁸:

[] / ἰ' [] / ' [] .

Prof. I. Barnea consideră că această inscripție a fost aezată la intrarea unui *martyrium* construit la sfârșitul secolului al IV-lea sau începutul secolului următor²⁰⁹, pentru adăpostirea moaștelor, puse inițial într-un mormânt modest.

4.3 După cel de-al patrulea edict de persecuție, promulgat în febr. 304 p.Chr., au fost martirizați la Axiopolis (Cernavodă), pe malul drept al Dunării, sfinții Chiril și Chindeas, pomeniți împreună în *Martyrologium Hieronymianum*; cel de-al doilea sub forma *Quindeus*, Cindeus.

²⁰⁶ Zugravu, 2008, 82.

²⁰⁷ R. Mureanu 1982, 18; Braniște 1977, 39; vezi *FHDR*, 1970, 704-707.

²⁰⁸ Vezi Barnea 1974, 377-380.

²⁰⁹ *Ibidem*; Vezi și Popescu 1976, 58, nr. 22.

Kyrillos, martirul cel mai popular la Axiopolis, cu nu mai pu în de cinci zile deosebite de serbare (26 aprilie în *Codex Epternacensis*, Paris. Lat. 10.837 al martirologiului hieronymian; în *Axiopoli natalis Cirilli*; în *Codex Bernensis* la 9 mai: „în Axiopoli Quirilli, Quindei, Zenoni” și la 10 mai: „Axiopoli Cyrilli, Cindis, Dionis, Acacci, Cripionis, Zenonis”; la 12 mai în martirologiul sirian, împreună cu alți 6 martiri: „
' K i μ ”²¹⁰; la 9 (10) martie *Breviarul siriac* indică serbarea celor doi martiri: „
”²¹¹), era cu siguranță un localnic ca și Chindeas, al cărui nume a fost asociat de P. N. Sturel cu românescul Câdea²¹².

La 5 august, la 4 și 18 octombrie și la 20 noiembrie, în *Martyrologium Hieronymianum*, apare pomenit Tasius, martirizat probabil în același timp cu Chiril și Chindeus. În *Codex Bernensis*, de trei ori este pomenit: la 5 august (*Dasus*), la 4 octombrie (*Dasius*), la 18 octombrie (*Taxius*); la 20 noiembrie este înregistrat la Durostorum – *Dasius*²¹³, *Taseios* = *Tasius* fiind forma greacă a lui *Dasius*²¹⁴.

I. Barnea a considerat că acesta a pătimit la Axiopolis și mai târziu moartea sa i-a fost transportată la Durostorum, de unde, în evul mediu, au ajuns în Italia, la Anconna²¹⁵.

Georgi Atanasov, care a făcut cercetări arheologice la Durostorum cu rezultate de excepție în domeniul cretinismului primar, reconstituie traseul pe care l-au avut moartea martirului *Dasius*²¹⁶.

²¹⁰ Ibidem, 205.

²¹¹ Braniște 1977, 42.

²¹² Constantinescu 1963, 27: *Candid*; 30: *Chindeu*; vezi și Popescu 1976, 206.

²¹³ Popescu 1976, 206.

²¹⁴ *Dasius* este „cel mai frecvent și popular antroponim illir și messapic”; scria I.I. Russu 1969, 196-199.

²¹⁵ Popescu 1986, 206.

²¹⁶ Atanasov 2007, 398.

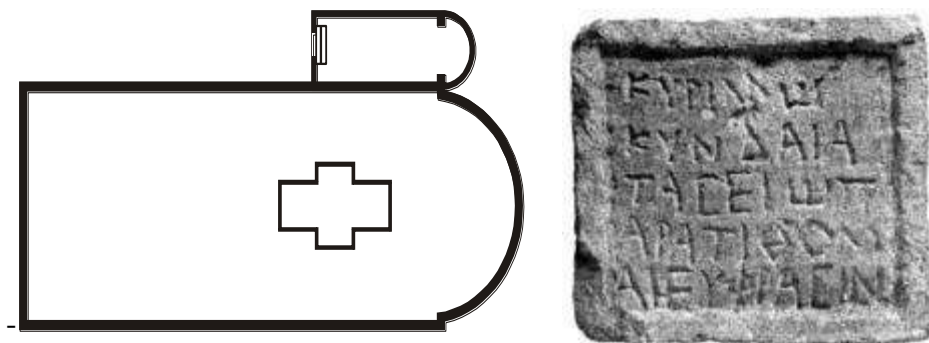

Fig. 15. *Inscrip ia martiric i planul bisericii de la Axiopolis (Cernavod)*
(apud I. Barnea, 1981)

Fig. 15. Martyr inscription and church layout in Axiopolis (Cernavod)

De la Durostorum în sec. al IV-lea, la Constantinopol, „ori în alte ora e bizantine importante”, în a doua jum tate a sec. V, sau la începutul sec. al VI-lea p.Chr., dup jefuirea i distrugerea ora ului de pe malul Dun rii. Dup 1204, urna cu relicve ajunge la Anconna, în Italia, fiind men ionat acolo, în: 1224, 1456, 1470, 1675, 1804 i 1948, unde se afl i în prezent²¹⁷.

În memoria celor trei martiri, cre tinii din Axiopolis au în l at un sanctuar comun în afara zidurilor cet ii, un *martyrium*, transformat ulterior într-o „*basilica coemeterialis*”. Ruinele acesteia au fost descoperite la începutul secolului al XX-lea²¹⁸, iar în 1947 a fost descoperit o inscrip ie cu numele celor trei martiri (**Fig. 15**), demonstrându-se arheologic existen a extramuros a bazilicii martirice cimiteriale, sanctuar comun al celor trei martiri, în jurul c ruia s-a creat un mare cimitir cre tin care a d inuit pân la sfâr itul Antichit ii romane.

²¹⁷ Urna se afl în Biserica *Sf. Cyriacus* din Anconna, iar sarcofagul din calcar, cu trei cruci pe capacul de marmur , inscrip ionat în grece te: „*Sfântul Martir Dasius de Durostorum*”, se g se te în Muzeul Diocesiano din aceea i localitate – apud Atanasov 2007, 399.

²¹⁸ Vezi Netzhammer 1909, 104-105; 288-290.

Fig. 16. *Martyrion-ul de la Beroe*
(foto M. Matarang)

Fig. 16. *Martyrion* in Beroe

Inscrip ia sun astfel:
„ / /
/ μ/ ” =
„(Martirilor) Chiril, Chin-
deas i Tasius le încredin ez
pe Eufra sius”²¹⁹. Eufra sius,
înmormântat lâng marty-
rion, trebuie s fi fost un
personaj important i cunos-
cut cre tinilor din localitate,
poate, a a cum considera
prof. Barnea, cel care a
ref cut construc ia, transfor-
mând, ad ug m noi, sanctu-
arul într-o bazilic .

O situa ie asem n -
toare ne întâmpin în aria de
evolu ie istoric a centrului
roman de la Beroe (Piatra
Frec ei, comuna Ostrov,
jude ul Tulcea) unde
Aurelian Petre a descoperit
i cercetat o biseric
cimiterial cu cript
martiric . În cript se aflau

mai multe morminte care au fost profanate înainte de a se efectua vreo
expertiz antropologic , iar lipsa oric rei inscrip ii l-a împiedicat pe
autorul descoperirii s se pronun e asupra identit ii defunc ilor. Ca i

²¹⁹ Popescu 1976, 205, apud Barnea 1954, 81, 107, nr. 54 (text tradus).

acesta, credem că în cripta se aflau osemintele unor creștini martirizați, foarte probabil, în timpul marilor persecuții religioase din perioada anilor 290-305 p.Chr., construcția sanctuarului fiind realizată la o dată foarte apropiată de anul 313 p.Chr., când a fost elaborat Edictul din Mediolanum²²⁰. Edificiul de la Beroe a fost construit în extra-muros și comportă două faze constructive. În prima fază avea o singură navă (*cella*), prevăzută la răsrit cu o absidă semicirculară, pereții interiori fiind pictați în roșu închis, cu decorațiuni florale și geometrice. Cripta ocupă zona centrală a *cella*-ei, edificiul fiind un *martyrium* = sanctuar destinat pstrării osemintelor martirice.

Cripta, de formă rectangulară, cu acoperiș din cărămizi în *opus latericium*, era deschisă, putându-se coborî în interior pe o scară cu trepte confecționate din igle romane (**Fig. 17/1**). Edificiul a fost amplasat pe un teren care nu comportă urme de folosință funerară la începutul secolului al IV-lea p.Chr., și se poate considera că, cel puțin în cursul acestui secol, a funcționat numai ca *martyrium*. A doua fază constructivă are loc în secolul al VI-lea, când se constată arheologic o reutilizare a tuturor materialelor recuperabile aflate în ruinele edificiului. Noul edificiu, construit pe vechile temelii, funcționează în cursul secolelor VI-VII (prima jumătate) ca bazilică cimiterială. În spațiul interior, elementul esențial rămâne cripta, dar este împărțită în trei nave prin dispunerea a câte trei coloane, de o parte și de cealaltă a criptei²²¹ (**Fig. 17/2**).

²²⁰ Petre 1987, 104-106.

²²¹ Din puncte de vedere, ultimele cercetări arheologice în zona edificiului paleocristian din necropola romană târzie de la Beroe, efectuate de Karl von der Lohe de la Universitatea „Ludwig Maximilian” din München, ajutat de colegul nostru Dorel Paraschiv, în anul 1998, au rămas inedite. Dispunem doar de planul bazilicii, pe care, cu bun voine, mi l-au transmis autorii surselor, și pentru care le rămân îndatorat. Vezi Baumann 2000, 248.

4.4 O remarcabilă contribuție la istoria creștinismului timpuriu din zona gurilor Dunării o aduce descoperirea bazilicii martirice de la Halmyris²²².

„Locul unde se află sanctuarul vestit al celor doi martiri (*Epictet* și *Astion*, subl. n.), probabil o bazilică cu *martyrium* – scria în 1977 prof. Ene Braniște – spre care se îndreptau toți pelerinii, nu se cunoaște încă.

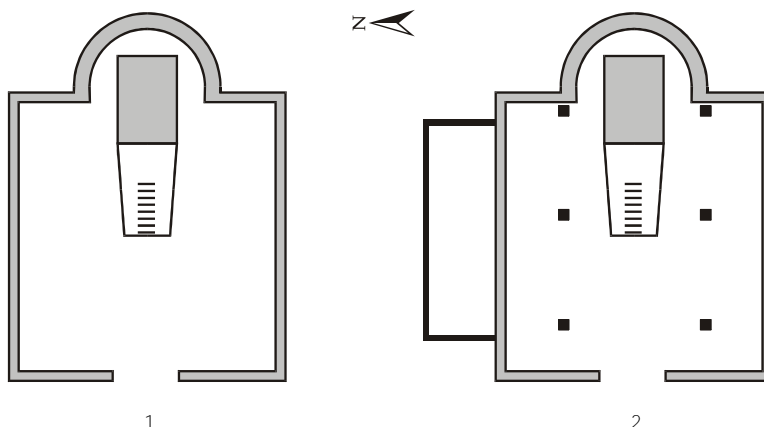

Fig. 17. Bazilica paleocreștină de la Beroe:

1 - *martyrion* (sec. IV - V p.Chr.); 2 - bazilica cimiterială (sec. VI - VII p.Chr.)

Fig. 17. Paleo-Christian basilica in Beroe

Resturile lui zac, probabil, îngropate sub dărâmurile vechiului oraș Halmyris și nu este exclus ca ele să iasă la lumină când se vor face acolo săpături complete și sistematice”²²³.

Conform cercetărilor, bazilica a fost construită la începutul domniei lui Constantin cel Mare cu un plan uninaval și cu *atrium* pe latura de

²²² Zahariade, Bounegru 2003, 115-126.

²²³ Braniște 1977, 49. Cercetările arheologice sistematice au început la Halmyris în anul 1981, fiind finanțate de muzeul din Tulcea și întreprinse inițial de un colectiv alcătuit din M.Zahariade, Andrei și Cristina Opaiș, și Fl.Topoleanu, sub conducerea regretatului arheolog Al.Suceveanu. Descoperirea vestigiilor arheologice ale bazilicii martirice a avut loc în anul 2001.

vest. M sura ini ial $18,50 \times 9$ m; 166,50 mp de suprafata construit în interiorul cet ii, în scopul aducerii din extra muros i al ad postirii r m i elor p mânte ti ale celor doi martiri: *Epictet* i *Astion*, într-o cript martiric . *Martyrium*-ul, de form rectangular , asem n toare celui de la Beroe, este alc tuit dintr-o camer mortuar prev zut cu un *dromos* pavat cu c r mizi i cu pere i acoperi i cu fresc , din nefericire complet distrus (**Fig.18**). Accesul în camera mortuar era marcat de o u cu dou canate. Deasupra intr rii a fost pus o inscrip ie de la sfâr itul secolului al III-lea. Camera mortuar este cvasi-p trat ($2 \times 1,85$ m), înalt de 1,88 m i are plafonul boltit, spre deosebire de *dromos* care are plafonul plat, dar este pavat, ca i acesta, cu c r mizi. Cele dou „paturi” (lavi e) mortuare, construite din c r mid , sunt pictate în fresc cu paneluri ro ii, rectangulare, desp r ite de linii negre. Pe zidul r s ritean, fresca prezint un aranjament deosebit, culorile fiind acelea i – ro u i negru. apte cercuri concentrice, pictate cu vopsea neagr , includ reprezent ri figurative greu de identificat, din cauza st rii slabe de conservare. Cercul cel mai mic cuprinde o inscrip ie în limba greac , pe care autorii descoperirii au descifrat-o, propunându-ne urm toarea lectur :

[]C [C ... []... / [C] [C
 ...[]... / [.....] [.....] / [.....] /
 [].....] C / C [.....] / [.....] „²²⁴.

Pe registrul inferior, într-un panel de sine st t tor apare monograma „constantinian ” – *chi-rho* str b tut median de o linie orizontal .

Din fericire, inscrip ia p streaz cele mai importante elemente:

(de dou ori), numele lui Astion i r d cina verbului

' = a trata r u pe cineva.

²²⁴ Zahariade, Bounegru 2003, 122-123.

*Fig. 18. Cripta bazilicii de la Halmyris;
intrarea din dromos în camera mortuar (foto M. Stoian, I. Mirea)*

Fig. 18. Basilica crypt in Halmyris, entrance from dromos to the mortuary chamber

În secolele V și VI p.Chr., o serie de anexe aditionale „au lărgit considerabil arealul ocupat al complexului” până la 360 mp, transformând *martyrium*-ul într-o bazilică martirică, probabil episcopală, dat fiind importanța moaștelor pe care le adăpostea; cu plan triunghiular și un mare *presbyterium* care suprapunea vechiul *martyrium* rămas deschis, cu trepte care coborau în *dromos*²²⁵.

O importanță excepțională a avut-o expertizarea antropologică a osemintelor umane împreună în ambele camere, expertiză care s-a finalizat în recompunerea a două schelete aparținând unor persoane de sex masculin, una cu vârstă estimată între 64-67 ani (± 3 ani), cealaltă, între 30-40 ani, de statură mijlocie-mare, între 1,70-1,76 m.

Nicolae Mirișoiu, care a realizat această expertiză antropologică, distinge pe ambele schelete urme de violență „perimortem”²²⁶. În special omoplații și mandibula, în cazul persoanei în vârstă, prezintă urme de fracturare care, în „lipsa oricărei urme de reacție osoasă postfractură arată că persoana a decedat la scurt timp după aceasta”. Scheletul aparținând persoanei tinere prezintă urme de tăieturi pe marginea laterală a humerusului drept și de fractură a peroneului, provocată de „o lovitură laterală cu un obiect contondent”. Fracturarea și sfărâmarea corpului mandibular și a maxilarului corespunzător, în urma unei lovituri deosebit de puternice și „lipsa oricăror semne de reparare osoasă” arată că „persoana a decedat la scurt timp după producerea lor”. N. Mirișoiu a descoperit la acest schelet cauza morții: prima vertebră cervicală, atlasul, conținând în urma unei lovituri aplicate cu un obiect greu și ascuțit ceea ce „dovedește că moartea a survenit în urma decapitării”²²⁷.

²²⁵ Zahariade, Bounegru 2003, 121.

²²⁶ Mirișoiu 2003, 536-540.

²²⁷ Mirișoiu 2003, 539.

Fig. 19. Camera mortuară a criptei martirice de la Halmyris
(foto M. Stoian, I. Mirea)

Fig. 19. Mortuary chamber of the martyr crypt in Halmyris,
photo by M.Stoian, I.Mirea

Coroborate tuturor celorlalte informații – hagiografice, arheologice și epigrafice – rezultatele expertizei antropologice capătă un caracter excepțional, relevând veridicitatea izvoarelor antice referitoare la moartea martirică a lui Epictet și a lui Astion în „*ora ul Almiridensilor*” care nu poate fi altul decât cetatea de la Murighiol²²⁸.

Synaxarul Constantinopolitan menționează la 28 aprilie 307, martirizarea la Durostorum a *presbyter*-ului *Maximus* și a discipolilor săi *Daddas* și *Quintillianus*, de pe proprietatea Ozobia²²⁹. În cursul secolului al IV-lea p.Chr., creștinii din Durostorum vor construi pentru cei trei

²²⁸ Vezi, în acest sens, și Zahariade 2009, 83, nota 51.

²²⁹ Atanasov 2007, 394.

sfin i martiri, în necropola veche a ora ului, un impresionant monument funerar cu trei arcosolii²³⁰. În sec. al VI-lea, în vremea invaziilor slave, relicvele celor trei martiri au fost duse la Constantinopol²³¹.

4.5 Cu cât cre tea num rul m rturitorilor, scria N. Iorga în 1908, cu atât era mai c utat cre tinismul prigonit „pentru c singur între toate legile nega cultul oficial i r nea în inim statul însu i”²³².

În anul 319 p.Chr., în plin conflict cu Constantin, Licinius lua hot rârea de a cur a armata i administra ia imperial de cre tini, în care nu mai avea încredere. Numero i func ionari de stat cre tini, exila i în Scythia Minor, înt riser comunit ile cre tine din aceste inuturi. Marea persecu ie din timpul împ ratului Licinius dintre anii 319-324 p.Chr., a afectat profund toate aceste comunit i, care au dat numero i martiri²³³, în special, în capitala provinciei, Tomis, i la Noviodunum, principala sta iune a flotei dun rene i cel mai important centru comercial de pe *limes*-ul nord-scytic, unde existau solide i numeroase grupuri cre tine²³⁴. Se practica tortura i moartea prin ardere pe rug²³⁵, înec i decapitare.

Pentru cei mai mul i, martiriza i pe parcursul a trei decenii i jum tate de persecu ii, nu se cunoa te anul, ci numai ziua mor ii lor martirice, socotit „*natalitia*”, momentul unui nou început. Majoritatea provine din cele dou mari persecu ii de la începutul secolului al IV-lea p.Chr.,²³⁶ dar cele mai sângeroase au avut loc în vremea lui Licinius. Mul i dintre martiri poart nume latine, ceea ce l-a f cut pe V. Pârvan,

²³⁰ Atanasov 2007, 50, fig.3 (foto); pl.25/2-6 (plan i sec iune).

²³¹ Ibidem, 394.

²³² Iorga 1908, 4.

²³³ Auner, 1904, col. 1238-1239.

²³⁴ R mureanu 1973, 467.

²³⁵ La 9 iulie, la Tomis, sunt arunca i în foc opt cre tini, printre care i un episcop, pe nume *Cyryllus* (apud *Martirologiul Hieronimian*, în FHDR 2008, 411)

²³⁶ Barnea 1989, 169.

în 1911, s-a afirmat că acest fapt „probează de înuieră romanismului în această regiune a Dobrogei chiar printre închinătorii noii religii, originari din Orient”²³⁷.

Ceea ce uneori se pierde din vedere este faptul că, după Conciliul din Niceea, desfășurat în anul 325 p.Chr., în prezența împăratului Constantin cel Mare, persecutarea creștinilor nu a încetat, rămânând în vremea împăratului Iulianus, pe fondul unor mersuri antipagane, nepopulare și a unor puternice conflicte religioase care scindaseră lumea creștină în ariani și ortodocși. Aceste conflicte se vor accentua în timpul *crizei gotice* din a doua jumătate a secolului al IV-lea, în condițiile extinderii dincolo de Dunăre a fenomenului martirajului, legat de cel al misionariatului creștin.

„Oricare ar fi adevărul, în această privință, se poate, cred, admite fără îndoială că în prima jumătate a secolului al IV-lea Școala era departe de a fi convertită pe de-a-ntregul la religia nouă” – scria în 1969 D.M. Pippidi²³⁸. În acest caz, când informațiile de care dispunem sunt mult mai consistente, nu putem să-l contrazicem pe magistrul.

În acest context istoric se înscrie și povestea tânărului *Aemilianus*, fiu al comandantului cetății Durostorum, pe nume Sabbatianus. Actul martiric al Sfântului Mucenic Emilian din Durostorum, martirizat la 18 iulie 362 p.Chr. prin ardere pe rug, s-a publicat în limbile latină și greacă, fiind publicat în 1868 de P. Boschius²³⁹. Din el aflăm că, în anul 362 p.Chr., *Aemilianus*, soldat în garnizoana cetății Durostorum, a fost torturat și ars pe rug din ordinul guvernatorului Traciei – Capitolinus, pentru că, împotriva obiceiurilor păgâne, frecvente încă în viața cotidiană a cetății, a spart cu ciocanul statuile zeilor și a răsturnat

²³⁷ Pârvan 1911, 9.

²³⁸ Pippidi 1969, 301.

²³⁹ Cf. R. Mureanu 1982, 300.

altarele p gâne din templu²⁴⁰. Martiriul lui Aemilianus trebuie privit din perspectiva unui secol încă rcat de nenum rate mor i martirice, ca o op iune personal , ca o datorie fa de Hristos, marele martir, de m rturisire a loialit ii fa de comunitate i idealurile cre tine²⁴¹

„Reac iunea p gân ” din vremea lui Iulianus²⁴² demonstra c rezisten a p gânismului era puternic înc , i atrac ia exercitat de el era seduc toare, de aceea apostaziile erau frecvente – cre tinismul nedispunând la acea dat de o ideologie capabil s înlocuiasc vechea coeziune a colectivit ilor formate în jurul cultelor poliadice²⁴³. De asemenea, luptele doctrinare din sânul Bisericii („r zboiul cel dintre noi”, „r zboiul dintre cre tini”) provocau derut i între ineau atitudinile ezitante²⁴⁴.

În aceste condi ii *cultul sfîn ilor martiri a jucat rolul unui adev rat catalizator*, reu ind o concentrare a for ei i energiilor cre tine în jurul sfintelor morminte.

Prezen a i cinstirea martirilor în Biserica cre tin atest credin a c numai în Hristos moartea a fost definitiv învins ²⁴⁵.

Devo iunea pentru martiri, început în secolul al II-lea, s-a consolidat în condi iile persecu iilor anticre tine i a luat o amploare f r precedent în secolul al IV-lea, odat cu instituirea oficial a cultului martirilor²⁴⁶. Pentru cre tini, martirii realizau transcenderea condi iei umane – relicvele lor încorporând sacrul. Mormintele i moa tele lor se

²⁴⁰ Delehay 1912, 260-265.

²⁴¹ Vezi Câteia 2001, 530.

²⁴² Zugravu 1997, 225.

²⁴³ Marrou 1936, 329-413; Marrou 1948, 67-68 – cf. Zugravu 1997, 226.

²⁴⁴ „Atâtea deosebiri de legi, filosofii, secte i o mul ime nesfâr it de diferen e”, nota cu triste e Epiphianos (*Împotriva celor 80 de erezii*, 10,3, <FHDR>,II, 175).

²⁴⁵ Stav r 1986, 7.

²⁴⁶ Duchene 1925, 300-306; Brani te 1963, 135; Saxer 1990.

constituie în locuri privilegiate²⁴⁷. Rămășiile pământești ale martirilor devin motive de pelerinaje, în special de *natalitia* = „ziua nașterii lor spirituale = ziua morții lor martirice”. Apariția acestor locuri „încercate de divin”, a locurilor de martiriu, reflectă, în spiritualitatea creștină, ideea de transcendere în cetatea divină²⁴⁸. Pe mormintele martirilor, comunitățile creștine din primele veacuri după Hristos au zidit primele sanctuare, locuri de cult numite *martyrium* sau *martyrion*, unde se săvârșea jertfa euharistică urmată de agapă. Elementul de bază al cinstirii sfințelor moarte îl constituia celebrarea jertfei euharistice, a Sfintei Liturghii, prin care creștinii se reșimeau adunați în jurul lui Hristos²⁴⁹.

Definiția locului martiric de cult o dă Isidor din Sevilla: „*Martyrium locus martyrum Graeca derivationae, eo quod in memoria martyris sit constructum, vel quod sepulcrum sanctorum ibi sint martyrum*”²⁵⁰.

Din a doua jumătate a secolului al IV-lea, creștinii au început să transporte moartea martirilor, din mormintele existente în cimitirele din extra muros, în bazilicile din interiorul cetăților²⁵¹. Inițial, cimitirele creștine, în care au fost îngropate creștinii martirizați în vremea persecuțiilor religioase, s-au născut și s-au dezvoltat în prelungirea vechilor necropole pămâne. Construirea unor martirii, transformate apoi în biserici cimiteriale, contribuia la sfințirea mormintelor din apropiere, fenomen documentat, așa cum arată mai sus, la Axiopolis și Beroea, mai recent, în importanta necropolă a orașului Durostorum (**Fig. 20**).

²⁴⁷ Eliade 1988, 58.

²⁴⁸ Câteia 2001, 534.

²⁴⁹ Stavri 1986, 9.

²⁵⁰ San Isidoro de Sevilla, *Etimologias*, trad. y. ed. de Lindsay, <BAC>, no. 433-434, Madrid, 1982-1983, 240.

²⁵¹ Lungu 2003, 146.

Vechea cutum roman , acceptat de P rin ii Bisericii, interzicea înmormântarea *intra urbem* i abia dup r scoala vizigo ilor a fost modificat ²⁵².

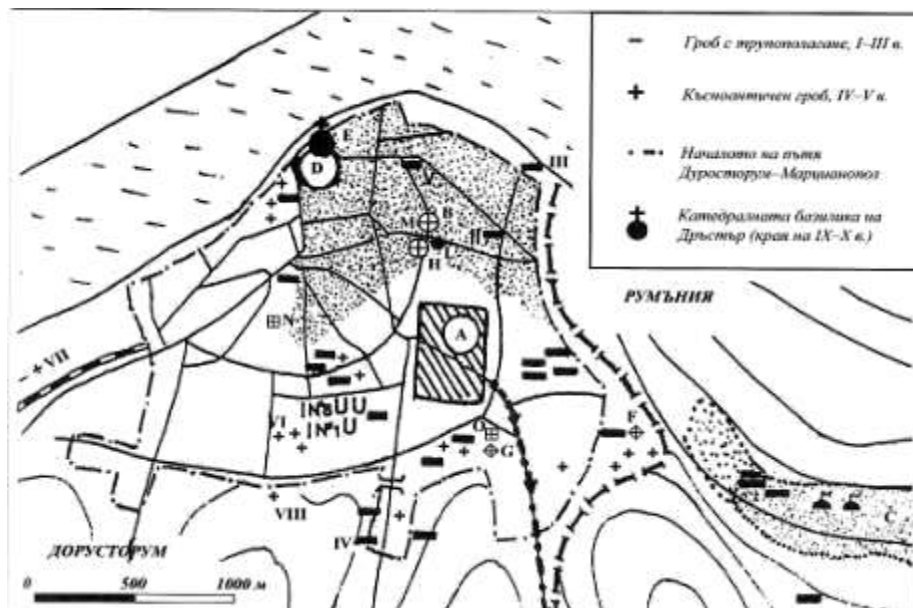

Fig. 20. Schi a zonei arheologice Durostorum de la Silistra, cu cele dou bazilici din secolele IV-VI p.Chr. (**H** i **M**) situate în intravilan i cu mormintele martirice (+) din necropola situat la sud de castrul legiunii a XI-a Claudia (**A**); **G**=martyrion cu trei arcosolii (apud Atanasov 2007,fig.1).

Fig. 20. Blueprint of the Durostorum archaeological area in Silistra, apud G.Atanoasov

Totu i, de la mijlocul secolului IV, dup transportarea relicvelor Sfântului Vavila la Antiochia i a moa telor Sfin ilor Apostoli Andrei, Luca i Timotei la 356-357 p.Chr., în Bazilica „Sfin ilor Apostoli” din

²⁵² Zugravu 1997, 250.

Constantinopol, unde fusese depus în 337 p.Chr. Constantin cel Mare²⁵³, ora ele se grăbesc să aduc în mijlocul lor moaște Sfinților martiri, pentru credința care ține mână „prezenți în duh și har în moaștele lor, în cea mai mică parțialitate”.

Exprimând aceeași credință, Ioan Chrysostomos spunea că: „Un asemenea trup (*de martir*) în cetate înconjoară cu ziduri aceea cetate; el este mai sigur ca un turn decât ca nenumărate valuri de apă rare”²⁵⁴. Motivul transporturilor era punerea în siguranță a relicvelor eroilor credinței creștine. Excepțiile au fost mormintele unor mari personalități creștine care au fost luate pe loc, deasupra lor ridicându-se noi locuri de cult mai moderne decât cele anterioare²⁵⁵.

Exprimând rolul extraordinar al acestor locuri pstrătoare de relicve, Nelu Zugravu scria în 1997: „bisericiile pstrătoare de relicve au reprezentat locuri de pelerinaj, focare de iradiere a religiei creștine, mijloace de întărire a sentimentului coeziunii civice sub semnul creștinismului, instrumente eficiente în combaterea cultelor antice”²⁵⁶.

V. Despre bazilici și martirioane în mediul rural

5.0 Până în prezent, cercetările arheologice din Dobrogea au scos la lumină 36 de edificii bazilicale paleocreștine din secolele IV-VII p.Chr.²⁵⁷. Dintre acestea, 12 au fost construite în secolul al IV-lea, după cum urmează: în Tomis – „bazilica mică” și bazilica din curtea liceului „M. Eminescu”; la Histria – „bazilica extramuros” de pe platoul de vest,

²⁵³ Barnea 1986, 89.

²⁵⁴ Cf. Stavri 1986, 10.

²⁵⁵ Barnea 1986, 89.

²⁵⁶ Zugravu 1997, 247.

²⁵⁷ În ediția din 2004/2005 cifra era de 35 (apud Lungu 2003, 138). Am adăugat bazilica martirică de la Halmyris, construită în sec. al IV-lea, omisă în prima ediție.

din a doua jumătate a secolului al IV-lea; în Tropaeum Traiani – bazilica „cistern” amenajată în a doua jumătate a secolului IV și bazilica „de marmură”, construită în vremea lui Constantius II, aproximativ 350 p.Chr.; la Halmyris – bazilica martirică, construită la începutul secolului al IV-lea; la Dinogetia – în a doua jumătate a secolului al IV-lea; în zona rurală de la Teliu / Amza, din prima jumătate a secolului IV; câte una în extramuros, din prima fază constructivă la Axiopolis și la Beroe, în prima jumătate a secolului, și prima construcție bazilicală mononavată din complexul monahal de la Slava Rusă, datată la sfârșitul secolului al IV-lea p.Chr.; despre bazilica de la Niculișel, vom discuta în continuare, într-un capitol special.

Descoperirile arheologice din zona Dunării de Jos evidențiază faptul că la începutul secolului al IV-lea, planul bazilical paleocreștin era deja constituit²⁵⁸. Toate construcțiile paleocreștine din secolul al IV-lea descoperite în Dobrogea au planul fie uninav, cu simetrie dreptunghiulară și absidate în afară pe toată latura, de obicei estică, fie trinav, rectangulară, cu trei nave separate prin două rânduri de stâlpi, fără nartex și cu absidă semicirculară în față. După Paolo Testini, care se referă la cimitirele mari din Dalmația și din regiunile sud-dunărene, planul uninav este specific unor edificii de cult funerare, de genul capelelor, *martyria* și mausoleelor care preced marile bazine, edificii foarte răspândite în lumea romană în secolul IV p.Chr.²⁵⁹. În privința bazilicilor paleocreștine cu plan trinav, se poate afirma că, în secolul al IV-lea, creștinii au adaptat la nevoile cultului religios bazilica civilă romană cu trei nave (*forensis* sau privată), *nartex*-ul și *atrium*-ul *triporticus* fiind creații grecești din secolul al V-lea. Există biserici care inițial prezentau planul roman, fără *nartex*-ul adăugat construcției mai târziu, în epoca

²⁵⁸ Sâmpetru 1994, 80-196.

²⁵⁹ Testini 1958, 313-316.

romano-bizantin , construc ii ce pot fi îns considerate crea ii romane târzii, i dup ce a survenit această modificare²⁶⁰. Prezen a, îns , a stilobatului continuu, care desparte cele trei nave i a *nartex*-lui, sunt caracteristice planului grecesc. Prin îmbinarea elementelor specifice celor dou planuri, în secolele V i VI p.Chr. planul bazilical trinav se va generaliza, devenind greco-roman.

Ridicarea de bazilici cre tine în secolul al IV-lea la Dun rea de Jos este rezultatul unui proces profund de ascensiune a cre tinismului i de organizare a structurilor sale institu ionale, administrativ-juridice, specifice Bisericii.

În acest sens, descoperirea vestigiilor paleocre tine i, în special, a bazilicilor din mediul rural al cet ii Noviodunum, de la Teli a i Niculi el, ca i din extremitatea sud-vestic a teritoriului rural al cet ii Ibida (Slava Rus), reflect p trunderea în satele romane de la gurile Dun rii a cre tinismului organizat.

5.1 La începutul secolului al IV-lea p.Chr., comunitatea cre tin din a ezarea autohton de la Teli a / *Amza* amenajeaz un edificiu pentru practicarea cultului²⁶¹. Acest edificiu cre tin are o excep ional valoare tiin ific . A fost realizat cu zid rie din piatr legat cu p mânt, prin reamenajarea unei construc ii dreptunghiulare absidate, care a func ionat în cursul secolelor II-III ca atelier me te ug resc, ceea ce explic atât orientarea sa spre sud-vest, cât i arhitectura original a ansamblului, la care vechea structur a fost regândit pentru a folosi nevoilor liturgice ale cultului²⁶² (**Fig. 22**).

Cl dirii ini iale i-a fost adosat , pe latura de sud, o construc ie rectangular , compartimentat , în care a fost plasat intrarea principal . Aceasta se deschidea într-o tind de unde se putea p trunde în spa iile rezervate

²⁶⁰ Sâmpetru 1994, 87.

²⁶¹ Vezi, Baumann 2003 (1), 169-183.

²⁶² Alexandrov 1980, 39-42.

clerului, situate la vest, și în cele dinspre nord, destinate credincioșilor. Din extremitatea vestică se putea intra în zona altarului, situat pe centrul absidei. Cele două încăperi care flancau la sud întregul *presbyterium* îndeplineau, probabil, rolul de *prothesis* și *diaconicon*” (**Fig. 23**).

Fig. 21. Bazilica paleo-creștină de la Teli a-Amza (foto M. Matarang)

Fig. 21. Paleo-Christian basilica in Teli a-Amza, photo M.Matarang

Corpul principal al bazilicii era împărțit prin ziduri transversale în trei compartimente (**Fig.22**), dintre care, încăperea absidală, destinată clerului, reprezenta aproape jumătate din spațiul interior. Pe linia de bază a absidei s-a păstrat piciorul *prestol*-ului, altarului, construit din pietre legate cu mortar. Bazilica ocupa o suprafață totală de aprox. 220 mp²⁶³, cu o lungime de 23 m pe axul longitudinal și o lățime de 9,70 m (**Fig. 21-22**).

²⁶³ Suprafața totală ocupată de edificiul creștin era de 213,80 mp. Cifra de 220 mp pe care am folosit-o are în vedere lățimea de 9,70 m a unei construcții de formă dreptunghiulară.

Fig. 22. *Bazilica paleo-creștină de la Teli a-Amza, vedere dinspre NE (foto M. Matarang)*

Fig. 22. Paleo-Christian basilica in Teli a-Amza, view from NE

În colul de nord-est al compartimentului răsritean se afla o amforă încastată în pământ (**Fig.22**), iar în dreptul intrării laterale, în zidul peretei centrale a bazilicii, a fost găsit fragmentul de amforă, cu monograma *chi-rho*, pe care l-am prezentat în cap.B-III²⁶⁴. Această descoperire se adaugă celorlalte descoperiri de cruci simple sau monogramatice din zona Teli a-Amza, întâlnite pe obiecte ceramice de uz comun, relevând marea popularitate a cultului Sfintei Cruci în rândul creștinilor din zona gurilor Dunării. Crucea, cel mai important simbol hristic al resurrecției victorioase asupra morții, al Învierii, ca dovadă

²⁶⁴ Vezi, *supra*, p.62, Fig.12/3.

suprem a credin ei²⁶⁵, crucea întâlnit în mediul rural la Teli a, încă din pragul secolului al III-lea p.Chr., evidențiază răspândirea timpurie a concepției creștine despre viața și moarte în mijlocul populației romanizate din zona nordică a Scythiei Mici²⁶⁶.

Edificiul bazilical de la Teli a / Amza, prin soluțiile arhitecturale pe care le adoptă, se înscrie printre creațiile originale ale mediului romanic autohton din zona *limes*-ului nord-scythic. Prezintă asemănări din punct de vedere tipologic, cu bazilicile simple de tip „sirian”, cu o singură navă, în care se prind printr-un portic lateral²⁶⁷. La Teli a / Amza întâlnim o interesantă compartimentare interioară care servea scopurilor liturgice, iar porticul lateral era înlocuit cu o tindă cu pridvor, elemente derivate din arhitectura populară autohtonă. Tinda și pridvorul, derivate din polat și prispă sunt elemente de arhitectură dacică²⁶⁸, perpetuate la autohtonii din epoca romană²⁶⁹ și transmise arhitecturii populare românești²⁷⁰ (**Fig. 23**).

Fiind vorba de adaptarea unei construcții mai vechi, cerințele desfurării cultului creștin, constructorii au efectuat o nivelare masivă în partea absidată a edificiului. A fost astfel creat un spațiu larg destinat *presbyterium*-ului, cu un nivel mai ridicat cu 0,40 m față de restul încăperilor. E greu să credem că meșterii din această zonă rurală de la Teli a/Amza, care au reamenajat vechea construcție, aveau cunoștințe de fapt că, în zona orientală a lumii romane, la bisericile cu plan grecesc (elenistic) podeaua altarului era mai înalt în raport cu cea a naosului²⁷¹.
i, totu i...

²⁶⁵ Câteia 2001, 533.

²⁶⁶ Lungu 2001, 32; Baumann 2003, 175.

²⁶⁷ Tchalenko 1955, pl. 13/1, 6, 7 – în special marile edificii creștine din secolul IV de la Qirqbize și Nurye, și din secolul V, de la Kfeir.

²⁶⁸ Antonescu 1984, 20-23.

²⁶⁹ Vezi, Baumann 1995, 30-31.

²⁷⁰ Vlăduțiu 1973, 159-160.

²⁷¹ Sâmpetru 1994, 88.

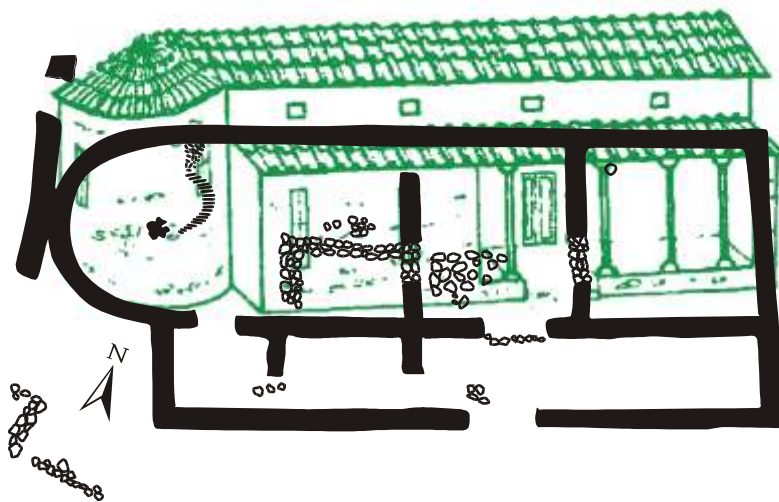

Fig. 23 *Bazilica de la Teli a-Amza (reconstituire grafic V.H.Baumann)*
 Fig. 23. Basilica in Teli a-Amza; graphic reconstruction by V.H.Baumann

Întrucât acest spațiu, de $10,40 \times 5,40$ m, comunica numai prin două intrări cu celelalte două încăperi ale corpului central, este mai plauzibil să considerăm că aici se desfășura Sfânta Liturghie în prezența inițiatorilor botezului, desemnați cu numele de *christianoī* (gr.)²⁷².

Benzi centrale pe pereți servea drept pronaos, iar ultima, încăperea, în cazul nostru, din extrema estică, în locul de *atrium*, fiind destinat persoanelor nebotezate: *audientes* și *catehumeni*. Edificiul nu posedă criptă martirică, fiind prin excelență un loc de cult (*ecclesia*) destinat răspândirii ideilor creștine în sânul populației rurale de pe valea Teli ei. Prezența bazilicii de la Teli a / Amza, într-o așezare rurală de geologie romanizată, în secolul al IV-lea p.Chr., evidențiază desfășurarea unui fenomen de constituire a parohiilor rurale încă din prima jumătate

²⁷² Suceveanu, Barnea 1991, 288.

a secolului respectiv, într-o zonă în care creștinismul înregistra o ascensiune rapidă²⁷³.

În cazul de față, suntem în fața celui mai timpuriu lăcaș de cult parohial creștin din spațiul românesc²⁷⁴. Este cu atât mai importantă această descoperire arheologică, întrucât bazilica de la Teliu / Amza s-a format într-un mediu romanizat în care sătenii continuau să părăsească, în secolul al IV-lea, și un sanctuar păgân destinat cultului Eroilor: *Cavalerului-Erou* și *Eroului-Hercules*²⁷⁵.

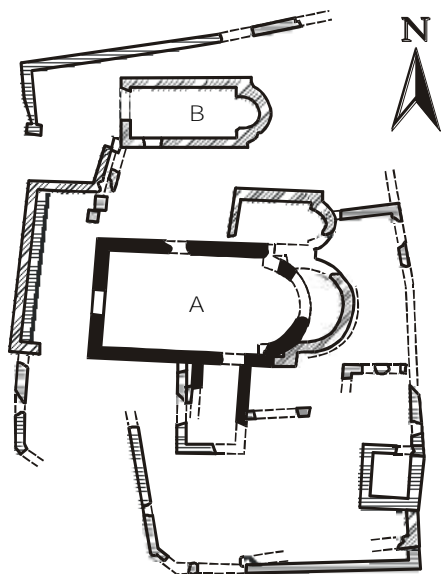

Fig. 24. *Complex monastic, sec. IV – VI p. Chr. Slava Rus – Ibidem (apud A. Opai)*
 Fig. 24. *Monastic complex, 4th – 6th*

Această realitate evidențiază o comunitate creștină puternică și un grad de toleranță nebănuite la acești *pagani*, toleranță pe care numai secolul al IV-lea a putut-o neutraliza.

5.2 O descoperire de excepție a fost făcută în anul 1987 la 3 km vest de localitatea Slava Rus, din județul Tulcea. Aici a fost cercetat cel mai vechi complex monahal din Scythia Minor²⁷⁶. Complexul este alcătuit din două bazilici mononavate, o capelă absidal și mai multe anexe înconjurate de o incintă de piatră (**Fig. 24**).

Din corelarea observațiilor stratigrafice cu planimetria complexului s-au putut stabili mai multe faze

²⁷³ Zugravu 1997, 244.

²⁷⁴ Lungu 2003, 141.

²⁷⁵ Baumann 1990, 9; Idem 2007, 191-192; Idem 2013, 91-92.

²⁷⁶ Opai și colab. 1990, 18-28.

în evoluția acesteia. În prima fază, corespunzătoare celei de-a doua jumătăți a secolului al IV-lea, a fost construit din piatră legată cu plumb mânt biserica mare, cu plan uninaval și absidă mare înclinată, orientată spre răsărit (*Bazilica A*). Lungimea pe axul naosului este de 10,40 m, iar lățimea de 6,65 m, proporția spațiului interior fiind apropiată de relația $3:2 = 1,5$.

Absida are deschiderea de 5 m și o adâncime de 2,5 m, aceste dimensiuni fiind aproape identice celor întâlnite la Teliu / Amza, unde interiorul *presbyterium*-ului este de $10,40 \times 5,40$, ultima dimensiune fiind aceea a deschiderii absidei din prelungirea zidurilor laterale. Interiorul navei a fost placat cu cărămizi pe trape fixate cu mortar de var. În această fază, bazilicii îi se adosează, aproape exact la baza absidei, pe latura de sud, o încăpere rectangulară cu ziduri mai subțiri decât cele ale edificiului, care comunica probabil cu naosul²⁷⁷. Autorul descoperirii postula „funcționarea acestei încăperi drept o *pastophoria*”, spațiu în care „se depuneau pe mese speciale pâinea și vinul așezate de diacon, se scriau numele ofertanților și se reciteau rugăminți speciale”²⁷⁸ (**Fig.24**).

Transformarea acestei biserici cu caracter rural într-o mănăstire se produce în secolul al VI-lea, așa cum atestă monedele de la Iustinian I și Iustin II²⁷⁹. În această fază au loc importante refaceri și noi construcții: în jurul bazilicii A, care este mânt prin construirea unei noi abside și se adaugă o capelă pe latura de nord, se construiește la nord bazilica B, cu plan uninaval, realizându-se între cele două edificii bazilicale o curte interioară. În colțul de sud-est al complexului au fost descoperite fragmentele unui zid de incintă care reprezintă probabil, ceea ce

²⁷⁷ Opaiș și colab. 1990, 18.

²⁷⁸ Lungu 2000, 65; pentru semnificația și funcțiile acestei încăperi, a se vedea Leclercq în <DA&C> XIII, 2, col. 2390-2391 și <DA&C> IV, 1, col. 733 (*Pastophorium i Diaconicon*).

²⁷⁹ Opaiș și colab. 1990, 22.

Leclercq denumea „la limite matérielle et le symbole morale du monastère”²⁸⁰.

Fig. 25. Vase lustrale – ceramic sec. IV – VI p.Chr.:

1 – Ibida, 2 – Beroe (foto G. Dumitriu)

Fig. 25. Lustral pots – ceramics, 4th – 6th century: 1.Ibida; 2.Beroe,
photo by G.Dumitriu

Prezen a unei biserici de mir în mediul rural din apropierea importantului ora Ibida, în a doua jum tate a secolului al IV-lea, na te întrebarea fireasc : cine erau beneficiarii, enoria ii acestui l ca de cult? Desigur, este greu s ne pronun m, în stadiul actual al cercet rilor, dar ultimele investiga ii ale colectivului arheologic de la Slava Rus au evi- den iat prezen a în vecin tate a unor construc ii izolate din sec. al IV-lea p.Chr.²⁸¹, care pot fi puse în leg tur cu existen a unor fermieri cre tini. Acestora li se adaug descoperirea unui frumos cavou de tip „elenistic”,

²⁸⁰ Leclercq, *Le monachisme*, în <DACL> XI, 2, col. 1812.

²⁸¹ Paraschiv, Iacob 2014, 363.

contemporan celorlalte vestigii descoperite în apropiere, cavou în care erau înmormântate mai multe familii de locuitori din zonă²⁸². Suntem, astfel, îndreptățiți să credem că biserica a servit, începând cu a doua jumătate a secolului al IV-lea, probabil și în secolul următor, comunitatea fermierilor din teritoriul rural situat la sud-vest de orașul Irbid. Transformarea acestei biserici parohiale într-un complex monastic, bazat, așa cum credea autorul descoperirii²⁸³ și cum credem și noi astăzi, pe sistemul *laura* de organizare a vieții monahale, sistem larg răspândit mai ales în Palestina, în condițiile de viață ale comunității creștine existente, ne trimit la Sfântul Ioan Cassian. Acesta, s-a născut în Scythia Minor pe la 360 p.Chr. și a plecat în Palestina cu fratele său duhovnicesc Gherman, pe la 380 p. Chr, stabilindu-se pentru mai mulți ani într-o mănăstire de lângă Betleem²⁸⁴. Înțelegând seama de faptul, real de altfel, că și Audios, întemeietorul sectei audiene, și-a petrecut o parte din surghiunul în Scythia Minor²⁸⁵, am putea lua în discuție problema începuturilor monahismului la Dunărea de Jos, în contextul istoric al prezenței audienilor în aceste locuri²⁸⁶. Nu doresc să dezvolt acest subiect, deoarece consider că, de la sfârșitul secolului al III-lea și pe tot parcursul secolului al IV-lea, de la episcopul tomitan, Evangelicus și până la Theotim I, Biserica Scythiei Minor a fost profund atașată valorilor ortodoxiei.

²⁸² Miri oiu, Soficaru 2003, 511-530; Paraschiv, Iacob 2014, 365. Au fost identificate 39 de persoane: copii, tineri, adulți, bătrâni.

²⁸³ Opaiș și colab. 1990, 25.

²⁸⁴ Coman 1977, 65.

²⁸⁵ În acest sens, călugărul *Epiphanius, Impotriva celor 80 de erezii*, 14, 5, ne relatează despre prezența în Scythia Minor a lui Audios, exilat de împăratul Constantius II, și de plecarea acestuia la nord de Dunărea de Jos, în interiorul regiunii *goilor* unde a întemeiat mănăstiri „în sânul cărora a înflorit regula călugărească, deprinderea de a trăi în feciorie și o asceză deosebit de severă.” (FHDR II, 172-173).

²⁸⁶ Vezi Rădulescu 1988, 1053-1060; Coman 1979, 264-265; Zugravu 1997, 269, nota 181.

Istoricul antic Sozomenos ne transmite informația conform căreia, în secolele IV-V în Scythia Minor, „neamul acesta are multe orașe, sate și cetăți. Cetatea este Tomis, oraș mare și bogat, pe țărmul mării, pe malul stâng, pentru că plutește cu corabia în pontul numit Euxin. Și până în ziua de azi se găsește acolo vechiul obicei ca bisericile întregului neam să aibă un singur episcop”²⁸⁷.

Conform prevederilor conciliare din secolul al IV-lea p.Chr., în așezările rurale (*vici, pagi, locis*), pe proprietăți (*fundi*) sau în cetăți (*castra*) slujeau preoții (*presbyteri*), *chorepiscopi* = *vicorum episcopi* sau *periodontás*, care erau subordonați episcopului de Tomis²⁸⁸.

Aadar, parohiile rurale erau comunități presbiteriene subordonate direct episcopului de Tomis și așezările rămân în secolul al IV-lea. Să nu uităm, însă, că, în secolul al V-lea, Episcopia Tomisului devine Arhiepiscopie autocefală, iar în secolul al VI-lea se transformă în mitropolie cu 14 scaune sufragane înființate în centrele importante ale Scythiei Minor, în special pe linia Dunării, pentru a asigura, așa cum se exprima în 1989 Em. Popescu, „grija sufletească nu numai a creștinilor din interiorul provinciei ci și ai celor de dincolo de fluviu, autohtoni și migratori”²⁸⁹.

VI. Biserica gotilor

6.0 Această atitudine a Bisericii scythane față de populațiile nord-dunărene nu era nouă, așa cum am văzut deja, creștinismul nu se oprise la marele fluviu. Încă din secolele II-III p.Chr. au existat, probabil, acțiuni spontane, sporadice, de penetrare a creștinismului în rândul

²⁸⁷ Sozomenos în <FHDR> II, București 1970, 224-225.

²⁸⁸ Zugravu 1997, 244.

²⁸⁹ Popescu 1989, 195.

populațiilor din zona liberă din stânga Dunării. Un rol important l-au avut fortificațiile romane de pe malul stâng al fluviului și prizonierii romani aduși de costoboci și carpi la sfârșitul secolului al II-lea și în prima jumătate a secolului al III-lea din teritoriile în care învățăturile lui Hristos se răspândiseră de foarte timpuriu. În urma fulgerătoarelor atacuri din anul 258 p.Chr., goșii pătrund până în Asia Mică, luându-și cu ei la întoarcere numeroși captivi, printre care mulți creștini și clerici²⁹⁰.

Carl Patsch considera creștinismul răspândit la nordul Dunării încă din primul pătrar al secolului al IV-lea²⁹¹. Afirmă că se bazează pe faptul că, la conciliul de la Niceea din 325 p.Chr., a participat un episcop înregistrat cu numele de *Theophilus Gothicus*. Sprijinindu-se pe afirmația lui Eusebius din Caesareea, care transmite că la Niceea „nici scitanul nu lipsea din ceată”, istoricii ai bisericii ca Bolacov-Ghimpu²⁹² și IPS dr. Nifon²⁹³ au menționat participarea la Niceea a lui Marcus, episcopul Tomis-ului și al lui Teofil al Gothiei. Activitatea de mai târziu a misionarilor în ținuturile „gotice” demonstrează însă că la începutul secolului al IV-lea nu putea fi vorba de o răspândire a creștinismului în aceste regiuni, ci doar de un prim contact al populațiilor „barbare” cu noua religie. Theofilus, originar probabil din Asia Mică, a pregătit terenul pentru extraordinara activitate de evanghelizare a lui *Wulfilas*.

Asupra vieții și activității de misionar a acestuia, izvoarele creștine ne transmit numeroase informații prețioase²⁹⁴: Philostorgius (365-425 p.Chr.), autor al unei *Istории ecclesiastice*, vorbește despre Wulfilas în termeni elogioși²⁹⁵. Aflăm că: „fiind trimis de regele ce era atunci în

²⁹⁰ *Philostorgius, Hist. Eccl.*, II, 5 - cf. Popescu 2001, 207; vezi și Popescu 1994, 157-177.

²⁹¹ Patsch 1928, 25.

²⁹² Bolacov-Ghimpu 1970, 440.

²⁹³ IPS Dr. Nifon 2003, 227.

²⁹⁴ Vezi bibliografia despre Wulfilas la Zugravu 1997, 352, nota 212.

²⁹⁵ Pasaje din opera sa s-au păstrat într-o lucrare a lui Photios, patriarhul Constantinopolului – apud Popa-Lisseanu 1943, 77.

fruntea goilor, ca delegat, împreună cu alții la împăratul Constantin (Constantius II – n.n.), a fost rânduit de Eusebius și de alți episcopi care erau împreună cu el, de episcop al creștinilor ce trăiau atunci în *ara Getic*. La nordul fluviului exista un număr oarecare de captivi romani, și Philostorgius precizează că „din neamul acestor prizonieri făceau parte și bunicii lui Wulfilas, de neam din Cappadocia” (traducere G. Popa-Lisseanu). Trebuie să înțelegem că aceștia erau creștini ce trăiau atunci în *ara Getic*. Din rândul lor, creștenii goilor alegeau oameni cu influență, buni cunoscători ai limbilor greacă și latină, în raporturile diplomatice cu imperiul. Însărcinat cu o astfel de misiune se înfruntă Wulfilas lui Constantius II și are loc primul contact între împăratul roman și viitorul episcop al „Goilor”. Acest împărat, inteligent și foarte activ în problemele religioase, a dus în tot timpul domniei sale o politică de suprimare a păgânismului și de impunere a creștinismului. Puternica personalitate a lui Wulfilas, izvorâtă dintr-o adâncă credință, i-a sugerat împăratului eventualitatea creștinirii goilor. Întâlnirea a avut loc prin anul 341 p.Chr.; apte ani mai târziu, Wulfilas este nevoit să treacă în *Romania*, datorită persecuțiilor „din partea judeului necredincios și nelegiuit”, împreună cu toți adepții săi, ne spune ucenicul său, *Auxentius*, episcop de Durostorum²⁹⁶. Auxentius, episcop arian ca și Wulfilas, este primul scriitor antic care folosește termenul de *Romania*, desemnând teritoriile romane pentru a le deosebi de cele ale „barbarilor”. Wulfilas a predicat creștinismul sub forma sa ariană timp de apte ani, ca episcop al goilor, în teritoriile nord-dunărene, în limbile greacă, latină și gotă, lăsând în aceste limbi tratate și comentarii, transformând aceste limbi „etnice” în limbi catehetice²⁹⁷. Prezența

²⁹⁶ *Epistula de fide, vita et obitu Wulfilae*, operă inserată în lucrarea episcopului Maximinus, *Dissertatio Maximini contra Ambrosius* – vezi Popa-Lisseanu 1943, 94.

²⁹⁷ Zugravu 1997, 336.

etnice diferite în spațiul de catehizare al episcopului Wulfilas sunt demonstrate de sursele scrise de mai târziu, în care apar antroponime latinofone (*Constans, Therthas, Dulcilla, Sylas*), getice (*Sigetzas, Surilas, Egathrax*), germanice (*Goddas, Guthicas, Sansalas, Hagna, Wereka*), grecești (*Nichita*)²⁹⁸.

Philostorgius ne spune că Wulfilas a „inventat” pentru ei litere proprii și a tradus în graiul lor toate cărțile Sfintei Scripturi, în afară de Cartea Regilor, fiindcă aceasta cuprinde fapte de război și „era nevoie mai mult de a înfrâna tendințele războinice ale goților decât a le da îmbolduri pentru lupte”. Convertirea unui număr apreciabil de „barbări” din estul câmpiei muntene constituia un pericol pentru autoritatea goților în regiunea respectivă și acest fapt a provocat în anul 348 p.Chr. declanșarea unor persecuții asupra celor creștinați care a silit comunitatea creștină a „goților” să migreze în imperiu. A intervenit împăratul Constantius II care a primit pe creștinii lui Wulfilas, a ezându-i la sud de Dunăre, în teritoriul din jurul orașului Nicopolis ad Istrum, bogat în pământuri și pini. Această populație creștină, cunoscută sub denumirea de *Gothi minores*²⁹⁹, se menține în aceste locuri vreme de 200 de ani, refuzând să participe, 30 de ani mai târziu, la migrațiile provocate de războiul vizigoților. Existența lor îndelungată se explică prin numărul mare al celor încreștinați de Wulfilas, care au trecut Dunărea împreună cu acesta în anul 348 p.Chr.

După retragerea sa în imperiu, Wulfilas a devenit episcop de Nicopolis ad Istrum, în care funcție a continuat să predice adepților și din pământul „Romaniei” vreme de 30 ani. Wulfilas a fost întemeietorul bisericii ariene a „Gothiei” și s-a bucurat de o celebritate binemeritată

²⁹⁸ Cf. *FHDR* II, București 1970, 727; *LXXXVII List de mucenici goți*; 723: *Patimile Sfântului Nichita*; *ASS*, aprilie II, 713.

²⁹⁹ *Iordanes, Getica*, II, 267 – cf. *FHDR*, II, 231.

ca „*apostol al goilor*”, ac iunea sa apostolic fiind continu printre popula iile nord-dun rene: germanici, latinofoni daco-romani i geto-daci în curs de romanizare, elinofoni dintre captivi cappadocieni, phrigieni etc., originari din Asia Mic ³⁰⁰.

6.1 Primii cre tini din stânga Dun rii din perioada premisionar cu siguran c nu erau arieni, c ci Theophilos, participant la sinodul ecumenic de la Niceea din 325 p.Chr., ocupa scaunul unei episcopii ortodoxe care avea sub ascultare cre tini din zone direct controlate de vizigo i în Moldova i la cotul Carpa ilor. Marile persecu ii anticre tine din epoca misionar pornite în anul 348 de Aorich i reluate în anii 369-372 p.Chr. de Athanarich în Moldova, Atharid în nord-estul Munteniei i Wingurich la gurile Dun rii, erau motivate de faptul c noua religie submina spiritualitatea p gân tradi ional a neamurilor germanice i reprezenta un amestec flagrant al imperiului în via a comunit ilor „barbare” aflate sub autoritatea r zboinicilor vizigo i.

În timpul acestor persecu ii au suferit moarte martiric numero i cre tini ortodoci (*Christiani catolici*) printre care Sfântul *Nichita*, de neam got, ucis de oamenii lui Athanarich prin ardere pe rug³⁰¹, în 372 la 15 septembrie; Sfântul *Sava Gotul*, înecat în apa Buz ului din ordinul lui Atharid³⁰² la 12 aprilie 372 p.Chr. i enoria ii unei biserici ortodoxe împreun cu preo ii *Batuses*³⁰³ i *Werecas* care „au primit de la Vingurich cununa muceniei prin focul care a pârlolit biserica cre tinilor, în care au fost ar i sfin ii mucenici”³⁰⁴ la 26 martie. Relicvele Sfântului *Nichita* au fost transferate în Cilicia, la Mopsnestia. Moa tele martirilor *gothi* au fost adunate de regina „poporului got” –

³⁰⁰ Zugravu 1997, 336.

³⁰¹ FHDR, II, 725.

³⁰² FHDR, II, 715.

³⁰³ = *Bratwins* – la Patsch 1928, 59.

³⁰⁴ FHDR, II, 727.

Gaatha, care era cretină și drept credincioasă (ortodoxă) și transportată în orașul Cyzicus, unde „a mers cu dânsa și fiica ei Dulcilla”³⁰⁵. Moaștele Sfântului Sava Gotul, cerute de episcopul Caesareei, *Vasile cel Mare*, au fost transportate în Cappadocia pe la 374 p.Chr.³⁰⁶.

Ultimele persecuții din anii 369-372 p.Chr. demonstrează că, după retragerea lui Wulfilas și a adeptilor săi arieni, cretinismul își revenise spectaculos, câștigând noi adepti, ca urmare a propagandei cretine întreprinse de ortodocși și audieni. Un rol important îl aveau legăturile permanente între populațiile situate pe ambele maluri ale Dunării și unii misionari creștini prezenți în *Barbaricum*. Unul dintre aceștia a fost *Audios*. Acest mesopotamian ajuns episcop de Edessa, s-a făcut cunoscut prin atitudinea sa împotriva unei decizii a sinodului din Niceea, ceea ce a atras asupra sa mânia împăratului Constantius II (337-361 p.Chr.), care l-a exilat în Scythia Minor. Din relatările lui Epiphanius aflăm că a trecut Dunărea și a părăsit departe în Gothia, convertind mulți „barbari” și întemeind mai multe mănăstiri³⁰⁷. Propovăduind „luminile credinței”, *Audios* s-a remarcat printr-un deosebit talent în organizarea vieții monahale pe baza unor reguli vrednice de admirație, și nu greșim cu nimic dacă îl-am considera un precursor al Sfântului Ioan Cassian, în privința ideilor care au stat la baza lucrării acestuia *Despre aezmintele chinovilor și despre tîmduirea celor opt păcate capitale*³⁰⁸. Urmașii și continuatorii săi au fost *Uranios* și *Silvanus* în vremea cîrora comunitățile audienilor au crescut și s-au consolidat, permițând chiar organizarea unei Biserici aparte de cea ortodoxă și de cea ariană. Afinitățile existente însă, între cele trei biserici în organizarea ecleziastică, în liturghie și în practica

³⁰⁵ Anii 372-376; 383-392 – cf. FHDR, II, 727.

³⁰⁶ Pârvan 1911, 156; Delehay 1912, 216-221; Pippidi 1958, 246; Barnea 1968, 398.

³⁰⁷ *Epiphanius*, în <FHDR> II, 173.

³⁰⁸ Petschenig 1888, în <CSEL> vol. XVII, pa. I – apud. Coman 1977, 80, nota 10.

cultural , similitudinile dintre biserica ortodox și cea ariană , au constituit factori importanți ai ascensiunii cretinismului în spațiul vestic și nord-dunrean³⁰⁹.

6.2 Persecuțiile lui Athanarich din anii 369-372 p.Chr. au alungat din „Gothia” pe creștinii, făcând să apară vreo distincție între arieni, ortodocși și audieni. Cretinismul însemna pentru creștenii vizigote amestecul în treburile interne ale goților și Athanarich l-a tratat ca atare. După moartea celor doi urmași ai lui Audios, Uranios și Silvanus, audienii au trecut în imperiu, o parte stabilindu-se la Chalcis, în Balcani și o parte în Siria³¹⁰.

În anul 372 p.Chr., persecuțiile împotriva creștinilor de la nord de Dunre au atins maximum de cruzime și de intensitate. Aceste excese au provocat reacția imperiului. O grupare a vizigoților, ostilă lui Athanarich, cere protecție lui Valens care își adunase armatele la Dunre. *Judex*-ul se vede silit să ceară pace și să accepte propaganda arianismului printre supușii săi. De altfel, Athanarich se găsea într-o situație disperată , păcea cu imperiul fiindu-i necesar pentru a putea apăra amenințarea hunilor care, în deplasarea lor spre vest, se apropiaseră de teritoriile confederației vizigote.

Răspândirea cretinismului la nord de Dunre și succesele obținute de activitatea misionară a celor trei biserici creștine, au fost brusc întrerupte de evenimentele din anii 375-378 p.Chr., care au zguduit întregul spațiu carpato-balcanic, dar nu au fost definitiv compromise.

Acest adevărat istoric a fost uimitor de bine surprins de Epiphanius în lucrarea sa *Împotriva celor optzeci de erezii* (70, 15, 4): „cu toate că s-ar părea că au fost alungați de acolo toți creștinii, au rămas totuși acolo unii oameni credincioși. ***Căci nu poate seca izvorul credinței!***”.

³⁰⁹ Zugravu 1997, 337.

³¹⁰ Patsch 1928, 58.

În anul 376 p.Chr., în fa a pericolului iminent al invaziei hunilor, „partida proroman”, condus de c peteniile vizigote Fritigern i Alaviv, cere împ ratului Valens s li se permit vizigo ilor stabilirea în imperiu, cre tinarea i ap rarea provinciilor dun rene. La acest demers a contribuit necesitatea acut de alimente a vizigo ilor c rora, în 372, Valens le închisese toate târgurile i le blocase toate stipendiile.

Go ii lui Fritigern i Alaviv au fost trecu i peste Dun re, probabil pe la Transmarisca i Durostorum, în toamna lui 376, în grab i într-un num r impresionabil³¹¹. i, în vreme ce administra ia roman urma s se îngrijeasc de alimentarea go ilor emigra i în provinciile dun rene, Valens continua s r mân în Orient. La nord de Dun re, Athanarich cu triburile care-i r m seser credincioase se retr gea în Cauca land, la cotul Buz ului, gonindu-i de acolo pe sarma i.

Evenimentele care au urmat au scos la iveal josphnicia i corup ia aparatului de stat roman. Abuzurile demnitarilor romani fa de o popula ie pân atunci liber i demn , au provocat izbucnirea unei revolte de mari propor ii, situa ia luând o întors tur care putea fatal pentru imperiu. Dup o victorie sub zidurile Marcianopolis-ului, în toamna anului 376, vizigo ii trec la devastarea provinciilor dun rene, permi ând p trunderea unor noi grupuri de „barbari” în imperiu i alimentarea continu a r scoalei. În anii 376-377 *limes*-ul dun rean al provinciilor Scythia Minor i Moesia Secunda se pr bu e te în întregime, excep ie f când doar cet ile puternic fortificate. În prim vara anului 377 p.Chr., o armat roman condus de generalii Traian i Profuturus, înt rit cu trupe trimise din Occident, de c tre Gratian, sub comanda lui Richomer, izbute te s -i resping pe „barbari” în nordul Scythiei Minor. Între Histria i Delt , lâng cetatea *Ad Salices* (nelocalizat), are loc o

³¹¹ *Ammianus Marcellinus*, XXXI, 4, în Popa-Lisseanu, <*Izvoarele istoriei românilor*>, XIII.

mare b t lie cu rezultat incert. Trupele romane se retrag la Marcianopolis, în sud³¹². Dobrogea i provinciile dun rene r mân la dispozi ia go ilor. Pentru prima oar , în Dobrogea i i fac apari ia hoardele de huni. La Dun re, regiuni întinse sunt pârjolite de cetele ostrogo ilor i ale taifalilor, proasp t sosi i din nordul fluviului. Nu tim pe unde au trecut, Ammianus Marcellinus relateaz doar c „trecuser fluviul, având s jefuiasc locurile lipsite de ap rare”³¹³. Se pare îns c taifalii au folosit bre a de la Durostorum, trecând Dun rea împreun cu ostrogo ii lui Farnobius, dar au fost înfrâni de generalul apusean Frigerid³¹⁴. În anul 378, devast rile „barbarilor” ajunseser pân sub zidurile Constantinopolului. Sub presiunea popula iei din capital , Valens nu a mai a teptat ajutorul lui Gratian i a înfruntat grosul „armatelor barbare” în apropiere de Adrianopolis. Aceast lupt în care aproape întreaga armat roman a fost nimicit , iar împ ratul a disp rut pe câmpul de b t lie, a însemnat preludiul sfâr itului puterii romane.

În aceste împrejur ri dramatice i cu armata prins pe Rhin, Gratian proclam la Sirmium, la 19 ianuarie 379, ca August al Orientului i Illyricum-ului, pe spaniolul *Theodosius*. Acest militar valoros se distinsese în 374 p.Chr. în luptele cu sarma ii de la Dun re, pe vremea când era duce al Moesiei Secunde³¹⁵. Theodosius recruteaz în mas elemente germanice pe care le trimite pe frontul din Orient. Reorganizeaz armata pe baze na ionale, prin recrut ri din rândul ranilor i meseria ilor³¹⁶. Bun diplomat, inte te asupra conflictului dintre go ii p gâni ai lui Athanarich i cei cre tini ai lui Fritigern. La 11 ianuarie 381 p.Chr. îl prime te cu onoruri la Constantinopol pe

³¹² *Ibidem*, 7.

³¹³ *Ibidem*, 9.

³¹⁴ *Ibidem*.

³¹⁵ Stein 1959, 122.

³¹⁶ Piganiol 1926, 211.

Athanasios³¹⁷ i, la moartea acestuia, survenit 14 zile mai târziu, îi face o înmormântare magnifică, flatând astfel orgoliul goților din imperiu, atrăgându-i de partea sa pe însoțitorii strălucitei ceterii vizigote. Aceștia li se acordă mari demnități în cadrul armatei romane. La 3 octombrie 382, Theodosius încheie pace cu goții răsăriteni. După încheierea tratatului de pace începe activitatea în teritoriile dăruite. Garnizoanele romane se reinstalează la Dunăre în Scythia Minor.

Încă o dată, puterea și diplomația romană triumfaser. Dar evenimentele lăsaseră în urmă teritorii pustiite, o populație înspăimântată și numeroși morți, printre care, noi martiri creștini.

VII. Bazilica martirică de la Niculișel

Zona arheologică a localității

7.0 În acest context cultural-istoric, al unui secol în care s-au pus fundamentele civilizației creștine³¹⁸, trebuie plasată și excepționala descoperire a monumentului martiric din localitatea Niculișel, județul Tulcea.

Situat într-o zonă deluroasă și împădurită, localitatea Niculișel, ca de altfel și împrejurimile sale, depozitează numeroase vestigii istorice și arheologice. O serie de descoperiri și cercetări arheologice, care au fost publicate în literatura de specialitate, au introdus de mult timp Niculișelul în circuitul științific, atrăgând atenția forurilor științifice și ecleziastice asupra marilor valori patrimoniale existente în aceste locuri. Vom trece în revistă câteva dintre aceste descoperiri, cu scopul

³¹⁷ Patsch 1928, 66.

³¹⁸ Zugravu 1997, 225.

m rturisit de a eviden ia mediul bogat arheologic i continuitatea istoric din zona Niculi el.

La sfâr itul secolului al XIX-lea, comerciantul tulcean F. Weickum care se aproviziona cu vinuri din podgoria niculiean , a trimis Academiei din Viena urm toarea inscrip ie descoperit de el la Niculi el, în anul 1880: „... *Dom ... a tr it 60 de ani, Gaudentius, fiul, a tr it 18 ani, Teodora, fiica, a tr it 20 de ani, Maximina, fiica, a tr it 5 ani; prea iubita so ie, Bona, împreun cu copiii Vitales, Valentinus, Cumenius i Cyrilla au pus (acest) epitaf so ului i tat lui lor, care a binemeritat*”³¹⁹.

Inscrip ia provine din necropola a ez rii vicane, a ezare localizat în intravilanul localit ii actuale i eviden iaz prezen a în secolul al IV-lea p.Chr. a unei familii romanizate de greco-orientali, care continu s foloseasc limbajul funerar tradi ional roman.

Existen a la Niculi el a unei comunit i de greco-orientali este dovedit la începutul secolului al III-lea, i de altarul votiv închinat lui Jupiter Dolichenus, descoperire f cut tot la sfâr itul secolului XIX, în cartierul „ ”, situat în zona de nord-vest a localit ii³²⁰.

Dedica ia de pe altar sun astfel: „*Lui Jupiter cel bun i mare Dolichenus, pentru s n tatea împ ratului M. Aurelius Antoninus Pius Augustus i a Iuliei Domna, mam a castrelor, Polydeuces fiul lui Theophilus i Lucius Kapito i Flavius Reginus, preo i ai lui Jupiter Dolichenus, au împlinit f g duin a, cu drag inim , pe merit*”³²¹.

Altarul din Gurgoaia eviden iaz prezen a la Niculi el, la începutul secolului al III-lea p.Chr. a unui cult oriental, larg r spândit în lumea roman . Din secolul al IV-lea provine un stâlp miliar (*milliarium*) din

³¹⁹ Doru iu-Boil 1980, 250.

³²⁰ CIL, III, 7520.

³²¹ ISM V, 266, Niculi el. 249 – anii 212-217 p.Chr..

timpul lui Iulian Apostatul, descoperit în apropierea localității³²². Tot din secolul al IV-lea provin cărămizile romane cu stampila Legiunii I Iovia, descoperite în construcția bisericii bizantine cu plan triflat din punctul „Cetăuie”, situată în interiorul unui sistem defensiv realizat în etape succesive, din valuri de pământ³²³. Reînsemnăm faptul că biserica cu plan triflat de la Niculișel / Cetăuie este prima construcție de acest tip cunoscută până în prezent (**Fig. 26**).

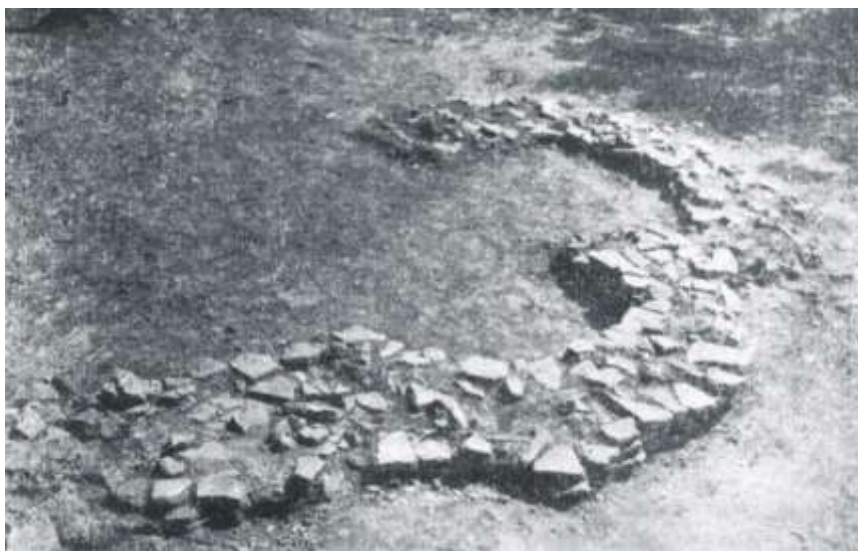

Fig. 26. Ruinele bisericii cu plan triflat de la Niculișel
(apud SCIV 3 – 4/1955)

Fig. 26. Church ruins with trefoil plan in Niculișel

Temelia sa, realizată din cărămizi romane (trei dintre ele încărcinate prin zgărierea Sfintei Cruci, singur sau în grup de trei,

³²² CIL, III, 7611; Patsch 1928, 39-40; Barnea 1968, 393.

³²³ Vezi, Ștefan și colab. 1954, 186, fig. 23.

reprezentând Sfânta Treime³²⁴) este a ezat direct pe stânc . Materialul arheologic descoperit (ceramic , monede) încadreaz arheologic monumentul în secolele XI-XII, iar resturile unor locuin e aflate în jurul bisericu ei, evideniaz prezen a unui nucleu monastic care a d inuit la ad postul valului de p mânt pân în secolul al XIV-lea³²⁵.

În partea de sud a localit ii se afl bisericu a „Sfântul Athanasie”. Cercet rile arheologice efectuate în anul 1975³²⁶ au eviden iat o construc ie medieval din prima jum tate a secolului al XIV-lea, care, ini ial, a fost o capel (biseric -paraclis) de curte feudal apar inând unui feudal local, pentru ca, în secolul al XV-lea s între în folosin a comunit ii parohiale a a ez rii, fapt confirmat de cimitirul din jurul ei³²⁷ (**Fig. 27**). Tipul de edificiu c ruia îi apar ine biserica Sfântul Athanasie este foarte vechi, reg sindu-se în aria bizantin a secolelor XII-XIV³²⁸.

De altfel, planul cruciform alungit, compartimentarea i organizarea spa iului interior dominat de o cupol central supraîn l at pe un tambur circular în interior i hexagonal în exterior, de tip „lantern ”; perforat de ase ferestre, îi i g se te cele mai apropiate analogii în prima biseric de curte voievodal de la Arge ³²⁹.

Interesante ni se par comentariile arhitectului Moisescu referitoare la prezen a acestui monument cre tin medieval la Niculi el, singurul, de altfel, care s-a p strat pân în prezent pe teritoriul Dobrogei.

³²⁴ Idem 1955, fig. 28 i 29.

³²⁵ Ibidem, 743.

³²⁶ B trâna, B trâna 1977, 531-552.

³²⁷ Moisescu 2000, 364.

³²⁸ Mijatev 1974, 105-109, fig. 128-130; 173-175, fig. 208-209.

³²⁹ Moisescu 2000, 365.

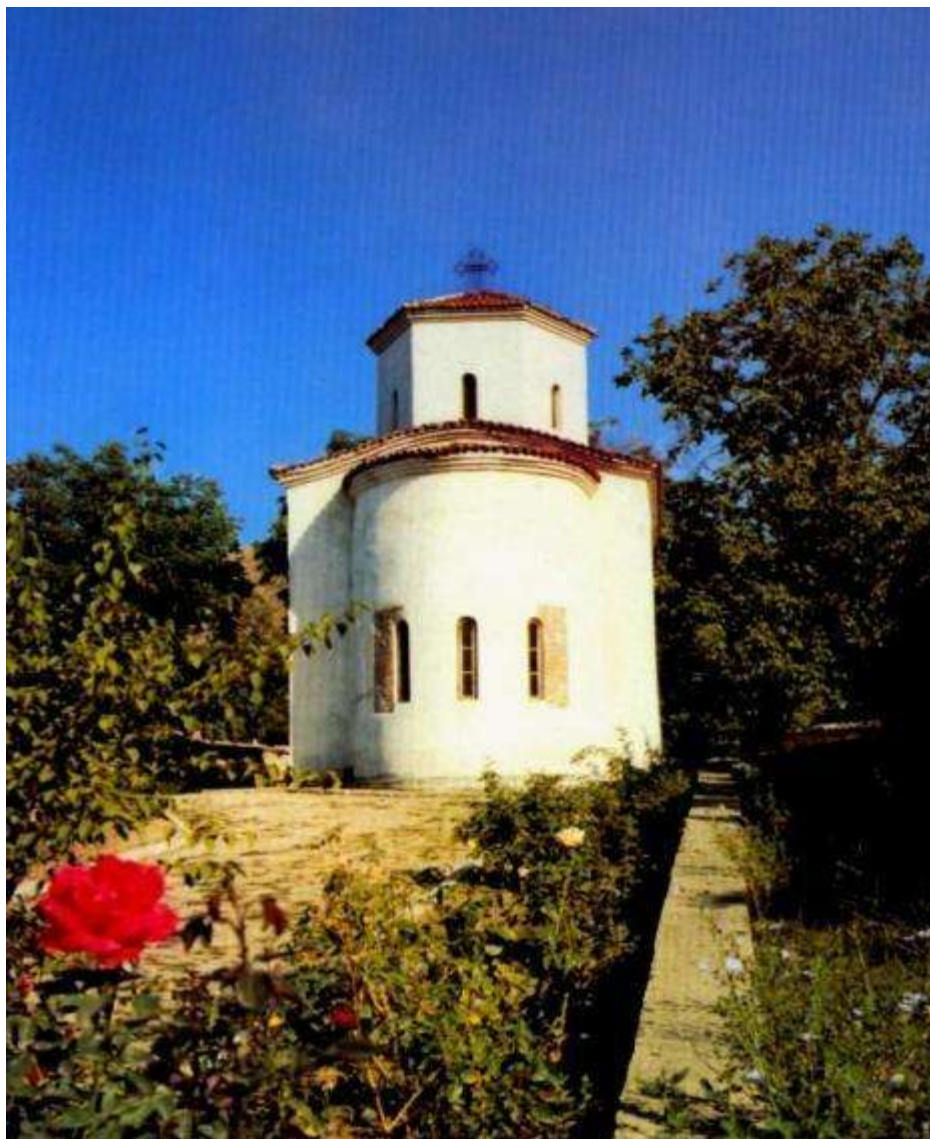

Fig. 27. Biserica Sf. Atanasie din Niculi el (foto G. Dumitriu)

Fig. 27. Sf. Atanasie Church in Niculi el, *photo by G.Dumitriu*

Pornind de la faptul că la Niculișel exista în secolul al XIV-lea o curte feudală dotată cu biserică -paraclis, domnia sa o raportează la centrul nogailor de la Isaccea – „importantă așezare și sediu politico-administrativ al hanului tătar, aflat în linie dreaptă la o distanță de maximum 12 km”³³⁰. Inserează apoi în argumentație sistemul de râuri practicat de tătari prin intermediul conducătorilor locali și trage concluzia că numai „așa poate fi în eleasă existența unei instituții religioase ortodoxe în *ara Românilor* de la Dunărea de Jos, bine structurat, care și avea centrul la Vicina între Isaccea și Tulcea” (*sic!*)³³¹.

Considerăm, că este de datoria noastră să facem cu acest prilej, câteva precizări. În conformitate cu rezultatele cercetărilor arheologice de până acum, după invazia tătară de la mijlocul secolului al XIII-lea, la Noviodunum nu mai putem vorbi de un centru politico-administrativ, iar așezarea întemeiată, probabil de tătari, la vest și cunoscută cu numele de *Sacdji*, este încă insuficient cunoscută³³². Singurul izvor literar referitor la presupusul centru al nogailor din secolul al XIV-lea este Abulfida, geograf arab care menționează, la 1331: „(*I*)*sacdji* e un ora în *ara Valahilor (Al Ula)* și atârână de Constantinopol, în cel mai cald climat. E un ora de mare rime mijlocie ... așezată într-o câmpie, aproape de locul unde Dunărea (*Thona*) se varsă în Marea Neagră ... Cea mai mare parte dintre locuitori profesază islamismul”³³³. În privința salbei de lacuri și bălți existente acum în zona limitrofă din nordul Niculișelului, trebuie făcută precizarea că procesul de colmatare, început încă de la sfârșitul Antichității, era în plină desfășurare, fapt care exclude ridicarea unui oraș medieval de mare rime și importanță Viciniei, în mijlocul unei

³³⁰ Ibidem, 364.

³³¹ Ibidem.

³³² Vezi, Baumann 2010, 231.

³³³ Apud Brătutescu 1923, 54.

zone lagunare. De altfel, informațiile despre Vicina (*Vezi*) plasează acest ora în mijlocul unei peninsule deschise spre un platou (*sic!*)³³⁴.

Indiferent dacă biserica „Sf. Athanasie” din Niculi el are sau nu vreo legătură cu reședința mitropoliei de la Vicina, prezența ei la Niculi el relevă o continuitate spirituală greu de imaginat, dar reală.

7.1 Revenind la așezarea romană de la Niculi el precizăm situația ei pe un platou care împarte actualmente localitatea aproape perfect în două, limita sa nordică fiind dată de un val de pământ ridicat în epoca romană târzie³³⁵. La nord-vest de val, pe direcția așezării și în continuarea ei, se întindea o necropolă cu tumuli aplatizați care flancau în vechime drumul spre Noviodunum, și care se mai vedeau încă, în deceniul 8 al sec. XX. La aproximativ 100 m nord-vest de așezare și la 50 m sud-vest de necropolă a fost cercetată o *villa rustica* din perioada secolelor II-III p.Ch.³³⁶. Deosebit de interesante sunt vestigiile romane de la poalele dealurilor care înconjoară la est, sud și vest satul Niculi el. În partea de vest, în cartierul Gurgoaia, materiale aflate la suprafața solului documentează o fermă rurală din epoca romană timpurie. Descoperirea tezaurului de denari romani republicani și imperiali din secolele II a. Chr. - I p.Chr., relevă o teaurizare a monedelor provocată de perioada tulbură, premergătoare includerii Dobrogei în Imperiul roman³³⁷. În 1973, în aceeași zonă a fost descoperită o statueta de marmură reprezentându-l pe Priapus, divinitate agrară, în ipostaza de protector al turmelor și păstorilor³³⁸.

³³⁴ Vezi, mai recent, la Ciocîltan 2014, 17-22, argumente în favoarea ipotezei plasării Vicinei la poalele platoului vechiului castru roman Arrubium, de la Măcin, spațiu inexistent în prezent, datorită operațiunilor de extracție a pietrei, din secolul trecut.

³³⁵ Baumann 1983, 71.

³³⁶ Ibidem, 97-107.

³³⁷ Deculescu 1966, 577-592; cf. Vulpe 1968, 56-61, 65.

³³⁸ Vezi Baumann 1984, 208 și 599, fig. 3; Idem 2006, 233 și 2. 42, fig. 9a.

În actuala curte a Ocolului Silvic Niculi el, la aproximativ un kilometru sud de a ezarea roman , a fost descoperit un atelier me te ug resc c ruia îi apar inea un cuptor de ars material tegular. În intravilanul Niculi el, în zona de nord-est, pe drumul Saricii, care duce

Fig.28. *Descoperirea criptei martirice (Niculi el, 1971; foto V.H. Baumann)*

Fig. 28 Discovery of martyr crypt (Niculi el, 1971), photo by V.H.Baumann

obiective arheologice de tip *villa rustica* la poalele dealurilor

spre vechea intrare în sat, dinspre Tulcea, a fost descoperit un mormânt de incinerare pe loc, cu treaptă în prag la nord-est, acoperit cu igle aezate în două ape. Un urcioc ceramic spart ritual, o murgică și o monedă de la Antoninus Pius, datează mormântul la jumătatea secolului II p.Chr.³³⁹. Prezența acestui mormânt izolat, la o distanță apreciabilă de necropola a ezării vicane de la Niculi el, punctează o fermă romană despre care vom mai avea prilejul să vorbim.

Caracteristica situației de la Niculi el este relevată de gruparea celor patru

³³⁹ Idem 1983, 73.

Niculi elului, în jurul a ez rii vicane. Aflat la numai câ iva kilometri de puternica sta iune a *classicilor* de la Noviodunum, a ezarea de la Niculi el pare s fi cunoscut o dezvoltare continu .

Dac inem seama de frumoasele dealuri, cândva complet împ durite, cu perspectiva Dun rii i de microclimatul s n tos al acestor locuri, putem intui c , cel pu in pân în secolul al V-lea p.Chr., zona a avut i func ie recreativ pentru autorit ile militare i civile de la Noviodunum, ca i pentru negustorii bogai venii, mai ales din Orient, în vederea schimburilor de m rfuri ce se efectuau aici periodic, cu popula iile nord-dun rene. Totodat , la ad postul p durilor i în l imilor, localitatea prezenta un str lucit loc de refugiu în cazul unor primejdii care nu vor întârzia s apar , începând de la finele secolului al IV-lea, odat cu p trunderea vizi-go ilor i degringolada produs de r scoala acestora, dar, mai ales, în cursul primei jum t i a secolului al V-lea, în urma atacurilor i pustiirilor provocate de huni.

Primele cercet ri

7.2 Bogatul patrimoniu arheologic de care dispune localitatea Niculi el a fost încununat, în 1971, prin descoperirea bazilicii martirice.

Descoperirea a avut loc în urma unor ploii toren iale care au sp lat panta puternic înclinat a terenului de la poalele dealului Piatra Ro ie, într-o zon locuit din nord-estul localit ii, în locul numit de s teni „La Pl cint ”. Din spusele localnicilor, cu câteva decenii înainte, configura ia acestui teren era alta. Pe locul bazilicii se afla o în l ime protejat la sud-vest de o viroag pe unde apele ploilor î i f cuser f ga . Acoperirea virogii, în urma extinderii satului, a for at apele ploilor s - i schimbe cursul pe în l imea respectiv , dezvelind zid ria de piatr din eleva ia

bazilicii. Aflat la suprafața solului, aceasta a fost refolosită de s tenni la construirea noilor case, iar viiturile din ultimii ani au sp lat terenul, sco ând la lumină cupola criptei (**Fig. 28**). S tenii au spart pîntenul tronconic din vârful cupolei și mici porțiuni din zidăria acesteia, deteriorând, prin alunecarea molozului, o parte a mormântului din interior.

S p turile arheologice s-au desf urat într-o zonă locuită și la intersecția a două artere stradale. O mare parte a monumentului se afla în interiorul gospodăriilor din vecinătatea locului de descoperire și chiar sub locuințe. De aceea, cercetarea arheologică a cunoscut mai multe etape și a impus o corelare a tuturor datelor tiinifice, în scopul unei evaluări cât mai corecte și mai obiective a descoperirilor din teren.

Ab initio, trebuie să evidențiem excepționala importanță a acestei tulburătoare descoperiri. De aceea considerăm că, este absolut necesar să urmărim filmul desf urării s p turilor arheologice în cele patru campanii arheologice: 1971, 1975, 1985, 1994.

a) În 1971 a fost conturată zona *presbyterium*-ului, sub pavimentul căruia era amplasată cripta monumentală. S p turile arheologice din 1971 au avut un caracter de salvare³⁴⁰. Cu ajutorul a trei secțiuni a fost investigată o suprafață de cca. 200 mp. Terenul a fost secționat până la adâncimea de -3,60 m în zona criptei, a cărei monumentalitate și poziție în teren impuneau acest lucru.

Din punct de vedere stratigrafic, situația era următoarea: sub un strat vegetal superficial, de cele mai multe ori inexistent, se afla pământul viu antic, de culoare galben închis cu nuanțe brune, perforat în multe locuri de gropi moderne umplute cu gunoaiile aruncate de s tenii care și-au ridicat casele cu pământul și piatra scoase din locurile respective. Podeaua bazilicii a fost pardosită, în cea mai mare parte, cu

³⁴⁰ Rezultatele primei campanii au fost publicate în <Pontica> 5/1972; <BMI> nr. 2/1972 și <Dacia> XVI, NS, 1972 (vezi anexa cu bibliografia monumentului).

c r mid p trat de $30 \times 30 \times 2,5$ cm (**Fig. 29**). Câteva c r mizi mari, de form rotund , presupun existen a unor coloane în spa iul vertical al *presbyterium*-ulu, sau reprezint indicii asupra locului de amplasare a unor recipiente sau obiecte cu caracter cultual. Temeliile bazilicii erau înfipte în p mântul viu antic, pân la adâncimea de -1,50 m fa de nivelul solului în momentul respectiv. Constructorii folosiser piatra local , extras din marginea localit ii. Sub acest strat de p mânt se afl *loess*-ul în care constructorii au zidit în antichitate *martyrion*-ul, o cript martiric monumental . La construc ia criptei a fost folosit i calcarul cretacic adus din carierele Babadagului. Dup prima campanie de s p turi arheologice , bazilica se deta eaz ca un edificiu rectangular, cu trei nave, i absid ie ind , cu o deschidere interioar de 6 m, orientat spre nord-nord-est 60° . Temeliile sale au, în zona absidei, o grosime de 0,92 m, fiind construite din iruri de pietre prinse în straturi de mortar în sistemul *opus incertum*.

Fig. 29. Fragment din pavajul bazilicii (foto I. Miclea)

Fig. 29. Fragment of basilica pavement, photo by I. Miclea

La bază, pietrele au fost așezate direct în pământ, în poziție oblică sau verticală. Zidurile laterale, surprinse parțial, datorită distrugerilor survenite în epoca modernă, încadrează un spațiu interior lat de 14,8 m. Două temelii subiri, reprezentând aprox. $\frac{1}{2}$ din grosimea zidurilor exterioare, respectiv 0,45 m, prind organic pe lungimea de 0,30 m de partea interioară a zidurilor laterale ale absidei, delimitau nava centrală a naosului.

Fig. 30. Fragment de capital ionic

Fig. 30. Fragment of Ionic capital

Distrugerea până la temelie a monumentului bazilical nu ne permite, decât să presupunem coloane, în continuarea celor două pilăstri ai absidei, care delimitau navele laterale de nava centrală.

Fig. 31. Bazilica de la Niculișel, săpături 1971 (foto M. Matarang)

Fig. 31. Basilica in Niculișel, excavations 1971, photo by M. Matarang

Descoperirea unui fragment de capitel ionic din calcar – ornamentat cu o semipalmă cu trei brațe, chiar pe pilastrul răsritean al absidei, pare să vină în sprijinul celor afirmate mai sus (**Fig.30**). Mărimea absidei, grosimea zidurilor și lăimea naosului, presupun o construcție de mari dimensiuni.

7.2 Elementul cel mai interesant al acestui edificiu îl constituie cripta, ea însăși un monument a cărei valoare istorică depășește cu mult granițele fostei provincii romane Scythia Minor (**Fig.31; Pl.9**). Cripta a fost construită direct în loess, sub forma unui cub cu planul ușor trapezoidal, cu baza mare de 3,70 m, sub absidă, baza mică de 3,40 m, spre interiorul bazilicii și lățura de 3,50 m. Pereții criptei sunt de 2,25 – 2,30 m înălțime față de nivelul de construcție.

Fig. 32. Cripta, înainte de deblocarea intrării
(foto M. Matarang)

Fig. 32. Crypt before clearing the entry, photo by M.Matarang

Cripta este acoperit de o cupolă semisferică, cu diametrul de 3 m, ușor alungită în dreptul intrării situate la sud-vest. Cupola a fost construită din cărămizi așezate pe cânt, în alternanță cu straturi groase de mortar rostuite. Pe mijlocul cupolei, vârful tronconic, distrus de sătenii cu ocazia descoperirii criptei, se ridică până la nivelul pardoselii, pentru a indica centrul altarului (*prestolul*). Pe toate laturile, zidurile criptei se prelungesc prin timpane semicirculare. Deasupra intrării în criptă, timpanul a fost găsit ușor avariat din antichitate, pietrele cizate aflându-se în pământul umblat din fața intrării în criptă. Intrarea în cripta martirică este situată la sud-vest; este dreptunghiulară, lintoul și ancadramentele fiind realizate din blocuri masive de calcar cretacic, lucrate cu piul. În momentul descoperirii, intrarea era perfect blocată și tencuită (**Fig. 32**). O platformă construită din pietre și fragmente de cărămidă, legate cu mortar, formau o pantă care cobora din dreptul intrării până pe nivelul de construcție al criptei.

Pe pământul din fața intrării erau scoși; un gen de „pu” cu deschiderea ovală a fost surprins în special în profilul secțiunii arheologice până aproape de nivelul pardoselii de cărămidă al bazilicii.

În momentul deschiderii criptei s-a observat că spațiul intrării fusese zidit cu cărămizi identice celor folosite în construcția cupolei, așezate orizontal între straturi groase de mortar. Intrarea propriu-zisă era astupată cu o lespede de calcar cretacic, împănată pe margini cu pietricele și fragmente de cărămidă, și prinsă în blocurile laterale cu patru sigilii de fier introduse în plumb (**Fig. 33**).

Fig. 33. *Intrarea în cript după îndepărtarea zidăriei de cărmidă (foto V.H.Baumann)*

Fig. 33. Crypt entrance after removing the brickwork,
photo by V.H.Baumann

Lespedea ($1,17 \times 0,69 \times 0,12$ m) era așezată în poziție verticală și se sprijinea în partea de jos pe treapta unui prag din calcar cretacic, prins în mortar. Spațiul intrării în cript este un dreptunghiular, având 0,79 m în lățime și o deschidere de 0,69 m. Camera mortuară, pardosită cu trei lespezi mari de calcar cretacic, se află cu aproape 0,90 m deasupra nivelului de construcție al criptei. Pardoseala are forma unui patrat, un or

neregulat, cu suprafața de 5,44 mp ($2,30 \times 2,37$ m). Pereții camerei au un aspect semicircular, datorat construirii bolii de cărmidă; cele patru arce rezultate situându-se în cele patru colțuri ale încăperii. Pereții interiori au fost tencuiți cu var și nisip, iar arcadele au fost pictate cu două benzi late de 0,06 m: una roșie, în continuarea zidăriei de cărmidă, cealaltă albă, spre interior.

Pe pardoseala de lespezi a încăperii a fost construit o raclă funerară din scânduri subiri de brad de 0,015 m grosime. Forma lăzii evidențiază un sistem constructiv mai rar întâlnit în practica rituală creștină, rezultat din îmbinarea scândurilor prin „cozi de rândunic”. Colțurile raclei au fost prinse în colțuri de tablă de aramă bătută în înteleasă, alte plăcuțe de aramă, prinse în înteleasă se aflau pe mijlocul fiecărei laturi. În dreptul intrării în partea opusă acesteia, „capacul” raclei prezenta la capete două frontoane triunghiulare și era alcătuit din patru scânduri așezate longitudinal și prinse de cele două frontoane prin cuie de lemn. La exterior, scândurile raclei și frontoanele erau decorate, prin aplicare, cu linii dispuse în rețeaua romboidală. Lada mortuară a servit ca mormânt colectiv unui număr de patru martiri ale căror oseminte, așezate direct pe pardoseala de piatră a încăperii³⁴¹, erau prost conservate și suferiseră de pe urma molozului desprins din spărturile realizate de ștenii în cupola criptei. Împotrăstrăseră însă, ordinea anatomică, ceea ce evidențiază, din primul moment, o înhumare directă în poziție orizontală, pe spate, cu picioarele înainte.

³⁴¹ Lateralele raclei se sprijineau pe două scânduri lungi aflate la bază, pe pardoseală, cu care se îmbinau prin „cozi de rândunic”

1

2

*Fig. 34. Siciul colectiv al celor patru martiri de la Niculi el
(foto M. Matarang)*

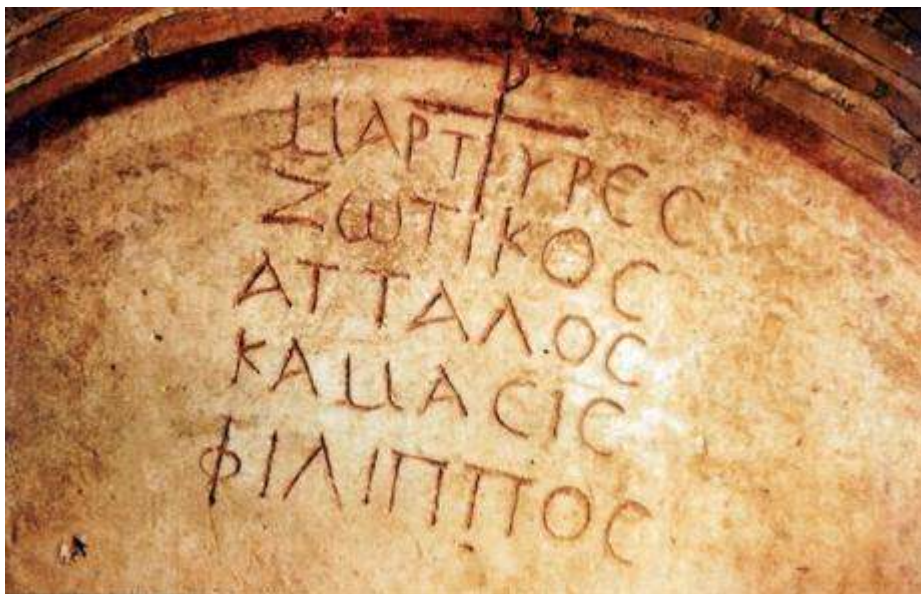
Fig. 34. Collective coffin of the four martyrs in Niculi el, photo by M. Matarang

Numai dou din cele patru schelete se aflau într-o stare mai bună de conservare. Se remarcă lipsa totală a elementelor vestimentare (*Fig. 34/2*).

În partea superioară a pereților, din dreapta și din stânga raclei, se găsesc două inscripții scrise cu litere grecești incizate în tencuiala crudă și vopsite cu roșu (*Fig. 35/1-2*). Pe peretele din stânga, sub monograma lui Hristos, reprezentat sub forma crucii simple cu **P** prins de partea superioară a hastei verticale, este scris: $\text{†} \mu$ (= „martirii lui Hristos”). Pe peretele din dreapta, sub o cruce asemănătoare, dar mai mare, sunt scrise numele celor patru martiri ale căror oseminte se aflau în racla martirică: μ , μ , μ , μ („martirii Zotikos, Attalos, Kamasis, Philippos”).

†
ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΧΡΙΣΤΟΥ

2

Fig. 35. Inscip iile din cripta martiric de la Niculi el (foto M. Matarang)

Fig. 35. Inscriptions from Niculi el martyr crypt, photo by M. Matarang

Se observ pozi ia înclinat a celor dou inscrip ii, dat de spa iul semicircular al pere ilor, remar-cându-se formele lunare ale literelor (= *epsilon*) i C (= *sigma*) i, mai ales, caracterele cvasi-cursive ale literelor (= *my*), (= *lambda*), (= *alpha*) i (= *omega*) (**Fig. 35**).

Cercet rile din 1971 ridicau trei probleme la care trebuia s se r spund : 1. momentul construirii edificiului paleocre tin i raportul

cronologic dintre bazilic și cript ; 2. data la care a avut loc martiriul sau martiriile celor patru; 3. raportul cronologic dintre momentul martiriului, construirea criptei și a bazilicii.

În privința încadrării cronologice a edificiului bazilical au trebuit coroborate mai multe elemente. Nefiind cunoscut încă planul monumentului, ci doar intuit tipul de bazilică trinațată, întâlnit la numeroase bazilici de pe teritoriul Dobrogei în cursul secolelor IV-VI p.Chr.³⁴², s-a luat în considerare sistemul de construcție, folosirea mortarului de var în combinație cu cărmidă pisată, dar și acesta este folosit până la sfârșitul Antichității. Cărmidă romană de pardoseală este specifică secolului al IV-lea, dar a fost refolosită. Fragmentul de capitel ionic indică o etapă mai timpurie, eventual secolul al III-lea, dar putea fi refolosit ca material de construcție. Cantitatea relativ mare de sticlă spartă și fragmentele ceramice găsite pe pardoseala bazilicii ca și în umplutura „puului” din fața criptei sunt caracteristice de asemenea, perioadei secolelor IV-VI p.Chr.³⁴³. Doar prezența ceramicii autohtone lucrată cu mâna, de epocă romană, putea restrânge această cronologie numai la secolul al IV-lea p.Chr.

Apărând însă evident că, între bazilică și criptă există o unitate perfectă. Folosirea aceluiași material în cadrul unui sistem constructiv unitar, presupune construirea lor la aceeași dată, sau la momente foarte apropiate în timp. Stratigrafic se observă aceeași unitate perfectă între bazilică și criptă. Baza zidului absidei corespunde în lățimea maximă a pereților criptei între acrotere, reflectând o concepție unitară, în care elementele componente se corelează între ele în raporturi prestabilite.

Analiza inscripțiilor de pe pereții *martyrium*-ului, ca și maniera folosirii și decorării spațiului interior, prin crearea unor pereți

³⁴² Vezi, Barnea 1979; Sâmpetru 1994, 79-96; Lungu 2002, passim.

³⁴³ Vezi, Baumann 1972, în <Pontica> 5, fig. 3 și <BMI>, nr. 2/1972, 25, fig. 16.

semicirculari, este specific catacombelor paleocreține, ca de altfel și decorarea marginilor arcaadelor cu benzi colorate care uneori aveau doar rolul de a mări spațiul semicircular³⁴⁴.

După Testini, crucea monogramată = *Croce monogrammatica*, în forma incizată pe pereții criptei Niculicene este întâlnit din a doua jumătate a secolului al IV-lea și nu depășește secolul al V-lea p.Ch.³⁴⁵. Descoperirea opaiului din Tomis, cu cele trei cruce pe bază, similare celor din cripta Niculicene, într-un mormânt de la mijlocul sec. III p.Ch., coboară însă, cu un secol datarea făcută de Testini³⁴⁶. Scrierea este, însă, specific secolelor IV-V p.Ch., găsim analogii și pe teritoriul Scythiei Minor în epigrafele creștine din secolul V p.Ch. de la Callatis și Tomis³⁴⁷.

Asemănări până la identitate întâlnim în Italia în sec. IV, în catacombele iudeilor din Roma pe un fragment de marmură cu inscripție funerară și pe două fragmente ale unei inscripții creștine din cimitirul Sf. Callist, din imediata vecinătate a criptei Caneforilor³⁴⁸.

De asemenea, inscripțiile din cripta martirică de la Niculiceni și găsim analogii în *Cronica alexandrina*, concepută și scrisă pe papirus la sfârșitul secolului al IV-lea³⁴⁹.

Moneda corodată găsită sub pragul intrării în cripta a fost încadrată de Octavian Iliescu printre emisiunile monetare din a doua jumătate a secolului al IV-lea; Gh. Poenaru-Bordea o introduce printre

³⁴⁴ Vezi, Marucchi 1923, 283 – *Cim. di Callisto* – sec. III p.Ch.; 303 – *Cim. dei Santi Pietro e Marcellino* – începutul sec. IV p.Ch.; 318 – *Cim. di Domitilla* – sec. IV p.Ch.; Bellucci 1934, nr. 1-2.

³⁴⁵ Testini 1980, 355-356.

³⁴⁶ Vezi, supra, p.43, Fig.3/9.

³⁴⁷ Barnea 1957, 284, fig. 7 – inscripția juristului Simplicius de la Callatis; <Din istoria Dobrogei>, vol. II, 462 și 521, fig. 29; Stoian 1963, 217, pl. 72, fig. 1 – inscripția lui Timotheus din Tomis.

³⁴⁸ Frey 1928, 296, II; Fonari 1927, 21-23.

³⁴⁹ Cf. Cabrol, Leclercq 1914, col. 1547-1553, cu reproduceri din papirus.

emisiunile de tip **CONCORDIA AVG** sau **AVGG**, cu cruce pe revers, din perioada anilor 395-408 p.Chr.

Astfel, m rturile arheologice de care dispuneam, dup campania arheologic din 1971, plasau construc ia bazilicii i a criptei martirice la sfâr itul secolului al IV-lea i începutul secolului al V-lea p.Chr.

7.3 Cine sunt martirii de la Niculi el? Personal, identificasem la acea dat numai pe unul din cei patru martiri din cripta niculiean , i anume pe *Philippos*, executat la Noviodunum la 4 iunie i men ionat în Martirologiul Hieronymian³⁵⁰. Importan a descoperirii i gravitatea unor erori de interpretare care ar fi putut interveni în acele momente au provocat interven ia prompt a unor binecunoscu i speciali ti români din domeniul istoriei i arheologiei cre tine. În *Analecta Bollandiana*³⁵¹, Petre . N sturel, aflat în str in tate, public articolul „Quatre martyrs de Noviodunum (Scythie Mineure)”, I. Barnea public în <SCIV>³⁵² articolul „Un martyrium descoperit la Niculi el (jud. Tulcea)”, iar în revista <BOR>³⁵³ articolul „Martyrionul de la Niculi el”.

În realitate, cei patru martiri erau cunoscu i în Martirologiul Hieronymian i, a a cum preciza P. . N sturel, „inscrip ia descoperit recent în România ne permite, în sfâr it, s garant m atribuirea celor patru martiri la Noviodunum, la 4 iunie ...”.

Cu unele deosebiri, de la un text la altul, ei apar în fiecare din manuscrisele acestui martirologiu. „Dintre acestea – precizeaz I. Barnea – cele mai elocvente par variantele celor dou manuscrise cunoscute sub numele de *Codex Bernensis* (289) i *Codex Epiternacensis* (Paris, lat. 10837)”. Astfel, în primul, se men ioneaz „PRID . NO. IUN. NIVIDUNO CIVITATE ZOTICI, ATTALI,

³⁵⁰ Vezi, în acest sens, Delehaye 1912, 273 i Zeiller 1912, 119.

³⁵¹ N sturel 1973, 5-8.

³⁵² Barnea 1973, 126.

³⁵³ Barnea 1973, 218-228.

EUTICI, CAMASI ... VIII ID. IUN.”. În cel de-al doilea manuscris, cei patru martiri, „datorit repetițiilor de nume și a confuziilor datorate greșelilor de copiere” sunt plasați în Africa, ba la Ninive, descoperirea de la Niculitel înclăturând definitiv aceste confuzii.

Și pentru P. N. Sturel, textul Martirologiului Hieronymian, a căm „se citește în ... B (Bennensis), W (Wissenburgensis) și S (Senonensis) la data de 4 iunie (*pridie nonas iunii*)” este: **„Nividuno civitate Zotici Attali Eutici Camasi ...”**.

A adar, martiriul celor patru sfinți mucenici a avut loc la Noviodunum, la 4 iunie. Dar în care an?, se întrebă P. N. Sturel și r spunsul era „*Question insoluble*”, deoarece documentele hagiografice nu precizează anul. Problema datei la care a avut loc martiriul a creat de la început două opinii diferite în rândul istoricilor și arheologilor. Una din aceste opinii aparținea profesorului I. Barnea și pr. prof. I. R. Mureanu³⁵⁴. Fiind bazat pe autoritatea științifică a celor doi istorici români, și-au însușit-o dogmatic mulți dintre istoricii bisericii ortodoxe române. Exprimat încă din 1973 de I. Barnea, această opinie pornea de la ideea că: „cei patru martiri de la Noviodunum, împreună cu ceilalți 25 tovarși ai lor, menționați numai de *Martirologium Hieronymianum* au fost martirizați cel mai probabil în timpul lui Diocletian din anii 303-304 sau al lui Liciniu din anii 319-320, de când datează majoritatea martirilor de la Dunărea de Jos”. Ideea fusese postulat, în deceniul al șaselea al sec. XX, în vol. I din *Istoria Bisericii Române*³⁵⁵, când cercetările din domeniul arheologiei creștine erau abia la început. Nu se poate să nu remarcăm, că această opinie avea în vedere numai fenomenul marilor persecuții religioase, despre care am vorbit într-un capitol anterior.

³⁵⁴ R. Mureanu 1973, 464-471.

³⁵⁵ Vezi, Moisescu și colab. 1957, 48-49.

Cea de-a doua opinie se referă la martirizarea târzie a celor patru, având ca punct de plecare observațiile arheologice desprinse din cercetarea întregului ansamblu monumental de la Niculișel și concluziile rezultate din expertiza antropologică efectuată pe osemintele martirilor.

Bazat numai pe rezultatele primelor cercetări arheologice din toamna anului 1971, dr. Petre Diaconu, în sesiunea științifică a Muzeului Național de Istorie și Arheologie Constanța, din noiembrie 1971, unde am prezentat aceste rezultate, a avansat ideea martirizării mucenicilor de la Niculișel la nord de Dunăre, în timpul persecuțiilor antice ține ale lui Athanarich.

Această ipoteză i-a susținut-o doi ani mai târziu în articolul „Despre data pămîntirii lui Zotikos, Attalos, Kamasis și Philippos”, apărut în revista <SCIV> 1973, t. 24, 4, 633-641. După efectuarea expertizei antropologice, am îmbrățișat această opinie, considerând-o ipoteză de lucru: „Să ne îndreptăm privirea spre lumea barbară de dincolo de Dunăre”³⁵⁶.

7.4 În 1972, când am făcut această declarație, dispuneam de un raport scris al doctorului Dardu Nicolăescu-Plopușor, care executase la fața locului expertiza pe oseminte, împreună cu Wanda Wolski. Scrisesem atunci următoarele:

„În linii generale, expertiza antropologică a stabilit că scheletele au aparținut unor bărbați, primii trei, de la dreapta spre stânga, în jurul vârstei de 50 de ani, ultimul din stânga nedepășind vârsta de 35 ani. *Cele patru schelete i-au prezentat raporturile anatomice, ceea ce indică o înmormântare primară*, cu unele deranjamente care nu pot fi puse pe seama cercetării, fotografierii și înregistrării recente a oaselor, ci sunt o dovadă concludentă asupra deranjării lor din antichitate, după

³⁵⁶

Baumann 1972, 26; vezi *idem*, în revista <Dacia>, N.S., t. 16, 1972, 189-202.

degradarea părților moi, când mormântul a fost deschis înainte de blocarea intrării în criptă. *Cu toată starea proastă de conservare a osemintelor, nu se observă urme de violență* (amputări, tăieturi, torturi fizice traumatizante) care să fi provocat decesul. În schimb, toate scheletele prezintă reacții de osteoporoză și osteofitoză, de tipul tulburărilor tahice metabolice carentiale îndelungate, ce pot fi explicate printr-un *modus vivendi ascetic*. Observațiile făcute la nivelul oaselor membrilor inferioare atestă, chiar și în lipsa craniilor complet distruse, *originea orientală a celor patru martiri*”.

Aadar, rezultatele expertizei antropologice evidențiază un număr de concluzii primare, dar nu se pronunță asupra modului în care a survenit martirajul.

*Poziția anatomică a osemintelor excludea, din punct de vedere antropologic, de la început, ipoteza reînținerii. În acest caz, o înțumare directă care s-ar fi produs la începutul secolului al IV-lea, presupune o construcție premergătoare criptei. Or, cripta a fost construită direct în loess, la o dată foarte apropiată de ridicarea bazilicii și, în afară de pământul umblat din dreptul intrării, nu există nici o urmă care să probeze, în locul respectiv, o construcție mai veche. Lipsa elementelor care să ateste urmele unei morți violente excludea, de asemenea, posibilitatea identificării martirilor din cripta niculieană cu cei decapitați la Noviodunum și Tomis în timpul lui Licinius. **Dacă bazilica și cripta au fost construite la finele secolului IV, martirajul trebuie să fi survenit la o dată apropiată***³⁵⁷.

Cu ocazia analizei făcute pe osemintele descoperite de prof. I. Barnea în cripta bazilicii „simple” de la Tropaeum Traiani, împreună cu N. Mirișoiu, dr. D. Niculescu-Plopu și „neavând alt material de comparație decât cripta cu martiri descoperită la Niculie”, aduce noi

³⁵⁷ Baumann 1972, 26.

elemente și face câteva precizări importante la cele scrise în 1972³⁵⁸. Cităm, la paginile 203-204, din articol: „... în general poziția membrilor inferioare (coapsă și gambă) prezintă raporturile anatomice. În favoarea concluziei că avem de-a face cu o depunere primară și unică a defuncțiilor în cript pledează poziția și direcția normală a coastelor scheletului S1 (situat în partea dreaptă față de intrarea în cript), femurele în raport anatomic cu tibiile și nederanjate din articulația coxofemurală, iar bazinul din articulația cu sacrumul la S2, iar pentru S3 capetele femurale nederanjate din articulație. La S2 în general coloana vertebrală se află în suita anatomică, cu mici deranjări laterale ale vertebrelor, iar prezența atlasului inferioare ipoteza decapitării. Toate acestea arată că nu este vorba de o depunere posterioară perioadei de degradare a părților moi. Chiar și în cazul că am admite o îmbalsamare sumară, deși într-o asemenea situație osemintele s-ar fi conservat și nu ar fi ajuns în starea pulverulentă în care au fost descoperite, nu puteau fi prezente nederanjate unele raporturi anatomice ca cele privind coloana vertebrală și coastele în timpul unui transport de mai lungă durată de la locul martirizării și până la Niculișel, unde s-au fost depuse și după construirea criptei... În vreme ce laturile raclei de lemn în care au fost depuse corpurile martirilor sunt foarte bine prezente (chiar și baza lor de sus inere pe podea), nu se poate explica distrugerea fundului raclei datorită alcalinității pietrelor calcaroase din care era construită podeaua... presupunem că evenimentele s-au desfășurat în următoarea succesiune: într-un prim timp a fost amenajat în grabă o înmormântare primară și ulterior, la o dată convenabilă, mormântul a fost deschis, împrejmuțat numai lateral cu scânduri care s-au înlocuit de coțiug, acoperit cu un capac constituit din două frontoane unite prin patru scânduri longitudinale și abia apoi urmând constituirea propriu-zisă a criptei.

³⁵⁸ Mirișoiu, Nicolăescu-Ploier 1978, 189-210.

De i starea pulverulent a osemintelor nu a permis observa ii cu privire la existen a unor urme certe de violen , unele situa ii puse în eviden la S1 i S2 care p streaz cel mai bine unele raporturi anatomice nederanjate ce dovedesc depunerea primar i unic , atest indirect martirizarea. Astfel, la S1 capul radial cu tuberozitatea radial a radiusului stâng se afl lâng diafiza femurului stâng, intern, la 1/3 sale mijlocii în pozi ie inversat privind spre articula ia genunchiului ...

Singura explica ie posibil i plauzibil este martirizarea i depunerea cel pu în în cazul lui S2 a antebra elor cu palmele îndreptate spre craniu, iar deasupra lor a ezarea corpului martirului ... mai men ion m c la data decesului, martirii de la Niculi el aveau grupe de vârste diferite: 45-55 ani S1, 50-55 ani S2, 40-45 ani S3, iar S4 nu dep ea 35 ani. De asemenea i staturile (determinate numai la primii trei) de 1,69 m, 1,75 m i respectiv 1,62 m(?) sunt diferite. To i patru, chiar i cel mai tân r, prezentau tulbur ri metabolice de tip caren ial, un grad de pneumatizare i osteoporoz marcat . La nivelul gambei i piciorului au fost puse în eviden la toate scheletele prezen a unor <fa ete orientale> asociate cu o prelungire de aspect articular pe colul astragalului i o u oar deviere a acestuia (situa ie mai slab exprimat doar la S4) ceea ce sugereaz o origine comun ca grup de popula ie a celor patru defunc i”.

Rezumând cele de mai sus, putem spune c elementele noi aduse expertizei antropologice din 1972 i precizate dup interven ia din 1978 de la Tropaeum Traiani erau urm toarele: 1. corpurile martirilor au fost depuse direct pe pardoseala de calcar a criptei, înainte de a interveni procesul de degradare a p r ilor moi; 2. nu poate fi vorba de un transport de lung durat de la presupusul loc al martiriului pân la locul înhum rii, iar starea pulverulent a osemintelor exclude ipoteza îmb ls m rii; 3. chiar

dac prezen a atlasului infirm ipoteza decapit rii *o serie de observa ii la nivelul membrelor inferioare i al antebra elor, atest tortura i deci, indirect, martirizarea*; 4. cei patru martiri prezentau vârste i staturi diferite, dar aveau probabil o origine comun ca grup etnic.

Scenariul propus de autorii articolului cu privire la depunerea martirilor (I amenajat în grab o înmormântare primar ; II deschiderea mormântului pentru a fi inclus într-o racl simbolic ; III construirea propriu-zis a criptei) nu putea fi luat decât par ial în considera ie, întrucât nu în ea seama de noile descoperiri f cute în anii 1973-1975.

Noi descoperiri

b) Atât observa iile arheologice din toamna anului 1971 cât i cele antropologice din anul 1972 eviden iau c starea proast de conservare a osemintelor nu putea fi explicat prin alcalinitatea deosebit a mediului, provocat de prezen a lespezilor din calcar cretacic. Totodat , nivelul ridicat al camerei mortuare, interspa iile dintre lespezile pardoselii, ca i tencuiala îngrijit a pragului de la intrare, presupuneau existen a unui nivel inferior.

În 1973 a fost deblocat intrarea „subteran ”, prin îndep rtarea unui bloc de calcar (**Fig. 33**), prag cu trepte, sub care, într-o mic por iune de arsur pe mortar, se afla o moned , deteriorat prin ardere³⁵⁹. Pragul sus în ea dou lespezi de calcar: una tencuit în exterior (**Fig. 36/1**), sub care se afla cea de a doua, cu o inscrip ie în limba greac , dispus pe trei rânduri, cu litere s pate în piatr i vopsite cu aceea i culoare ro ie ca i inscrip iilor de pe pere ii criptei: „ / / „³⁶⁰ (**Fig. 36/2**).

³⁵⁹ Moneda corodat g sit sub pragul intr rii în cript a fost încadrat de Octavian Iliescu printre emisiunile monetare din a doua jum tate a secolului al IV-lea; Gh. Poenaru-Bordea o introduce printre emisiunile de tip CONCORDIA AVG sau AVGG, cu cruce pe revers, din perioada anilor 395-408 p.Chr.

³⁶⁰ Baumann 1977, 256, pl. I/4.

Sângele martirilor

Inscrip ia, în traducere literar „*Aici i dincolo (se afl) sângele martirilor*”, a fost descifrat de Alexandra tefan de la Institutul Arheologic Bucure ti, c reia îi apar ine i argumentarea de mai jos, cu notele respective, pentru care îi r mân îndatorat.

În rândul 1, pentru reprezint o form târzie atestat în Dobrogea din vremea lui Marcus Aurelius la Tomis³⁶¹. Adverbul

, cu sens de loc, a fost tradus prin expresia „aici i acolo (dincolo)”³⁶². Cuvântul - , întâlnit pentru întâia oar la Homer³⁶³ cu sensul de „sângele zeilor”, element celest, etern, care curge prin vinele zeilor, cap t prin extensiune la Eschil³⁶⁴, sensul de „sânge”.

Inscrip ia de la Niculi el folose te cuvântul pentru a desemna „sângele celor ridica i în ceruri”. **Pentru prima dat , în vocabularul paleocre tin, la Niculi el martirii sunt considera i sfin i.** În această calitate, ei devin „coloanele care ridic spre cer comunitatea cre tin ”³⁶⁵.

1

³⁶¹ Cf. Stoian 1962, 159.

³⁶² Cf. *Antologia palatina*, V, 128 – *Automedon Epigrammaticus* (sec. I p.Chr.).

³⁶³ Homer, *Iliada*, V, 340.

³⁶⁴ Eschil, *Agamemnon*, 1480.

³⁶⁵ Câteia 2000-2001, 529; – apud Moretta 1994, 90.

2

Fig. 36. Intrarea în spa iul inferior al criptei, cu inscrip ia martiric

Fig. 36. Clearing of entrance into the lower area of the crypt, photo by V.H.Baumann

Prezen a acestei inscrip ii, marcând intrarea în zona „subteran ” a criptei, eviden ia al i martiri, distinc i fa de cei patru cunoscu i. Nivelul inferior al criptei s-a dovedit a fi compartimentat în dou , prin dispunerea pe cant a dou dale de calcar, care aveau i scopul de a sus ine dalajul nivelului superior, fapt documentat i de prezen a unui pilastru de col situat în spatele înc perii din dreapta intr rii (). Pere ii înc perilor „subterane” fac corp comun cu cei ai camerei mortuare de deasupra, dar sunt c ptu i i cu dale de calcar pentru a permite a ezarea lespezilor (*Fig. 40*). Nivelul „subteran” este pavat cu pl ci de c r mid p trat , prins în mortar. Noile descoperiri documentau o construc ie conceput de la început cu dou niveluri (*Fig. 38*).

La deschiderea intrării în zona inferioară a criptei, cele două compartimente erau pe jumătate pline cu pământ negru-clisos, cu aglomerări mari spre spate, unde pământul avea nuanțe de galben. Chiar în dreptul intrării, în încăperea din dreapta () era depus un vas globular, oală ceramică cu două toarte prinse de buze și cu baza rotunjită. La 0,63 m spre interior, la poalele gramezii de pământ, se afla un castron tronconic din ceramică cenușie. Castronul este caracteristic ceramicii de factură locală lucrată la roată, din secolul al IV-lea p.Ch.

Întâlnit în zona cetăților dăruite până în sec. al V-lea³⁶⁶, este după părerea noastră un derivat al castronului cenușiu întrebuintat de autohtonii din teritoriile extracarpătice până în secolul al IV-lea p.Ch. Vasul globular, ars la roată, cu fundul rotunjit și pereții rezonanți, face parte din ceramica întâlnită în provinciile orientale ale imperiului, în cursul secolelor V-VI p.Ch.³⁶⁷.

Cele două recipiente erau nefolosite în momentul depunerii lor, probabil ca ofrandă, sau cu scopul de a simula ritualul de înmormântare în urne a unor resturi cinerare (**Fig. 37**). Uneori, în morminte se găsește și substanțe atizante, pentru purificarea locului de emanațiile cadavrelor³⁶⁸. În orice caz, urmele de mortar aflate la data descoperirii, pe buza castronului, sunt o dovadă a depunerii acestuia în „subsolul” criptei în momentul astupării intrării.

Re luarea cercetărilor arheologice în 1975 s-a făcut prin golirea celor două compartimente de la nivelul inferior al criptei, de unde a fost scoasă o mare cantitate de pământ, care a fost apoi cernut. Au fost astfel, recuperate 110 fragmente de oase, mărunt și prost conservate, unele cu urme de arsură³⁶⁹, care au fost trimise doctorului D. Nicolăescu-Plopă, la Cabinetul de Antropologie al Academiei.

³⁶⁶ Vezi, Tudor 1953, 702, fig. 71 și 72.

³⁶⁷ Robinson 1959, M-374.

³⁶⁸ Cf. Marucchi 1923, 109.

³⁶⁹ Vezi Baumann 1977, 247.

Fig. 37. *Vase depuse ritual în spa iul inferior al criptei*
Fig. 37. Ceramic pots deposited as ritual in the lower area of the crypt

Fig. 38. *Intrarea în cripta martiric (foto I. Miclea)*
Fig. 38. Martyr crypt entrance, August 1975, photo by I.Miclea

Expertiza a stabilit *apartenența osemintelor unui număr de doi bărbați (după vertebrele coccigiene și după valorile dimensionale ale fragmentelor craniene, precum și ale celorlalte fragmente de oase: tarsiene și falange), de vârste apropiate (45-55 ani, după reacțiile hiperostatice, uzura craniului, osteoporoz etc.). Prezența a două falange de la același deget în ambele grămezi de pământ, presupunea o reînhumare, prin transportarea pământului din alt loc.*

Prezența acestor micro-oseminte din „subsolul” criptei, marcau momentul unui martiriu diferit față de cel suferit de martirii Zotikos, Attalos, Kamasis și Philippos. Descoperirea fragmentelor osoase cu urme de arsură în contextul arheologic destul de ciudat la care erau raportate, evidențiau resturile unor martiri mult mai vechi decât a celor patru atestați epigrafic și hagiografic la Noviodunum. Numele celor doi martiri, care suferiseră moarte martirică prin ardere pe rug³⁷⁰, erau necunoscute creștinilor la data construirii *martyrion*-ului.

După golirea încăperilor „subterane”, a fost încheiată și cercetarea unui „puț” oval, situat în dreptul intrării în criptă. S-a constatat că avea un diametru de 1,55/1,80 m, iar adâncimea sa, de sub pavimentul bazilicii și până la nivelul de construcție a criptei, era de 3,60 m. Materialul arheologic recoltat din umplutura „puțului” aparține în totalitate perioadei de la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea p.Chr., iar moneda de la împăratul Theodosius I (408-423 p.Chr.), descoperită la adâncimea de -3,20 m, aproape de baza „puțului”, relevă o folosire a acestuia în prima jumătate a secolului al V-lea p.Chr.

În *Acta Musei Napocensis* nr. 14/1977 am menționat că „puțul” a fost realizat cu ocazia unei refaceri a bazilicii în cursul secolului al V-lea p.Chr., moment marcat de așezarea celui de-al doilea vas în

³⁷⁰ Din păcate, după decesul nefericit al doctorului D. Nicolăescu-Plopșor, aceste sfinte oseminte nu au mai putut fi recuperate.

„subsolul” criptei și a monedei de sub pragul intrării. În prezent, rămânem la presupunerea că ambele recipiente au fost puse, probabil, cu această ocazie, ca urne simbolice la mormintele unor martiri necunoscuți, arși pe rug, despre care tradiția, cu toate că le pierduse numele, păstrează încă amintirea originii lor etnice.

Groapa „pu ului” a tăiat în partea de sud un nivel de călcare situat în pant, mai ridicat, între 1,00 m și 0,80 m, față de nivelul de construcție al criptei. Acest nivel era marcat de un fragment de zid construit din pietre prinse cu pământ, situat la 1,85 m distanță de criptă, de patru cărămizi rectangulare nefolosite, cizate sau aruncate cu prilejul executării unor lucrări de zidărie, la 2,30 m distanță de criptă și de resturile unei construcții rectangulare pavate cu cărămidă, îngrădit pe latura de nord și de nord-est de fragmente dintr-o temelie din piatră prinsă cu pământ, construcție situată la distanța de 3,20 m față de cripta martirică (**Fig. 39**). Se remarcă asemănarea dintre cărămizile găsite pe nivelul pantei cu cele întrebuințate pentru zidirea intrării în criptă. Dimensiunile pavimentului (2,40 × 1,50 m) și ale ansamblului (2,50 × 1,70 m) (**Fig. 40, II; pl. 3**), ca și sistemul de construcție, ne trimit la nivelul inferior al criptei. De asemenea, un strat de pământ negru-clisos, asemănător celui scos din cripta-martyrium, se afla în spațiul interior al construcției, imediat deasupra unui strat subțire de pământ galben care acoperea pavimentul. Resturile acestei construcții se aflau la baza unei gropi umplute cu straturi de depuneri antice. Lipsa oricărui element de legătură între resturile construcției și nivelul de la care fusese săpată groapa, nivel situat cu -0,57 m sub nivelul pavimentului bazilicii din urmă, sa face de funcționare.

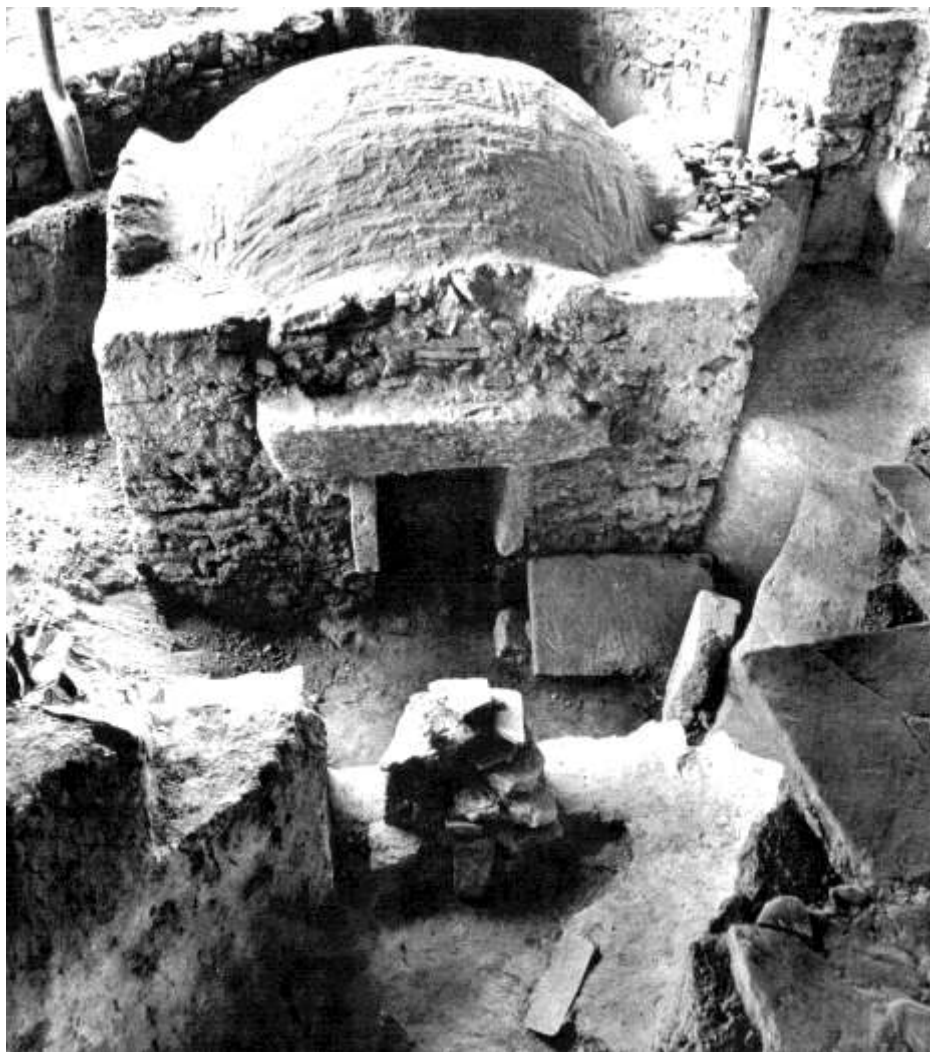

Fig. 39. Aspect din zona descoperirii primului mormânt martiric, august 1975 (foto I. Miclea)

Fig. 39. View of the first martyr tomb discovery area, August 1975, photo I.Miclea

Evident, eram în fața unui *hypogeu*, iar straturile de depuneri de deasupra demonstrau o refolosire a gropii inițiale, care putea fi pusă în relație cu momentul distrugerii acestei construcții (**Fig.40**). Din

umplutura gropii au fost recoltate oase de animale, de p s ri i pe ti, mai multe fragmente ceramice, fragmente de sticl i patru monede³⁷¹. Ceramica, ca i materialul vitric (în special cel decorat cu pastile aplicate), sunt caracteristice pentru secolul al IV-lea p.Chr.³⁷². Monedele îns , se înscriu între anii 348 i 375 p.Chr.³⁷³., indicând o distrugere a *hypogeu*-lui care ar fi putut surveni între 370-375 p.Chr.³⁷⁴, sau imediat dup anul 375 p.Chr.

Analizând raportul dintre cripta monumental i hypogeu, era normal s consider m c acesta din urm a func ionat la o dat anterioar criptei a c rei construire i-a marcat sfâr itul, prin preluarea func iei sale. Acela i p mânt g sit în subsolul criptei i pe pavimentul *hypogeu*-lui ca i identitatea tipului de camer funerar , pleda pentru o construc ie funerar anterioar bazilicii, destinat celor doi martiri necunoscu i din „subsolul” criptei. În momentul construirii *martyrion*-ului, p mântul negru în care se aflau osemintele celor doi martiri a fost depus în „subsolul” criptei, iar resturile osp ului funerar au fost aruncate în groapa *hypogeu*-lui.

La sud de acesta, a fost descoperit temeliala unui zid transversal, paralel cu latura sudic a *hypogeu*-lui, dar situat la nivelul pavimentului de c r mid al bazilicii. Acest zid delimiteaz la sud întreaga zon a *presbyterium*-ului, în interiorul c ruia se afl cele dou monumente funerare amintite mai sus: *hypogeu* i *martyrion*-ul.

Unul din obiectivele arheologice majore ale campaniei de s p turi din anul 1975 a fost degajarea vestigiilor bazilicii paleo-cre tine, situate pe drumurile actuale de acces, est-vest i spre sud. Înclinarea relativ

³⁷¹ Baumann 1977, 257, pl. III.

³⁷² În privin a sticlei, vezi, Fremersdorf 1962, 218-226.

³⁷³ Constantius II, tip *FTR*, anii 348-361; Constantius Gallus, tip *FT-R*, anii 351-354 p.Chr.; Valentinian I, tip *Securitas-Reipublicae*, anii 367-375.

³⁷⁴ Baumann 1976, 583.

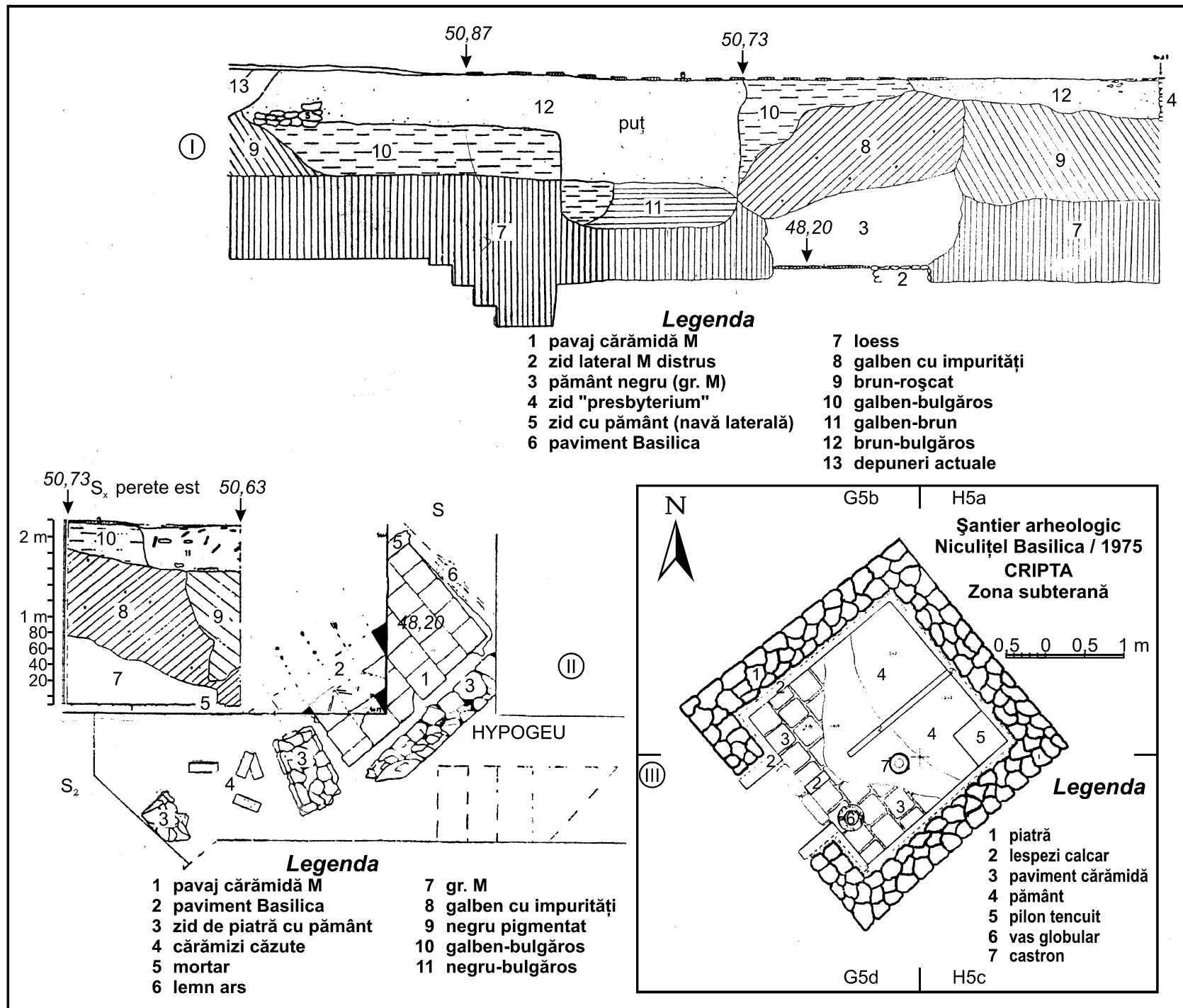

Fig. 40. I – Groapa „pu ului” surprins în profilul sec iunii SII;

II – Plan și profilul groapă hypogeu; III – Planul nivelului inferior al martyrion-ului

Fig. 40. I – “pit” hole in the S-II sectional profile; II – Hypogeum plan and profile; III – Martyrion lower level plane

mare a terenului, de la est spre vest, face ca substrucțiile bazilicii, acolo unde au mai putut fi surprinse, să se afle cu mult sub nivelul de călcare, marcat de pavimentul navei centrale. În 1975 a fost surprins un segment din temelia zidului care despărțea nava centrală de cea estică (**Fig. 41**), pe care a fost găsită o monedă de la Theodosius al II-lea, anii 402-408 p.Chr., legată de construcția acestuia.

Fig. 41. Zona de NE a bazilicii, cu talpa zidului despărțitor al navei răsăritene, în prelungirea colului absidei (sept.1975).

Fig. 41. Basilica NE area, with the sole of the dividing wall of the Eastern nave in extension of the apse corner, photo by V.H.Baumann

Cercetările arheologice din anul 1975 au dus la descoperirea unui nivel anterior construirii bazilicii și criptei – *martyrium*, a căror contemporaneitate nu mai putea fi contestată. Acest nivel era marcat la sud-est, spre faad, de urmele unei construcții, suprapuse direct de

zidurile bazilicii. Pe capetele acestei fundații au fost găsite cele mai timpurii monede recoltate în timpul cercetărilor din interiorul bazilicii, emisiuni de la Constantin cel Mare din anii 313-324-326 p.Chr. sau 315-316 p.Chr.³⁷⁵ și de la Crispus din anii 324-326 p.Chr.³⁷⁶. Din stratul de nivelare, corespunzător momentului construirii bazilicii provine o monedă Valens, tip *Gloriaromanorum*, anii 364-378 p.Chr. și una Valentinian I, tip *Gloria Romanorum*, anii 364-375 p.Chr., iar la nord-vest, în amprenta pe strat a zidului bazilicii, a fost găsită o monedă aparținând aceleiași perioade, de tip *Securitas-Reipublicae*. Toate acestea demonstrează justiciile ipotezei formulate în 1971 cu privire la construirea ansamblului bazilical de la Niculișel la sfârșitul secolului IV p.Chr.

În schimb, ipoteza formulată de P. Diaconu nu mai putea fi susținută. Construcția bazilicii se dovedea a fi ulterioară momentului 372 p.Chr., iar expertiza antropologică exclusese posibilitatea transportului la mare distanță. Martirajul trebuie să fi avut loc în zonă, la Noviodunum, sau chiar la Niculișel, în contextul istoric apărut după nimicirea armatei romane și moartea tragică a împăratului Valens³⁷⁷.

În 1975, în zona de cercetare a fost surprinsă și cea de-a doua nivelare. Această nivelare evidențiază o nouă fază constructivă care, în conformitate cu monedele de la Valentinian II anii 383-392 p.Chr. și Honorius, tip *Gloria Romanorum*, anii 395-408 p.Chr., a avut loc la

³⁷⁵ Cf. RIC, VII, 422, nr. 5 sau 424, nr. 15.

³⁷⁶ Cf. LRBC, I, 814.

³⁷⁷ În acest sens, trebuie să avem în vedere două aspecte:

1. existența, dovedită arheologic și epigrafic, în *vicus*-ul de la Niculișel, al unor grupuri comunitare de origine greco-orientală;
2. Prezența în nordul Dobrogei, a unor grupuri de războinici „păgâni”, în perioada anilor 376 – 382 p.Chr..

începutul secolului al V-lea p.Chr. Acestei faze constructive îi apar îne realizarea *nartex*-ului i adosarea *atrium*-ului înelungirea acestuia³⁷⁸.

Reluarea i finalizarea cercet rilor

c) La nivelul anului 1981, când a fost întocmit primul proiect de protejare i conservare a monumentului paleocre tin, existau date suficiente care, de altfel, au f cut obiectul temei de proiectare. Acest proiect, întocmit de arh. Andreev Prascovia din Tulcea, prevedea dou faze de execu ie: 1. protejarea monumentului prin construirea unui canal de preluare i deversare a curen ilor pluviali; 2. ridicarea unei construc ii de prezervare a întregului ansamblu arheologic. Proiectul a început s fie aplicat din 1983, prin preluarea înelgie proprie a lucr rilor de la Niculiel de c tre Muzeul „Delta Dun rii” Tulcea (respectiv, Muzeul de Istorie i Arheologie), cu aportul unor subven ii substan iale oferite de Arhiepiscopia Tomisului i a Dun rii de Jos³⁷⁹.

Cu prilejul acestor lucr ri, au fost îndep rtate câteva construc ii civile, aflate înel zona de sud-est a monumentului, care suprapuneau vestigii antice, i a fost cercetat înel întregime zona periferic a bazilicii (cu prec dere înelre anii 1984-1985), urm rindu-se configura ia perimetral a monumentului. S-a constatat c nava lateral de r s rit, cu excep ia zonei de sud, a fost aproape înel întregime distrus înel epoc modern , straturile de depuneri înelcepând de la adâncimea de -2 m.

³⁷⁸ Plecând de la urma unui zid demontat pân la baz , socotit a fi zidul de fa ad al *nartex*-ului, îneltr-un articol din 1977, publicat înel <Acta Musei Napocensis>, consideram c *nartex*-ul fusese construit odat cu bazilica, ipotez infirmat de cercet rile arheologice efectuate 19 ani mai târziu.

³⁷⁹ înel s aduc, i cu acest prilej, pioase mul umiri, i înelchin ciuni cre tine ti, memoriei celui care a f cut posibil acest lucru, înel acei ani, ilustrei personalit i a Bisericii Ortodoxe Române, †ÎPS Arhiepiscop al Tomisului i Dun rii de Jos, prof. dr. Antim Nica. *Dumnezeu s -L odihneasc !*

Cercetarea unui zid perpendicular și esut organic pe zidul bazilicii, a evidențiat că în planul inițial al edificiului, exista o încăpere patrulateră în capătul sudic al navei laterale dreapta, fiind vorba de o situație similară în structura conceptuală a celor două nave, chiar în condițiile dispariției complete a urmelor din zona de sud-vest, distrugere datorată și pantei de scurgere a torenților pluviali și dezafectărilor moderne.

În acest sens, am considerat nava centrală deschisă la sud pe întreaga lățime spre *nartex* și flancat de două încăperi mici, patrulatere, situate simetric în partea de sud a navelor laterale. În colțul de nord-vest al edificiului, de zidul lateral al acestuia a fost adosat, la o dată ulterioară construirii clădirii principale, un zid din pietre prinse cu pământ, cu temelia sprijinit pe nivelul antic de clădire. Foarte probabil zidul mărginea la nord-vest o încăpere anexată absidei, o *pastoforia*, element frecvent întâlnit la monumentele de acest gen în cursul secolelor V-VI p.Ch.³⁸⁰. Urmele unor construcții anterioare bazilicii au fost descoperite încă din 1975 în zona *nartex*-ului. Aici s-a observat că zidul nordic al acestuia, construit cu mortar, în tehnica *opus incertum*, ca de altfel întregul edificiu în fază sa inițială, suprapune un zid legat cu pământ. Orientarea acestuia, din urmă, diferită de aceea a bazilicii, era identică unor temelii de locuințe descoperite în 1984 în zona de sud a fațadei. Locuința, distrusă de o groapă modernă, prezenta două niveluri din prima jumătate a secolului al IV-lea, datate cu monede între anii 335-354 p.Ch.³⁸¹.

Săpăturile din 1985 au surprins intersecția liniei de fațadă a *nartex*-ului cu unul din zidurile locuinței din ultima fază și un segment din zidul apusean al locuinței din prima fază. Acest zid, păstrat pe

³⁸⁰ Vezi, Barnea 1979, 152-153, pl. 58 – *Dinogetia, secolele V-VI*; 150-161, pl. 62 – *Tropaeum Traiani*, secolul VI p.Ch.

³⁸¹ Baumann 1991, 122.

aproape 1,00 m în lîime (0,55 + 0,45 = temelie + eleva ie) i-a fixat talpa pe un „mormânt în cist de piatr ”. Cista se afla aproape de col ul nord-vestic al locuin ei din prima jum tate a secolului IV. Era de form p trat cu latura de 0,70 m i era construit din pietre a ezate pe cant³⁸². Con inea un mormânt de incinera ie, cu resturi umane calcinate depuse într-o ulcic , al turi de care se afla un opai . Podeaua cistei era acoperit cu resturi calcinate de bovideu. În conformitate cu inventarul s u ceramic, acest mormânt se încadreaz cronologic la sfâr itul secolului II p.Chr. (**Fig. 42**).

Fig. 42. *Mormânt în cist de piatr din sec. II, descoperit în zona central a fa adei bazilicii de la Niculi el (foto V.H.Baumann)*

Fig. 42. Tomb in stone cist in the 2nd century found in the central area of the façade of the basilica in Niculi el, photo by V.H.Baumann

³⁸² Baumann 1991, 151-152, pl. 3, a, b, c, d.

Seciunea executată în zona de sud-est a surprins stratigrafic trei niveluri de locuire, anterioare construirii bazilicii: primele două, corespunzătoare locuinței în prima jumătate a secolului IV, ultimul nivel datat pe baza unei amfore conice tip III Topraichioi³⁸³ și a două monede Valens (tip *Securitas-Reipublicae*, anii 364-375 p.Chr.), în a doua jumătate a secolului al IV-lea. Aadar, cercetările din 1985 demonstrează că momentul Valens, raportat la construirea bazilicii, reprezintă un moment *antequem*. Construirea bazilicii se dovedea a fi realizată într-un moment ulterior anului 375 p.Chr.

d) Restaurarea ansamblului bazilical și amenajarea eco-muzeală a spațiului aferent au avut loc în anii 1994-1997 (proiect arh. Ani oara Sion). O nouă campanie arheologică a urmat, în 1994, finalizarea cercetării interiorului bazilical și obținerea unor informații tiințifice din vecinătatea răsăriteană a monumentului³⁸⁴.

Cercetările din interiorul bazilicii s-au concentrat asupra zonelor insuficient cunoscute, urmărindu-se, totodată, degajarea și valorificarea tuturor elementelor perstruate din edificiul antic.

Astfel, în porțiunea din sud-estul bazilicii, mai bine perstrată, a fost degajată, pe o lungime de 11 m, zidul exterior al edificiului și zidurile încaperii de col perpendiculară și „esute” pe acesta (**Fig.43**). Se remarcă perstratarea unei porțiuni din elevația zidului exterior, care atinge aici o cotă maximă de +0,56 m. În punctul de inserție al laturii dinspre fațada încaperii de col, cu zidul exterior și în continuarea acestuia spre sud-vest, a fost adosat zidul lateral al *nartex*-ului, zid lucrat în aceeași tehnică, dar zidit diferit față de zidurile bazilicii, și perstrat pe o lungime

³⁸³ Opai 1991, 1:220; 2:244; pl. 26/1 – amforă găsită pe un nivel cu monedă Valens (a.370-375) informație Andrei Opai 1991.

³⁸⁴ Baumann 1995, 303-338.

de 2,30 m. În acest punct, în 1975 fusese descoperit limita sudică a nartex-ului, demantelat până la talpa de o groapă modernă.

Cercetările din 1994 au condus la reconsiderarea situației arheologice din zona fațadei edificiului bazilical. În contextul noilor cercetări se putea considera că, demantelarea totală a laturii avansate a nartex-ului, fusese urmată de faptul că aceasta nu era un zid propriu-zis, ci o „crepidoma”, postament scund, din pietre prinse în mortar, probabil tencuit, care susținea stâlpii unui portic deschis pe toată latura. Situații similare sunt întâlnite în secolul IV și în prima jumătate a secolului al V-lea p.Chr., în planurile unor biserici din Roma: „Sf. Petru” și Santa Sabina”, oarecum asemănătoare, la biserica Sf. Itefan din ins. Cos³⁸⁵ și la biserica cimiterială din secolele IV-V p.Chr. „S. Salvatore” din Spoleto

cu nartex porticat la fațadă³⁸⁶.

Fig. 43. Colțul de SE al bazilicii. Niculitel, 1994 (foto I. Mirea, M. Stoian)

Fig. 43. Basilica SE corner, Niculitel, excavations 1994, photo by Mirea, Stoian

³⁸⁵ Cf. Sâmpetru 1994, 87 și 91.

³⁸⁶ Testini 1980, 689, fig. 354.

În cazul Niculi elului, acest portic era deschis spre un *atrium*, o curte mare, înconjurat de ziduri realizate din piatră mărunt și fragmente de cărmidă, prinse cu plumb³⁸⁷. De obicei, acest *atrium* era tripartit și accesul în interiorul său se făcea printr-o poartă situată la vest, iar în *nartex*, de preferință, prin porticul nordic³⁸⁸.

Cercetările din anul 1994 au precizat că latura de sud a edificiului bazilical nu se închidea pe linia navelor laterale, ci continua spre axul altarului, pentru a realiza intrarea principală în nava centrală. Cercetările arheologice efectuate în zona fațadei edificiului bazilical au evidențiat, și în același timp au confirmat, existența mai multor etape de folosire a terenului.

Amplasarea bazilicii într-un spațiu adecvat destinație o vedem în relație cu primul mormânt martiric, se face prin dezafectarea și nivelarea unor construcții mai vechi.

Etapa care începe odată cu construirea bazilicii cunoaște, la rândul ei, cel puțin o fază constructivă ulterioară, legată de construirea *nartex*-ului, prin adosarea unor ziduri masive în prelungirea laturilor exterioare ale edificiului, și a *atrium*-ului în prelungirea acestuia, cu ziduri ușoare din pietre cărmizi legate cu plumb.

Arheologic, avem certitudinea ridicării edificiului martiric în ultimele decenii ale secolului al IV-lea p.Chr. Monedele de la Valentinian II (a. 383-392) și Honorius (395-408) descoperite în spațiul *nartex*-ului³⁸⁹, cu ocazia săpăturilor arheologice din 1975 sunt legate de noua etapă de la începutul secolului V p.Chr., despre care credem că s-a derulat în prima parte a domniei împăratului Theodosius II (408-450),

³⁸⁷ Un segment din zidul răsăritean al *atrium*-ului a fost surprins în cursul cercetărilor arheologice din anii 1984-1985.

³⁸⁸ Barnea 1991, 276.

³⁸⁹ Baumann 1977, 254, nr. 35, 36.

după plecarea spre apus a vizigoților³⁹⁰ care între inuseră la Dunărea de Jos o stare tensionată, de nesiguranță³⁹¹. În această etapă, odată cu adugarea *nartex*-ului și *atrium*-ului, au avut loc și intervențiile din *presbyterium*: s-a parat „puștii” și deschiderea criptei. Momentul *ante quem* al încheierii acestor lucrări este stabilit de moneda Theodosius II (a.408-423) găsită în umplutura „puștii”³⁹².

În spațiul interior al bazilicii, resturile crepidomei care desparte naosul de nava laterală de vest s-au păstrat pe lungimea de 9,50 m, reprezentând circa 1/3 din întreg, cu 0,45 până la 0,68 m sub nivelul pardoselii edificiului, cu prima asiză de construcție din piatră prinsă în mortar. Grosimea temeliei (0,80 m) și structura acesteia evidențiază existența unui *stilobat continuu* pe care se sprijineau coloane sau stâlpi, elemente specifice bazilicilor cu acoperiș din lemn³⁹³.

La Niculișel, construirea stilobatilor continui pare să fi avut loc în cursul secolului al V-lea p.Ch., odată cu celelalte modificări aduse edificiului bazilical.

Stratigrafic, talpa stilobatului păstrat la vest străpunge stratul de nivelare, corespunzător fazei inițiale, de amenajare a spațiului bazilical. Este foarte posibil ca, în prima fază, acoperișul de lemn al bazilicii să se fi sprijinit pe coloane sau stâlpi de sine-stătători, ca la bazilica II din Krum – Sumensko (Bulgaria) din secolul al IV-lea p.Ch.³⁹⁴ sau din Dolni Voden, în apropiere de Plovdiv (Bulgaria), unde există o bazilică asemănătoare celei de la Niculișel, construită la sfârșitul secolului IV, cu

³⁹⁰ Stein 1959, 225-239.

³⁹¹ Vezi episodul Gerontius din Tomis, la Zosimus, IV, 40 – cf. Stoian 1962, 51-53, cu bibliografia.

³⁹² Baumann 1977, 254, nr. 39.

³⁹³ Cf. Sâmpetru 1994, 93.

³⁹⁴ Cf. Ivanov 1976, 16-17, fig. 13b.

nave desp r ite prin coloane i stâlpi, cu absid semi-rotund ie înd i cu *nartex*³⁹⁵.

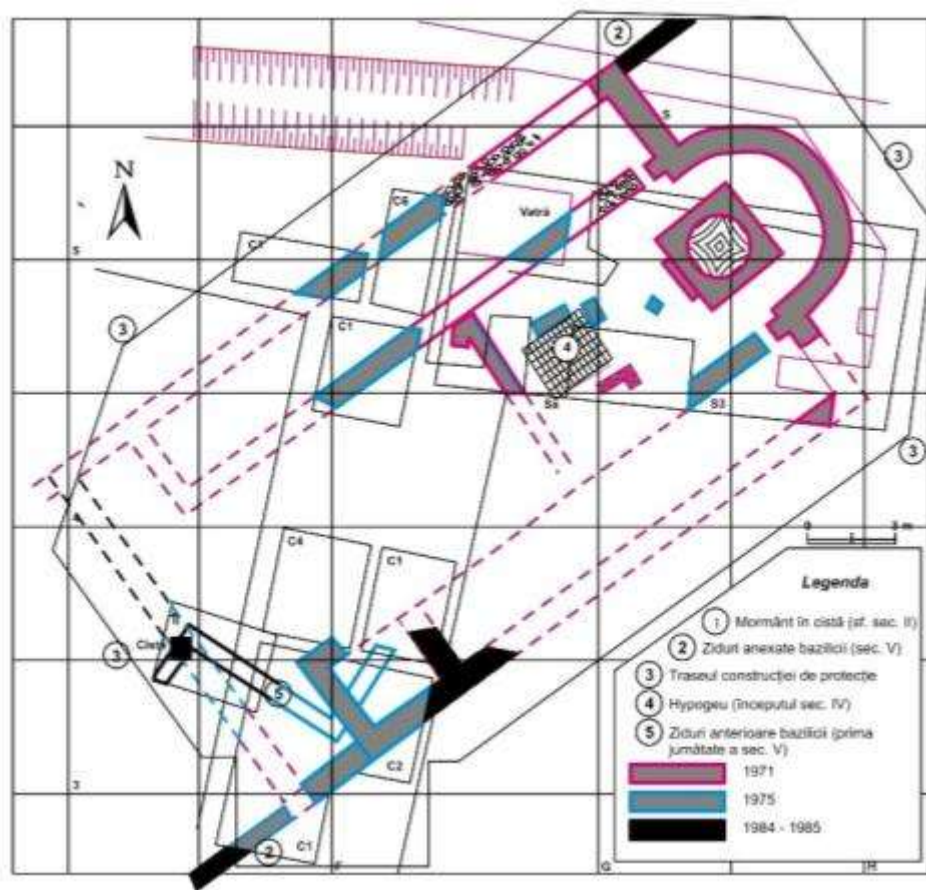

Fig.44. Planul bazilicii alc tuit în urma cercet rilor arheologice din perioada anilor 1971 – 1985.

Fig. 44. Plane of the Paleo-Christian basilica in Niculișel (excavations 1971, 1975, 1984-1994)

³⁹⁵ Cf. Moreva 1983, 13-19, fig. 2.

Dacă avem în vedere și existența pilei trilor *angaja* și în capetele sudice ale navelor laterale, edificiul de la Niculitel ne apare acoperit, în faza inițială, cu arșant de lemn și cu intrarea largă, situată pe axul absidei, flancat de două turnule și mai înalte decât acoperișul bazilicii. În această etapă, bazilica avea 26,30 m lungime și o lățime de 14,70 m.

În prima jumătate a secolului al V-lea, edificiul suferă modificări importante în plan orizontal, așa cum precizăm mai sus, prin adosarea coridorului (*nartex*), probabil porticat, în zona fațadei și a curții (*atrium*) în continuarea acestuia. Interiorul bazilicii este compartimentat prin coloane situate pe temelii continue (*stylobates*), iar *presbyterium*-ul (sanctuarul care cuprindea cele două martyrioane sub pardoseală și unde se oficia liturghia) este delimitat de restul naosului printr-un zid transversal (în structura careia a fost găsit un fragment de capitel roman asemănător celui descoperit în 1971 deasupra pilei de est, din capătul absidei³⁹⁶ – cele două elemente arhitectonice reclamând prima fază de amenajare a bazilicii). În plan vertical, se înalță nava centrală cu acoperiș în două ape și apare acoperișul *in cathedra*, înclinat deasupra navelor laterale. Prin aceste modificări aduse planului inițial, edificiul atinge lungimea de aproximativ 40 m, apropiindu-se de marile bazilici episcopale întâlnite în secolele V-VI p.Chr. (**Fig. 44; 45**).

Cercetarea arheologică a zonei din vecinătatea de est-sud-est a bazilicii paleocreține evidențiază o locuire romană care începează la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al IV-lea p.Chr. Scopurile arheologice au scos la lumină resturile unor construcții pe temelii de piatră, ceramică și patru monede de bronz din perioada cuprinsă între anii 330-354 p.Chr., ceea ce ne oferă, totuși, o bază reală pentru încadrarea cronologică a locuirii romane. Disponerea în plan a resturilor de zidărie din temelii construcțiilor pare să reclame mai mult o fermă rurală de tip

³⁹⁶ Vezi Baumann 1972, 21, fig. 6.

villa rustica decât o a ezare s teasc ³⁹⁷. Suntem înclina i s credem c primul mormânt martiric a fost construit pe o astfel de proprietate, i situa ia o putem raporta la propriet ile cre tinilor din vecin tatea Tomisului de la începutul secolului al IV-lea. Reamintim aici, c , pe proprietatea lui *Amantus, religiosus vir*, a fost înmormântat martirul *Theogene* într-un hypogeu construit pe cheltuiala proprietarului³⁹⁸.

Cercetarea arheologic a constatat distrugerea total i sistematic a nivelului de locuire roman , fenomen care nu are nici o leg tur cu a ezarea medieval pe care o întâlnim aici în secolele X-XI. Putem afirma c locuirea roman a fost p r sit i apoi demolat . Nu este exclus ca materialul întrebuinat la zidirea edificiului bazilical s fi provenit din demolarea construc iilor din vecin tate, dup cum este relevant faptul c la sud-est zidurile bazilicii au suprapus astfel de construc ii.

Încheiere

Marea bazilic martiric de la Niculi el, „... pân în prezent unic ca tip de edificiu de cult descoperit în extra vilan...”³⁹⁹, a fost amplasat , din punct de vedere topografic, într-o mic depresiune, pe marginea terasei r s ritene a unui pârâia , alimentat de toren i pluviali, dar i de bogatele izvoare din imediata vecin tate sudic a monumentului.

³⁹⁷ De altfel, întreaga zon era populat cu astfel de propriet i. Cea mai recent descoperire a avut loc în 2005, cu ocazia aplicării proiectului de modernizare, reabilitare i extindere a sistemului de alimentare cu ap potabil . Cu această ocazie, au fost cercetate vestigiile unui edificiu termal dintr-o *villa rustica* din secolele II-III p.Chr. situat la aprox. 100 m V de bazilic (St nic , Costea, Costea 2008, 383).

³⁹⁸ *Acta Sanctorum*, ian. I, 133, 13-14 – cf. FMDR, LXXXVI, 705; 135, 9-11, 707.

³⁹⁹ Suceveanu, Barnea 1991, 188.

În 1953, în această zonă, la vest de bazilica paleocristiană, „peste pârâul Niculi elului, ... apele descoperiseră o mică porțiune dintr-un zid de mortar”, pe care prof. I. Barnea l-a dezvelit pe o lungime de 4 m stabilind că „este roman, aparținând probabil secolului al IV-lea e.n.”⁴⁰⁰ (**Fig. 44**).

Deoarece terenul situat în partea apuseană a acestei zone, proprietate privată, a rămas necercetat arheologic, ne abținem de la alte comentarii, întrucât am putea avea în viitor surpriza dezvelirii unui mare așezământ monahal, constituit în vecinătatea de vest a bazilicii martirice.

Cripta martirică monumentală îngropată sub *prestol*-ul bazilicii de la Niculi el este un monument unic în Europa, atât prin concepția sa arhitectonică care realizează prima transpunere în arhitectura creștină a concepțiilor arhitecturale care stăteau la baza mausoleelor greco-romane, cât și prin numărul mare de martiri aflați în interiorul său.

Acest monument a fost conceput ca o construcție etajată, cu un nivel inferior compartimentat, cu scopul de a diferenția cele două grupuri de martiri. Blocarea intrării în criptă și îngroparea acesteia sub pavimentul altarului, reflectă vremurile tulburi care începuseră la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al IV-lea, și care s-au menținut până la căderea limes-ului dunărean, în prima jumătate a secolului al VII-lea.

Această practică, destul de rară, este întâlnită în lumea creștină romană târzie, când, din motive de securitate, erau ascunse sfintele relicve ale martirilor, împotriva profanatorilor „barbari”⁴⁰¹.

După descoperirea sfinților martiri de la Niculi el, Patriarhia Bisericii Ortodoxe Române a solicitat transportarea sfintelor moaște în

⁴⁰⁰ Ștefan Ciobotariu colab. 1954, 183.

⁴⁰¹ În acest sens, vezi Leschi 1952, în <Fasti arh.>, VII, 3, nr. 5.557. Sub marele altar al bazilicii creștine din Tebessa a fost descoperit, la -12,00 m adâncime, o criptă martirică cu intrarea astupată pentru rațiunea de securitate în momentul creștinării edificiului.

Biserica M n stirii Coco din apropiere. Acest fapt a avut loc la începutul anului 1973, dup efectuarea „*in situ*”, a expertizelor antropologice de c tre reprezentan ii centrelor de antropologie de la Bucure ti i Ia i, respectiv dr. D.Nicolaescu-Plop or, Wanda Wolski i prof.dr. Olga Necrasov.

Ziua de 4 iunie din sinaxar, inclus în calendarul ortodox, continu s fie s rb torit , an de an, ca s rb toare a cre tin t ii ortodoxe.

i, s -mi fie permis, în încheierea acestui expozeu, s dau citire câtorva fragmente dintr-un articol al prof.dr. Petre . N sturel, publicat în februarie 1999 în revista <Dorul> a românilor din Danemarca, intitulat „*Despre numele Kamasis al unui mucenic din Noviodunum*”⁴⁰², articol pe care mi l-a trimis pe 4 martie a aceleia i an.

„Obâr ia cea trupeasc a celor patru mucenici nu se cunoa te. Judecând dup onomastica lor – care îns poate fi în el toare – Filip i Zotic par s fi fost greci sau proseli i evrei. Atal este un nume evreiesc; dar s nu pierdem din vedere nici numele dinastiei Attalizilor de la Pergamum (Asia Mic). Deci d m dreptate celor care socot, ca P rintele Mircea P curariu, c numele acestea ne trimit la lumea elenistic ⁴⁰³.

Dar Kamasis? Citesc tot sub isc litura P rintelui P curariu, c în Asia Mic numele se mai întâlne te asem n tor, mai mult nu spune îns , iar mai mult nici eu nu tiu. Cât despre colegul nostru Emilian Popescu, domnia sa aminte te de ni te inscrip ii latine de la Roma (Camasius) sau din Italia (Camasus, Camasius, Damassus)⁴⁰⁴, f r s dea alte am nunte mai dezvoltate.

⁴⁰² Notele 403-406 apar in prof. N stuel.

⁴⁰³ <P curariu 1991, 88.>

⁴⁰⁴ <Popescu 1994, 102-105, 109, 135.>

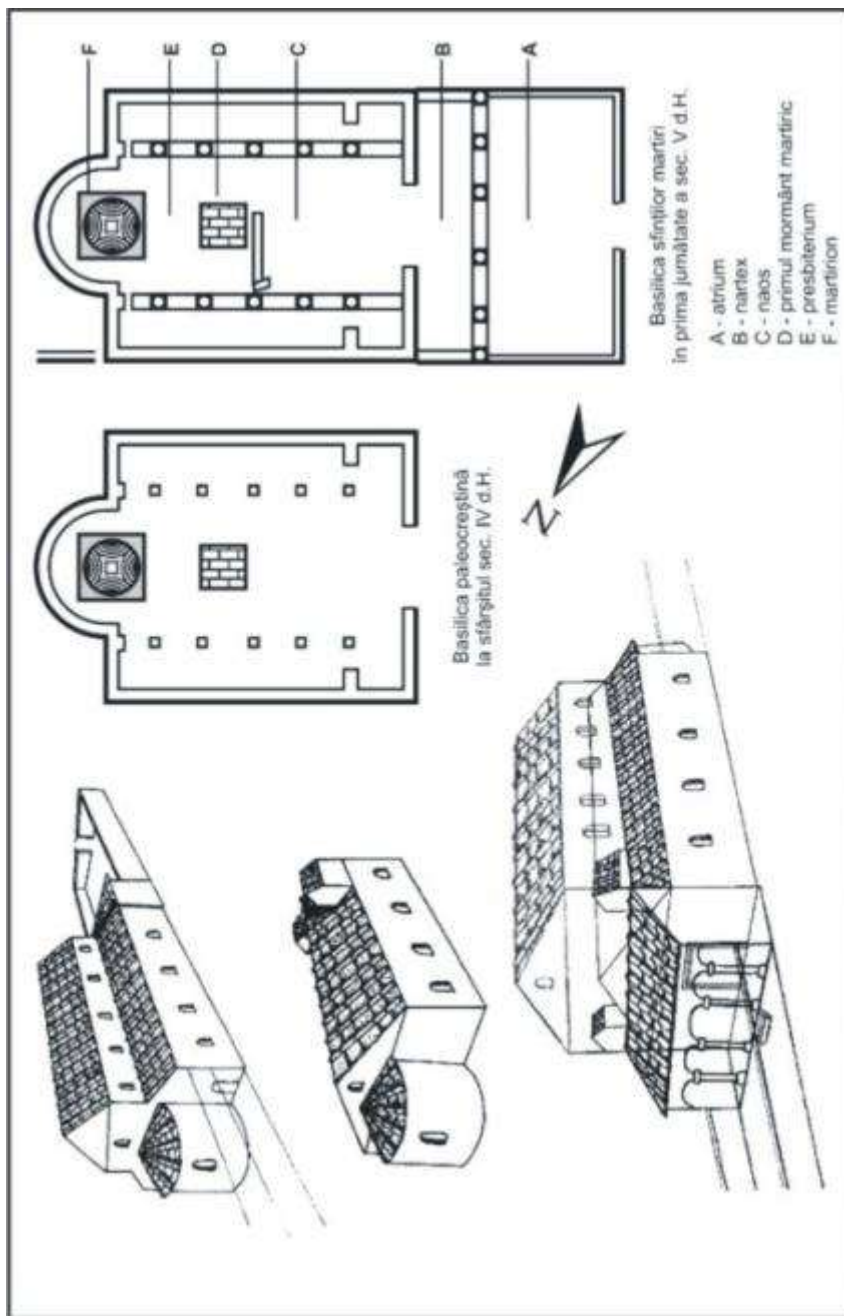

Fig. 45. Basilica martiric de la Niculi ei - reconstruire grafic /V.H. Baumann)
Fig. 45. Martyr basilica in Niculi ei (graphic reconstruction by V.H.Baumann)

Iată însă, cu totul din întâmplare, am dat peste un nume care ar putea aduce și el ceva mai mult lumină. Într-adevăr, unul din cei 15 mucenici de la Tiberiupolis – azi Strunița în Macedonia – se cheamă Komasio. Acesta, un monah, a pierit sub Iulian Apostatul la anul 361. Marturisind, împreună cu alii doi episcopi și câțiva preoți și diaconi în locul lui, el este pomenit la 28 noiembrie, când de asemenea se serbează Sf. Itefan cel Nou și Sf. Irimarh. Prin intermediul mucenicilor de la Tiberiupolis a scris-o arhiepiscopul Ohridei, Teofilact al Bulgariei, pe limba greacă⁴⁰⁵.

Nu putem să nu fim izbiți de asemănarea numelor, pe de o parte la Noviodunum în Scythia Mică (Dobrogea) Kamasis iar, pe de altă parte în Macedonia, la Tiberiupolis, Komasio. Cuvântul este compus din silabe care amintește de acele texte în care apare când Traianus când Troianus, de pildă. Alte exemple s-ar mai putea aduce. Cât despre terminația *-is* sau *-ios*, prima e mai curând populară.

Și unul și altul au pierit în același veac, în al IV-lea, iar amândoi fac parte din același protocrătinism al sud-estului european⁴⁰⁶. Așa ceva ne dă de gândit că neamul amândurora a putut fi același. *Nu erau oare Traci?*”

Și, ca să răspund acestei întrebări, revin asupra concluziei expertizei antropologice a domnilor Mirișoiu și Nicolăescu-Plopă, publicată în 1978, cu precizarea că problema originii orientale a celor patru martiri, afirmată în 1972, este trecut sub tăcere. *Adugăm aici și ipoteza pe care am formulat-o mai sus a originii locale, autohtone, a celor doi martiri aflați la nivelul inferior al criptei, care au suferit moarte martirică prin ardere pe rug, ipoteză bazată pe prezența*

⁴⁰⁵ <Gegele, *Mineitul pe noiembrie*, Atena, sine anno, 295; textul lui Teofilact în <Patrologia greacă>, a lui Migne, vol. III, 38, col. 152-221.>

⁴⁰⁶ <Cunoașterea problemei se lărgiște acum datorită tezei de doctorat a lui N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al Romanilor*, București, 1997.>

Sângele martirilor

castronului de tradiție autohton , ca urnă sau ca vas de ofrandă . Oare la data martiriului erau complet romanizați, sau condițiile lor umile și numele mai greu de reținut ne lipsesc astăzi de adevărul istoric al primilor martiri de origine getică ? Binecuvântat fie credința în Hristos!

„*Aici și dincolo (se află) sângele martirilor...*”. Limba greacă , limba Apostolilor misionari, limba folosită în evanghelizarea primitivă în liturghie, eliptic de predicat ca expresie a limbii populare, este la Niculi el limba martirilor.

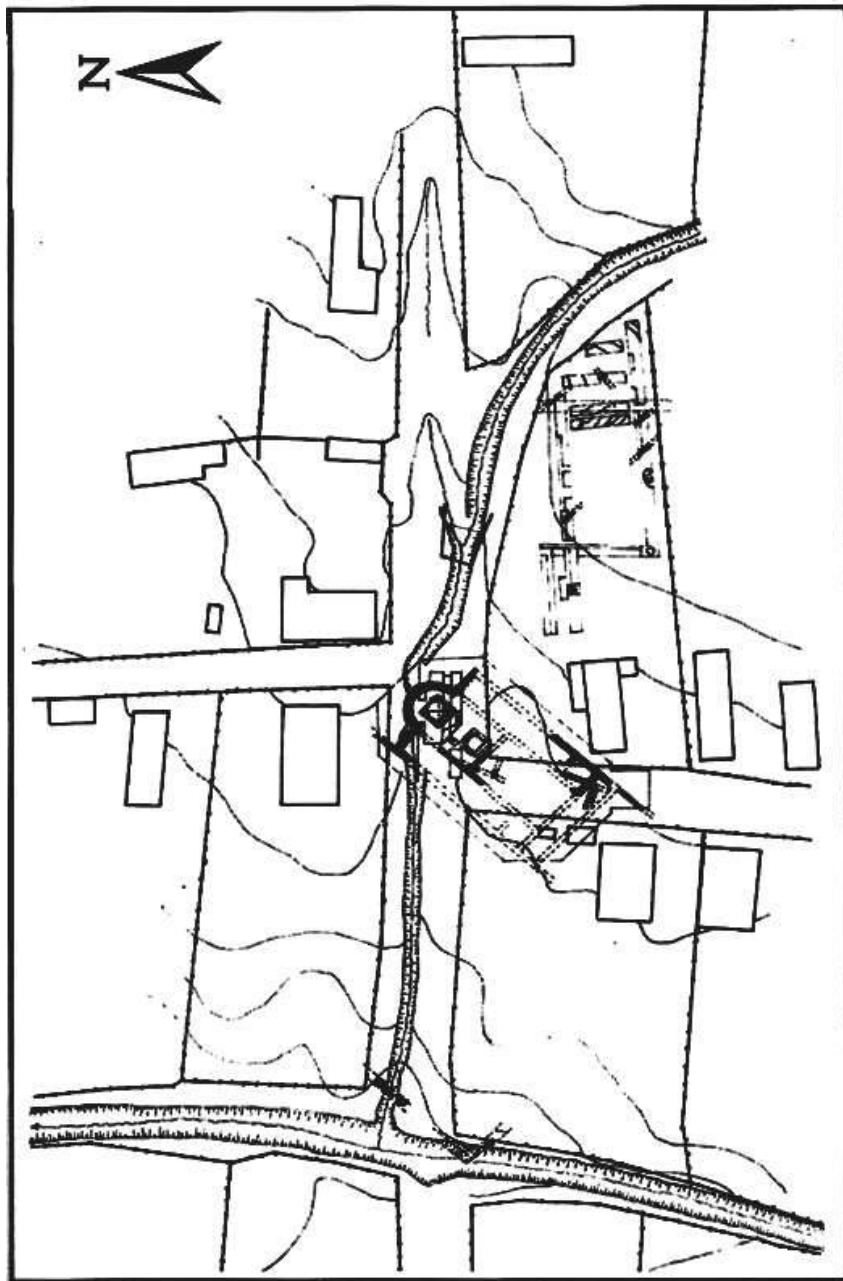

Fig. 46. Plan de situa ie cu plasarea monumentului paleocre tin de la Niculi el în zon
Fig. 46. Site plan with the placement of Niculi el Paleo-Christian monument in the area

C. TEMA DE PROIECTARE:

**Privind restaurarea și conservarea „in situ”
a bazilicii martirice din satul Niculișel (jud. Tulcea)**

1. Istoricul cercetărilor arheologice

Descoperirea monumentului paleocreștin de la Niculișel s-a datorat torenților pluviali care, în primăvara anului 1971, au provocat decopertarea porțiunii din cupola criptei. Înainte de intervenția arheologică, sâtenii au spart trunchiul de beton din vârful cupolei, dar, neputându-și deschide prin cheia de bolt, au făcut o mică spărtură laterală, cu care ocazie au constatat că în interior se aflau oseminte. Cercetările arheologice au fost întreprinse de V.H. Baumann, de la Muzeul „Delta Dunării” Tulcea și au avut, în 1971, un caracter de salvare.

Bazilica se află situată în zona de nord-est a satului, la poalele dealului Piatra Roșie, la intersecția a două străduțe și pe un teren înclinat, ameliorat parțial de construcțiile moderne care au distrus înso mare parte din zidurile monumentului. Bazilica a fost amplasată într-un sol argilos. În momentul începerii săpăturilor arheologice, latura de sud-est a bazilicii se afla în curtea familiei Botea Mitu, iar întreaga linie de fațadă, inclusiv colul de sud-vest, era acoperit de dependințele gospodăriei lui Ortăceanu Nicolae. Colul de nord-vest se afla sub zidul de incintă al gospodăriei lui Mititelu Stelea.

Începute în septembrie 1971, cercetările arheologice s-au desfășurat în mai multe etape.

În 1971 a fost scoasă la lumină cripta și cercetată în mare parte zona *presbyterium*-ului. În urma acestei campanii arheologice s-au făcut următoarele precizări:

- Cripta martirică se află sub prestolul unei bazilici monumentale de tipul cu trei nave și a fost construită direct în loess. A fost blocată și apoi îngropată încă din antichitate.

- Cripta are o formă cubică și un plan trapezoidal, fiind acoperită de o cupolă semisferică, sprijinită pe pandantivi, prin intersectarea a patru cilindri oblici (voûte d'arête).

La deschiderea criptei (29 septembrie 1971) s-a constatat că adăpostea patru schelete așezate într-o raclă de lemn de brad. Scheletele erau așezate în poziție orizontală, pe spate, cu capul spre intrare, iar racla, aflată într-o stare avansată de degradare, fusese deranjată de molozul căzut cu prilejul spărturii făcute de localnici. Scheletele, aflate în conexiune anatomică, erau însă decalcificate și mcinăte. Nu s-au găsit urme de vestimentație sau alte accesorii vestimentare. Pereții de est și de vest ai criptei conțineau inscripții, incizate în tencuiala crudă și vopsite apoi cu ocră roșie, referitoare la numele și calitatea de martiri creștini a celor înhumați în sicriul colectiv.

Zona *presbyterium*-ului fusese pardosită cu cărămizi pătate, cu latura de 0,30 m. S-a păstrat o mică porțiune pavată în partea de est, dar cărămizile fiind puternic fisurate, nu au putut fi recuperate. Întreaga zonă a *presbyterium*-ului era delimitată transversal de restul navei centrale, de un ziduleț îngust și probabil scund, marcat spre interior de un rând de cărămizi rotunde, cu diametrul de 0,37 m.

Din zidurile exterioare s-au păstrat numai temelii, groase de 0,20 m; din elevele doar câțiva centimetri într-un punct al absidei și în zona de sud-est. Zidurile au fost executate din piatră local (calcar negru-cenușiu de Guttenstein) extrasă din dealurile Niculelului, din punctul

„Fântâna zmeului” (aproximativ 1 km distan). Tehnica întrebuin at este „opus incertum”, piatra fiind prins în mortar de var, cu nisip i c r mid pisat .

Rezultatele acestor cercet ri au fost publicate în anul 1972 în revistele: Pontica 5, BMI 2 i Dacia XVI.

În 1973 a fost descoperit i cercetat partea inferioar a criptei i s-au f cut preciz ri asupra tehnicilor constructive, stabilindu-se c este vorba de o construc ie etajat . Nivelul inferior era blocat de o inscrip ie care f cea atestarea altor martiri, r ma i necunoscu i, care se aflau în interior. Acest interior este compus din dou compartimente asem n toare, desp r ite prin dou lespezi a ezate pe cant, având i rolul de sus inere a dalajului camerei superioare. Este relevant unitatea conceptual a criptei, conceput cu dou niveluri. Nivelul inferior al criptei a fost pardosit cu pl ci de c r mid p trat asem n toare celor folosite la pavimentul bazilicii, cu deosebire c aici au fost prinse cu mortar.

În 1975 au fost continuate lucr rile de degajare a monumentului, extinzându-se spre vest i spre sud, în paralel cu sec ionarea zonei *presbyterium*-ului pe axul intr rii în cript . Anul 1975 a reprezentat momentul cel mai important al cercet rilor; observa iile arheologice i concluziile tiin ifice au avut un caracter definitiv.

Reluarea cercet rilor arheologice s-a f cut prin golirea de p mânt a celor dou înc peri din „subsolul” criptei, cu care prilej au fost descoperite fragmente de oase umane, trecute prin foc, de la dou persoane de sex b rb tesc. În cazul celor patru martiri de la nivelul superior, expertiza antropologic a fost efectuat de dr. Dardu Nicol escu-Plop or, de la Centrul de Antropologie Bucure ti, care a reluat aceste rezultate într-un studiu publicat în 1978, în Pontica 11.

Cercetarea arheologică a confirmat existența a unui puț cu diametrul de 1,80 m, adânc de 3,60 m, situat în fața intrării în criptă, executat, în conformitate cu materialele descoperite (ceramică, sticlă, monede), la începutul secolului al V-lea p.Chr., cu ocazia unei refaceri a bazilicii.

La cca. cinci metri sud-vest de intrarea în criptă și pe axul acesteia, a fost descoperit primul mormânt martiric. Acesta se află situat în caroul G-5c (conform planului executat în 1975 la scara 1:50, plan topografic cu cote fixe, publicat în 1977 în Acta MNap. XIV), cu 0,80 m mai sus față de nivelul intrării în criptă. Acest mormânt fusese construit inițial sub forma unui *hypogeu* dreptunghiular cu pardoseala de 2,15x1,85 m, realizat cu plăci de cărmidă. A fost dezafectat în momentul construirii criptei monumentale, o parte a materialului litic, lespezi și blocuri de calcar cretacic, fiind reutilizate la cel de-al doilea monument martiric.

Cercetările arheologice efectuate în zona de sud-vest, a intrării în bazilică, au stabilit existența a unui *nartex*. În această zonă, zidurile bazilicii au suprapus construcții de piatră legate cu mortar, relevând și aici existența unei faze anterioare momentului ridicării bazilicii.

Datorită poziției sale în teren, într-o zonă locuibilă și la intersecția a două căi de acces, monumentul a fost parțial cercetat în primele etape. Totuși, la nivelul anului 1981, când s-a întocmit primul proiect de protejare și conservare a monumentului paleocreștin, existau date suficiente care, de altfel, au făcut obiectul temei de proiectare. Proiectul nr. 81/1981 întocmit de SPJ Tulcea, arh. Andreev P., prevedea două faze de execuție:

- a) protejarea monumentului prin construirea unui canal de preluare și deversare a torenților pluviali;
- b) ridicarea unei construcții de protejare a întregului ansamblu arheologic.

Proiectul nr. 81 a început să fie aplicat din 1983, după preluarea în regie proprie a lucrărilor de la Niculitel de către Muzeul „Deltei Dunării” Tulcea, cu ajutorul substanțial al subvențiilor oferite de Arhiepiscopia Tomisului și Dunării de Jos. Crearea unei zone arheologice complete, după îndepărtarea construcțiilor civile care suprapuneau resturile antice, a permis, în cursul anilor 1984-1985, degajarea prilor r mase necercetate în 1975 și urmărirea configurației planimetrice a monumentului.

S-au adus complet și planului executat în 1975, stabilindu-se că nava centrală era deschisă pe întreaga lățime spre *nartex*-ul îngust, situat la sud. În zidul de faadă se afla intrarea principală în bazilică, flancată de două încăperi situate simetric în extremitatea sudică a navelor laterale. În prelungirea spre nord a laturii de vest a edificiului, un zid din piatră cu pământ se sprijină pe nivelul antic al bazei relevând o construcție anexată absidei, element al *pastophoria*-ei, frecvent întâlnit la monumentele de acest gen. Zidul aparține aceleiași faze constructive ca și zidul de piatră cu pământ al unui *atrium* surprins în prelungirea colului de sud-est al *nartex*-ului.

Cercetările au surprins stratigrafic trei niveluri de locuire; primul, de sus în jos, corespunzând pardoselii de cărmidă a bazei; următorul, zidurilor de piatră cu pământ care aparțineau unor construcții suprapuse de bazilică, în zona intrării; cel de-al treilea nivel și cel mai vechi, se află situat sub o nivelare masivă brun-cenușie. Bazilica a suprapus o fază mai veche de locuire, cu două niveluri succesive care, în linii generale, poate fi încadrat cronologic între 325-375 p.Chr..

Rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1975 au fost publicate în BOR 5-6/1976 și în Acta MN XIV/1977. Cercetările arheologice din anii 1984/85 au fost rezumate într-un articol publicat în revista Peuce 10/1991.

În decursul anilor au apărut numeroase materiale, în diverse reviste și publicații, majoritatea referitoare la martirii din cripta niculieană și numai la cei ale căror nume se regăsesc în izvoarele hagiografice, fiind ignorați cei din „subsolul” criptei care, în mod sigur, sunt cei dintâi martiri de pe teritoriul românesc atestați arheologic. De asemenea, foarte puține lucrări se referă la elementele și tehnicile constructive romane, desprinse din observațiile noastre arheologice. Cu toate acestea, nu-i lipsit de semnificație încercarea îndrăznilă a Pr. Eugen Dragoi de a strânge și a da publicității, în <Îndrumar bisericesc, misionar și patriotic>, apărut la Galați, 1988, o listă cu materiale referitoare la monumentul din Niculie, publicate până la acea dată. Aducând la zi această listă bibliografică, în care se regăsesc și câteva titluri foarte utile viitorului proiectant, o anexăm prezentei lucrări.

2. Concluzii rezultate din cercetări

Cercetările arheologice, dublate de studiile de numismatică și epigrafie, de expertiza antropologică și de analizele de laborator, au relevat următoarele:

a. Bazilica de la Niculie a fost ridicată la sfârșitul secolului al IV-lea pe o fostă proprietate de tip *villa rustica*, unde se afla *hypogeul* a doi borbai, probabil localnici, martirizați prin ardere pe rug, în condițiile construirii criptei monumentale, în scopul adpostirii unui mare număr de martiri creștini.

b. Construirea *martyrion*-ului și a bazilicii s-a făcut la momente apropiate, în imediata vecinătate a primului mormânt martiric, care a fost inclus în zona sacră *presbyterium*-ului și a impus orientarea întregului ansamblu arhitectural spre nord-est, în conformitate cu propria sa orientare.

c. Exist o rela ie cronologic între cele dou monumente, dar i un raport cronologic între dou momente istorice distincte în martirizarea celor dou grupuri de cre tini. În primul caz, avem de-a face cu o faz anterioar construirii bazilicii, c reia îi apar în resturile unor construc ii din epoca constantinian , apar în toare unei comunit i cre tine constituite în jurul primului mormânt martiric i osemintele arse din „subsolul” *martyrion*-ului, introduse împreun cu p mântul în care se aflau în interiorul primului mormânt martiric. Necunoa terea numelor acestor martiri, în condi iile în care numele celor patru din camera mortuar superioar , a c ror înhumare direct este incontestabil , erau încrustate pentru eternitate pe pere ii criptei, relev distan a apreciabil în timp între cele dou momente cronologice.

d. Bazilica de la Niculitel a fost conceput ca un edificiu impun tor, cu 14,70 m l ime i peste 36 m lungime. F cea parte sin categoria bazilicilor martirice, cu trei nave i *nartex* în dreptul intr rii, fiind de altfel unul din cele mai vechi monumente de acest gen cunoscute pân în prezent. Într-o etap de reconstruc ie sau de reamenaj ri, stabilit arheologic la începutul secolului al V-lea p.Chr., când este deschis i cripta, prin practicarea unui „pu ” în dreptul intr rii i sunt construite ziduri din piatr cu p mânt în prelungirea laturilor bazilicii, se adoseaz *nartex*-ul i se amplific spa iul intr rii prin construirea unui *atrium*.

e. Bazilica a fost construit prin terasarea terenului înclinat puternic de la est la vest. Scurgerea apelor rezultate din ploie, dup demantelarea zidurilor bazilicii, a provocat i degradarea substruc iilor. Aceste substruc ii se întâlnesc la vest, cu mult sub nivelul pavimentului navei centrale i numai sub forma traseului marcat de pietri amestecat cu urme de mortar de var, la cota -49,80. Diferen a fa de nivelul

pavimentului (+50,87), socotit cota 0, reprezintă adâncimea la care au fost amplasate substrucțiile bazilicii.

f. Absida bazilicii a fost prevăzută la capetele interioare cu doi pilăstri îngrubiți, esență organică, ca de altfel întreaga structură de rezistență, care susțineau probabil coloane adosate. Din dreptul acestor pilăstri porneau substrucții realizate din pietre legate cu pământ, doar cu mortar în elevație, stilobate, pe care se sprijineau coloane monolitice. Acestea compartimentau spațiul destinat naos-ului și reprezentau puncte de sprijin pentru acoperiș. Traseul substrucțiilor a fost urmărit și în negativ, prin anuri de demantelare, la nivelul cotei +50,40.

g. În privința tehnicilor constructive, ansamblul bazilical de la Niculișel evidențiază cunoștințe deosebite în domeniul fabricării materialelor de construcție, a caracteristicilor și mai ales a mortarului de var, în care amestecul de var cu nisip de carieră și cărmidă pisată urmează prescripțiile lui Vitruviu (II, 5). În acest sens, concluziile buletinelor de analiză efectuate de IPGG – București (nr. 953 – rezultate analize Röntgen pe probe de mortar și cărmidă; 723 – analize termice pe calcare și mortare; 4298-4300 – rezultatele analizelor mineralogice – petrografice) sunt concludente. Construcția *martyrion*-ului și, în special, ridicarea cupolei prin intersecția bolilor de cărmidă, utilizarea rosturilor de mortar dintre cărmișoare ca element nu numai de rezistență și elasticitate dar și decorativ, întrebuințarea tencuielilor colorate, toate relevă cunoștințe superioare în domeniul construcțiilor și stăpânirea unor tehnici constructive sofisticate care se întâlnesc, de obicei, în orașele greco-romane.

h. *Martyrion*-ul de la Niculișel este un monument unic în Europa. Este construcția cea mai veche de acest gen din România, fiind prima transpunere a concepțiilor arhitecturale care stăteau la baza mausoleelor greco-romane, în arhitectura paleocristiană. Prezența primului mormânt

martiric în vecin tatea sa reprezint o excelent demonstra ie asupra evolu iei acestui tip de monument funerar, de la simplu mormânt *hypogeu* în cutie zidit la monumentul etajat, cu timpane – acrotere i cupol cu c r mizi rostuite, monument inspirat de mormintele eroice antice.

3. Elemente tehnice rezultate din cercet ri

a) Cote

- +50,87 – cota 0, nivelul antic al bazilicii în zona cu paviment
- +50,91 – cota maxim a zidului absidei
- +51,54 – cota maxim a zidului bazilicii în partea de SE
- 47,35 – cota nivelului inferior intrare cript
- 48,20 – cota nivelului pardoselii de c r mid a primului mormânt martiric.

b) Dimensiuni

- pl ci c r mid p trat = $0,30 \times 0,30 \times 0,025$ m
- grosime ziduri exterioare = 0,92 m
- grosime ziduri interioare = 0,80 m
- grosime zid delimitare *presbyterium* = 0,55 m

4. Propuneri de restaurare

Întrucât în 1989 construc ia de protec ie a monumentului nu era terminat , a fost întocmit un nou proiect de c tre S.P.J. Tulcea, nr. 520/1990, care prevedea închiderea i amenajarea interioar a acestei construc ii. Proiectul de amenajare a spa iului interior a trebuit s în seam i de propunerile noastre de restaurare a monumentului, dar a f cut-o par ial. Red m în continuare aceste propuneri:

a. Amenajarea spațiului interior al construcției de protecție trebuie să se facă prin punerea în valoare a întregului ansamblu monumental.

b. Elementul central al ansamblului îl constituie *cripta-martyrium*, asupra căreia se dirijează atenția vizitatorului.

c. *Martyrion*-ul necesită intervenții de restaurare, atât în exterior, prin injectări cu mortar de var și completări cu piatră de carier, cât și a interioarelor. Se impune o curățare a pereților și pardoselilor, afectate în câteva rânduri de nemol, dar și de fumul și funinginea lumânărilor credincioșilor. Se impune totodată o acțiune de reîmprospătare a tencuielilor de var și nisip și a vopselelor (roșu și alb).

d. Întrucât racla de lemn de brad a celor patru martiri a fost dezafectată prin desfacerea criptei și scândurile, împreună cu accesoriile metalice sunt păstrate în depozitele Muzeului de Arheologie Tulcea, se poate face restaurarea ei pe baza datelor oferite în BMI, nr. 2/1972, 21-22 și nota 20.

e. Zona *presbyterium*-ului, în care se înscriu ambele monumente martirice, trebuie să i se acorde atenția principală. Este corect ca vestigiile primului mormânt martiric să fie conservate „in situ”, fără intervenții suplimentare care pot altera fondul relației cu cripta monumentală.

f. Pentru valorificarea maximă a criptei monumentale, unicat în arhitectura creștină europeană, este necesară o restaurare cât mai discretă a planului bazilical. Această restaurare trebuie să în seama de elementele tehnice rezultate din cercetările arheologice:

- zidul absidei completat până la cota +50,91, eventual +51;
- colul de sud-est trebuie ridicat de asemenea până la cota de +51,54;
- restul zidului trebuie să depășească cu numai câțiva centimetri pardoseala bazilicii, iar cele interioare vor fi numai marcate;

Sângele martirilor

- pe substrucțiile dintre nave se pot sugera baze de coloane după cum pe pila trîi din capetele absidei pot fi sugerate coloane adosate;
- pardoseala de cărmidă tratată va fi refăcută numai în nava centrală în spatele *martyrion*-ului și în zona laterală de sud-est, pentru a realiza diferența de nivel și pentru a recompuce imaginea criptei îngropate sub pavimentul bazilicii, de asemenea, va fi pardosită zona intrării în nava centrală.

g. Restaurarea zidăriei se va face cu piatră locală, scoasă din cariera de la „Fântâna zmeului” și cu mortar de var, nisip de carieră și cărmidă pisată, înându-se seama de rezultatele Buletinelor de analiză anexate prezentei teme de proiectare.

h. Esențial, pentru soarta viitoare a monumentului, va fi realizarea unui microclimat adecvat, necesar conservării, în special a mortarelor și a tencuielilor.

dr. V. H. Baumann

Tulcea, 1992

5. Buletine de analiz

MINISTERUL RESURSELOR SI INDUSTRIILOR
 CENTRALA DEPARTAMENT A GEOLOGIEI
 INTRERPRINDEREA DE PROSPECTIUNI GEOLOGICE SI GEOFIZICE
 SI GEOFIZICE
 IESIRE Nr. 6180
 19... Luna... Ziua...

MUZEUL „DELTEI DUNARII”
 TULCEA
 10 mai 1991

Bucuresti 32
 Str. Caransebeş nr.1
 Sector 1
 Telefon 65.70.40.

30 APR 1991

MUZEUL DELTA DUNARII TULCEA
 Obiectiv arheologic paleocreştin - Niculiţel

Vă trimitem alăturat buletinele de analiză mineralogică nr.
 4298-4300, executate conform comenzii nr.252/11 martie 1991.

Șef Secție,
 Ing. Iosof

Sângele martirilor

I.P.S.G.
Secția Analize geologice
Laboratorul de microscopie

Beneficiar:
Muzeul "Delta Dunării" Tulcea
Comanda: 252/11.03.1991

Buletin de analiză nr. 4298

Obiectul analizei: analiza macroscopică și microscopică a prăbelor
Nr.1 A și 1 B - Niculițel

Lecul de recoltare: Bazilica, zona "Absida"

Proba Nr.1 A

Rezultatul analizei:

Recă: Calcar bioclastic
Textura matricei: micritică
Textura bioclastelor: sparitică
Structura: organogenă

Constituenți mineralogici:

Alegeni: - carbonatici: bioclaste (cca 55 % din recă) reprezentate prin cehilii subțiri de lamelibranchiate, elemente scheletice de echimoderme, rare foraminifere de tip seriati, cehilii de ostracode silicificate;
- necarbonatici: granule detritice de cuarț, fine, xenomorfe, paiele de muscovit, minerale apace, în proporție redusă - sub 1 %.

Autigeni: - cristale idiomorfe de feldspați (albit ?) maculați, cu incluziuni fine de calcit, cu dimensiuni de maximum 0,10 e, 0,15 mm, în cantitate redusă (sub 1 %);
- rari corpusculi sferici de pirită concreționară (framboidală).

Liantul: - matrice micritică cu dimensiuni ale granulelor carbonatice sub 0,04 mm; participă în recă în proporție de cca 45%.

Descrierea macroscopică:

Recă de culoare cenușie-negricioasă, fin cristalizată, dură, cu spărtură neregulată-achioasă. Este străbătută de o rețea de fisuri cu dimensiuni de la submilimetrice la 3-4 mm grosime, pe care s-a depus calcit mai larg cristalizat de culoare albă sau galbui-cafenie datorată impurificării cu hidroxiizi de fier.

Atât masa rocii cât și fisurile dau o reacție intensă cu HCl la rece.

Descrierea microscopică:

Recă este constituită dintr-o masă (matrice) de calcit foarte fin (micritic) de culoare brună, în care se individualizează bioclaste (schelete întregi sau fragmente de organisme) cu dimensiuni până la maximum 1 mm lungime, diagenizate și conservate în calcit sparitic transparent, rare granule de cuarț detritic, muscovit, precum și cristale idiomorfe de feldspați și pirită concreționară de neoformație.

Recă este traversată de fisuri - pe alecure numeroase și anastomozate - umplute cu calcit de circulație, sparitic, cu macle de tensiune curbate. Aceste macle precum și microtexturi stilolitice (planuri de impurități cu forme sinusoideale) se datoresc presiunilor litostatice suferite de recă. Asociaț calcitului sparitic de pe fisuri mai apare cuarț - în general criptocristalin, mai rar microcristalin.

Considerăm proba analizată ca făcând parte din "formațiunea cu chert-ari" de vîrstă Amisian superior-Ladinian inferie (Triasic).

./.

Surse probabile de proveniență ar fi: Dl.Zmeului (Ricalișel), versantul drept al văii Adîncă, Dl.Cuca (la vest de Someva).

Proba Nr. 1 B - Mortar

Material de culoare rozie-cenușie, neomogen, ușor, constituit dintr-un liant poros în care se disting elemente de pietriș (cuart, silix, fragmente litice), fragmente de cărămidă, fcițe de muscovit. Acest liant este relativ friabil, cu numeroase zone de levigare-depunere, materializate în mici fisuri și geode tapetate cu calcit fin cristalizat, gălbui, idiomerf.

Cu HCl la rece dă o reacție intens pozitivă.

Intocmit

R. Ly
Geol.Redica Serghie

Sângele martirilor

I.P.G.G.
Secția Analize geologice
Laboratorul de microscopie

Beneficiar:
Muzeul "Delta Dunării" Tulcea
Comanda: 252/11.03.1991

Buletin de analiză nr.4299

Obiectul analizei: Analiza macroscopică și microscopică a prebelor
Nr.2 A și 2 B - Niculițel.

Lecul de recoltare: Bazilica - Fațadă - Structura principală

Rezultatul analizei:

Proba Nr.2 A

Recă: Calcar micritic cu radiolari calcitizați

Textura matricei: micritică

Textura bioclastelor: sparitică

Structura: organogenă, diagenetică.

Descrierea macroscopică:

Recă de culoare negricieasă, fin granulară, cu spărtură concoidală. Este străbătută de numeroase fisuri fine cu calcit alb și gălbui, mai larg cristalizat. Fisurile au grosime de la submilimetrică la 2-3 mm. Cu HCl la rece se obține o reacție intensă.

Compoziții minerale, etc.:

Alegeni: - carbonatici: bioclaste (cca 45 % din recă) - testuri de radiolari calcitizați, filamente de bivalve planctonice, rare cochilii de ostracode;

- necarbonatici: granule foarte fine de cuarț detritic, angular, în cantitate redusă (sub 0,5 %).

Autigeni: concrețiuni fine de pirită (framboizală), sub 0,5 %.

Liantul: masa de bază din calcit micritic ce reprezintă cca.55 % din recă.

Descrierea microscopică:

La microscop se distinge o masă micritică brunie, turbure (calcit cu dimensiuni sub 0,04 mm) în care se individualizează testuri și schelete de organisme diagenizate cu calcit sparitic limpede.

Bioclastele sînt reprezentate în majoritate prin testuri de radiolari cu conture circulare sau elipsoidale, cu dimensiuni între 0,05-0,3 mm; constituentul primar, silicea, a fost substituit de calcit de neoformație, sparitic.

În cadrul proceselor diagenetice, în afara calcitizării testelor de radiolari și a depunerii de calcit pe fisuri, menționăm formarea microtexturilor stilitice datorate autedizolvării interstratale și mobilizării calcitului, impuritățile argile-limonitice individualizîndu-se ca vîșoare fine cu aspect sinues.

Alături de calcitul depus pe fisuri, larg cristalizat (pînă la 1,5 mm) cu nacle de tensiune uneori curbate, apar cantități reduse de silice criptocristalină și cuarț.

Considerăm proba analizată ca aparținînd "formațiunii cu chert-uri de vîrstă triasică (Amisian superior-Ladinian inferior) cu apariții la zi în dealul Zmeului, V.Adîncă și dealul Cuca.

Prezența organismelor silicioase indică apropierea de zone cu erupții vulcanice submarine.

Proba nr. 2 B - Mortar

Material neomogen, de culoare cenușie-rozie, ușor, constituit dintr-un liant peros în care se disting rare feițe fine de muscovit. Liantul înglobează numeroase elemente divers colorate, reprezentate prin elemente de pietriș (fragmente litice, cuarț, silix) rulate, fragmente de cărămidă și rar, lemn carbonizat. Este friabil, cu frecvente zone de levigare-ăepunere (mici geode tapetate cu calcit fin, gălbui, idiomorf).

Cu HCl la rece reacționează intens.

Intecmit

R. Selye
Geol. Rodica Serchie

Sângele martirilor

I.P.G.G.
Secția Analize geologice
Laboratorul de microscopie

Beneficiar:
Muzeul "Delta Dunării" Tulcea
Cernada: 252/11.03.1991

Buletin de analiză nr. 43ee

Obiectul analizei: Analiza macroscopică și microscopică a prebeler
Nr. 3 A și 3 B - Niculițel

Lecul recoltării: Bazilica - "Zid cu pământ"

Proba Nr 3 A

Rezultatul analizei:

Reca: Calcar micritic
Textura: micritică
Structura: de precipitație chimică

Descrierea macroscopică :

Recă de culoare negricioasă, fin cristalizată, cu spărtură concoidală, străbătută de fisuri submilimetrice, discontinuă, cu calcit alb, brun-gălbui, mai larg cristalizat (sparitic); mai apar fisuri fine cu calcit impurificat cu hierezizi de fier de culoare roșatică. Cu HCl la rece dă o reacție puternică.

Compenenți mineralogici:

Autigeni: - calcit, pirită, hierezizi de fier

Alegeni: - cuarț (sub 0,5 %), cu dimensiuni aleuritice (sub 0,04 mm)

Descrierea microscopică:

La microscop apare o recă omogenă, compactă, constituită din calcit micritic brunău. În masa micritică se individualizează aglomerări de calcit sparitic cu conture circulare, considerate răsclari calcitici, cu dimensiuni ce nu depășesc 0,2 mm. Mai apar granule fine de cuarț detritic și corpuscule sferoidale de pirită concreționară, izolați sau în mici aglomerări.

Reca este străbătută de o rețea de fisuri cu dimensiuni variabile (submilimetrice-milimetrice), discontinuă sau anastomozate, cu calcit sparitic, precum și de microtexturi stilolitice subparalele.

Proba Nr. 3 B

Rezultatul analizei:

Reca: Calcar micritic alechemic
Textura : micritică
Structura: organogenă și de precipitație

Descrierea macroscopică:

Recă de culoare cenușie, compactă, dură, cu spărtură neregulată-șchioasă, fin cristalizată, străbătută de fisuri cu calcit mai larg cristalizat, alb. Cu HCl la rece dă o reacție puternică.

Descrierea microscopică:

Reca este constituită dintr-o matrice micritică de culoare brună ce primește numeroase bioclaste, pelete și compenenți alegeni necarbonatici.

Calcitul matricei are dimensiuni micromice (sub 0,04 mm), pe alecări observându-se recristalizări sparitice. Reprezintă cca 55 % din recă.

Elementele figurate (alecheme) ce se evidențiază în matricea micritică aparțin bioclastelor și peletelor.

Bioclastele sînt reprezentate prin: cochilii de bivalve conservate în calcit sparitic, plăci de echinide, globule circulare de răsclari

elari calcitizați, valve fine de ostracede silicificate.

Peletele sînt cîrpuscule ovoidale sau sferice, cu textură micritică.

Compenenții alogenî necarbonatici sînt reprezentați prin granule angulare de cuarț, rare feițe de muscovit și speradic apatit. Dimensiunile alechemelor și a granulelor detritice nu depășesc 0,25 mm, fapt ce le situează - granulometric - în domeniul arenitelor.

În rocă mai apar sferule de pirită concreționară, autigenă, izolate sau în aglomerări.

Pe fisurile de dimensiuni în general submilimetrice s-a depus calcit larg cristalizat, uneori idiomorf, silice criptocristalină și rar cuarț.

Se mai observă microtexturi stilolitice, datorate presiunilor litostatice, autodizolvării și mobilizării calcitului, în urma cărora rămîn impuritățile argilease sub forma unor vinișoare fine, sinusoideale.

Considerăm că probele analizate fac parte din "formațiunea cu chert-uri" de vîrstă Amisian superior-Ladinian inferior.

Intocmit
P. Ștefan
Geol. Redica Berghie

Concluzii

~~Din cercetarea rezultatelor obținute din analizele mineralogico-petrografice, sînt și sînt rezultate următoarele:~~

- Materialul folosit în construcția Basilicii Miculiței (zonele "Absida", "Fațada" și "Zid de pîmînt"-probele 1A, 2A, 3A și 3B) este reprezentat prin reci carbonatice (calcare); acestea pot proveni din Dl. Zmeului, V. Adîncă și Dl. Cuca.

- mortarul este constituit din calcit (aprox. 45%), căruia i se adăugă cuarț (cca. 30%) felăspat (cca. 15%) și silice (cca. 10%).

Sângele martirilor

LABORATORUL IPGG București
Secția Analize geologice

BENEFICIAR XXXX Muzeul "Delta
Dunării"-Tulcea
OBIECTIV Niculițel

3. BULETIN DE ANALIZĂ Nr. 936 Fila

TIP INFO.

3					
1	2	3	4	5	6

REZULTATE IN %

CONTRACT/COMANDA	BOORDEROU	PROBLEMA/TEMA	LOT PROBE NE	NR. PROBE						
			SAP 29a	6						
7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
element proba	SiO ₂	TiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	FeO	MnO	MgO	CaO	K ₂ O	
1A	11,58	0,04	0,61	0,51	0,16	0,09	0,78	47,31	0,01	
2A	10,84	0,04	0,86	0,39	0,21	0,07	1,09	47,16	0,15	
3A	9,39	0,04	0,56	0,20	0,13	0,08	0,81	48,51	0,14	
1B	40,04	1,20	10,37	4,56	1,56	0,12	3,99	19,18	0,92	
2B	42,90	1,04	10,66	4,65	0,95	0,12	3,21	18,31	1,03	
3B	11,76	0,04	0,43	0,17	0,14	0,24	0,43	48,16	0,01	
7	17	18	19	20	21					
element proba	Na ₂ O	P ₂ O ₅	H ₂ O ⁺	CO ₂	S	Suma				
1A	0,06	0,20	0,21	37,97	0,26	99,79				
2A	0,03	0,10	0,64	38,23	0,39	100,20				
3A	0,03	0,14	0,60	38,95	0,25	99,03				
1B	1,68	0,46	2,73	13,23	0,30	100,34				
2B	1,54	0,50	2,49	12,12	0,26	99,78				
3B	0,02	0,24	0,62	37,77	0,24	100,27				

Neanalizat (-)

Sub limita de detecție (0)

Valoarea peste (x)

Șef laborator,
Iosif Vasile

Analist,

Iosipenco N.

T. Pl. cd. 31 p. 101 G. 31/85 - 1010/100 X

Formular M.G. 43-1-102 A

Institutul de Geologie și Geofizică, Muzeul "Delta Dunării" - Tulcea
 Secția analize geologice

Beneficiar: _____
 Obiectiv: _____

536 din 10 mai 1991
3. BULETIN DE ANALIZĂ Nr. 953 fila 1

TIP INFO.

1
3
1 2 3 4 5 6

 REZULTATE IN _____

2	3	4	5	6
CONTRACT/COMANDA	BORDEROU	PROBLEMA/TEMA	LOT PROBE NR.	NR. PROBE
Ca. 252/11.03.91				2

Cu rezultatele analizelor röntgen executate pe două probe trimise de Muzeul "Delta Dunării"-Tulcea. Interpretarea difrac-togramelor obținute a permis identificarea următoarelor mine-rale:

Proba 1B mortar Bazilică : Calcit 44-46%; cuarț 28-32% ; fel-dspat 14-16%; silice 8-10%. posibil clorit.

Proba 2B fragment de cărămidă arsă : Cuarț 44-46%; calcit 25-30% ; fel-dspat 14-16%. La acestea se adaugă cantități mici de 5-7% silice și exizi de fier.

Proba 1B - Zona "Albastru"
Proba 2B - Zona "Fataclă"

Neanalizat (-) Sub limita de detecție (0) Valoarea peste (x)

Șef laborator, _____ Analist, T. Urcan

22:39 v M.G. 31/89

Sângele martirilor

LABORATORUL analiza termică BENEFICIAR R. Serghie
 = Niculitel
 OBIECTIV = Niculitel

3. BULETIN DE ANALIZĂ Nr. 723A5 Fila 1

TIP INFO.

3					
1	2	3	4	5	6

REZULTATE IN 1/0

2	3	4	5	6
CONTRACT/COMANDA	BORDEROU	PROBLEMA/TEMA	LOT/PEDE NR.	NR. GROBE
				6

DATE TEOR. ANALITICE

Proba nr. 1A = Compoziția mineralogică a acestei probe este reprezentată prin celot ajroz. 90% și conținți reduse de cuarț și hidrox. de fier. Diferența la calcinare până la 100°C este de ajroz. 40%.
 (calcar) Kara, Alaida

Proba nr. 2A = Proba conține celot ajroz. 65% și cuarț subordonat curst. PC = 46%
 (calcar) - Falida

Proba nr. 3A = Proba conține celot ajroz 90% și subordonat curst. PC = 40%
 (calcar) Kid cu pământ

Proba nr. 1B = Proba conține celot ajroz. 30%, cuarț și conținți reduse de hidrox. de fier. PC = 21%
 (Mogtar) Kara "Alaida"

Proba nr. 2B = Proba conține celot ajroz. 25% și cu total subordonat curst. PC = 20%
 (Mogtar) + Alaida

Proba nr. 3B = Proba conține celot ajroz. 80% și cuarț. PC = 37%.
 (calcar) Kid cu pământ.

Neanalizat (-) Sub limita de detecție (0) Valoarea peste (3)
 Șef laborator [Signature] Analizator [Signature]
 T. Pl. cd. 210 p - Ap. M.G. 21/85 - 1010/100 g. Formular M.G. 43-1-102 A

D. BAZILICA CU CRIPT – MARTYRION
STUDIU DE ARHITECTUR *

Proiect nr. D-107/1997

Arhitect Ani oara Sion, Bucure ti

1. *Introducere*

Prin problematica abordat , prezentul studiu întregeste și detaliază cercetarea asupra monumentului paleocreștin de la Niculișel, prin metode și mijloace specifice arhitectului restaurator, confirmând, în cea mai mare parte, rezultatele obținute de cercetarea arheologică .

Analiza tehnicii și logicii de construcție, măsurtoarea de detaliu și analiza dimensiunilor, rapoartelor și proporțiilor elementelor constructive infirmă unele, sau obligă la revizuirea unor ipoteze exprimate anterior.

Pentru recompunerea planimetrică a edificiului, încercarea unui studiu comparativ privind construcțiile cu acest program, descoperite pe teritoriul României, a fost sortită eșecului. Dintre cele peste 40 de monumente descoperite și investigate prin simple sondaje sau cercetări de lungă durată , cel puțin unele nu au fost publicate sub nici o formă , opt au fost publicate aproape integral, iar despre celelalte se menționează doar datele generale, într-un mod complet nesatisfăcător. Există de cele mai multe ori confuzie între datele primare și cele intrate în circuitul public, între lungimea edificiilor, cu absidă sau fără absidă ,

* Textul, notele și planurile acestui capitol apar în *Id-nei arh. Ani oara Sion, creștia în mână profund îndatorată și pentru faptul că a fost de acord cu publicarea lor în cadrul acestei lucrări.*

între dimensiunile interioare și cele exterioare ale construcțiilor. Fără o revizuire a datelor arheologice și efectuarea unor noi cercetări arheologice locale, nu va fi posibil prea curând realizarea unor aprecieri corecte asupra acestor edificii de cult și, în nici un caz, a unui studiu comparativ privind componentele arhitecturale.

Nici o documentație privind restaurarea de monumente și, cu atât mai mult, în domeniul restaurării obiectivelor de arhitectură antică, nu poate deveni viabil fără o colaborare strânsă, pe parcursul elaborării ei, între cercetătorul arheolog și arhitectul restaurator, chiar și în privința celor mai mici detalii, aparent insignifiante, studiul de față fiind rezultatul benefic al unei astfel de colaborări, de echipă.

Chiar dacă, în unele cazuri, opiniile, ipotezele sau concluziile se dovedesc a fi divergente, unele dintre ele fiind infirmate în favoarea altora, în această competiție loială nu există niciodată învingători, ci numai un mare câștigător, monumentul însuși.

2. *Bazilica*

Stadiul de conservare

Ruinele edificiului bazilical, aflate la adâncime mic față de nivelul actual al străzilor (-0,20 – -1,00m), s-au păstrat într-o foarte mică parte, majoritatea zidurilor fiind demantelate până la nivelul temelilor de fundație⁴⁰⁷. Cel mai bine conservate, în momentul descoperirii, au fost fundațiile absidei Măriei și ale zidului de est L, în prezent parțial distruse și zidurile care formează colțul de sud-vest al navei colaterale sudice, K și O, unde se păstrează și o porțiune de circa

⁴⁰⁷ Demantelările masive s-au produs în epoca modernă; cf. Baumann 1972, <Pontica> 5, 548.; Baumann 1977, 251; Baumann 1995, <Peuce> 11, 305.

cinci metri lungime din eleva ia zidului K, cu în l imea de 0,10 – 0,40 m. Excep ie a f cut construc ia criptei, p strat în stare perfect pân în clipa descoperirii. Ulterior îns , câ iva s teni i-au perforat bolta într-un loc, din „curiozitate”, moment în care a fost distrus i un „pinten” – o pies terminal a criptei, de form tronconic sau trapezoidal ⁴⁰⁸, fixat în centru, pe extradosul bol ii.

Tehnica de construc ie

Zidurile bazilicii au fost construite în tehnica *opus incertum*, din piatr brut cu dimensiuni reduse (0,10 – 0,40 m), legat cu mortar de var în amestec cu nisip, pietri , piatr concasat fin (0,7 – 1,5 cm) i fragmente de c r mid pisat (0,5 – 1,5 cm).

Mortarul folosit, acela i pe întreaga în l imea a zid riei – funda ii i eleva ii, are un aspect p stos, compact i o culoare u or rozalie, datorat adaosului de c r mid pisat . O singur abatere de la această regul a putut fi sesizat , cu ochiul liber, pe zidurile ce formeaz col ul de sud-vest al navei colaterale sudice: în mortarul asizei de la baza funda iilor (cota -0,60 – -0,70 m) a fost amestecat o cantitate mult mai mare de c r mid pisat , în fragmente mai mari, cu dimensiuni cuprinse între 0,7 i 2,5 cm, perfect vizibile în masa mortarului.

Funda iile zidurilor au fost zidite (nu turnate!) în an uri s pate adânc în loess-ul natural, cota general a t lpii de funda ie fiind cuprins între -1,20 – -1,40 m fa de nivelul pavimentului din bazilic ⁴⁰⁹. Pere ii

⁴⁰⁸ Forma piesei este descris diferit, fie trapezoidal , fie tronconic ; vezi, Baumann 1972 <Pontica> 5, 548 i 552.

⁴⁰⁹ Cota maxim a pavimetului de c r mid descoperit în bazilic a fost aleas drept cot 0 pentru proiect. Ea corespunde cotei reale de 50,82 m, cf. ridic rii

verticali ai anului de fundaie au servit drept cofraj pentru ziduria fundațiilor, realizat în asize de lucru succesive, orizontale. Prima asiză de la talpa fundaiei este compusă din pietre mari, așezate în picioare, în poziție înclinată și *legate cu pământ* (maroniu închis, cu aspect spongios).

Această particularitate constructivă, mai rar întâlnită, se observă atât la zidurile corpului central, la absidă, la zidul de sud al nartex-ului (adugat mai târziu), dar și la fundaia continuă I, dintre nava centrală și cea colaterală de nord, aici remarcându-se și faptul că pietrele au dimensiuni cu mult mai mici. Restul asizelor sunt construite numai din piatră cu mortar.

În lăimea unei asize de lucru nu depășește 0,35 - 0,50 m, fiecare dintre asize însumând 3-4 rânduri de pietre (asize curente), așezate ordonat la fața zidriei. Întotdeauna, rândul ultim al asizelor de lucru a fost realizat din pietre mai mici, plate, urmărindu-se obținerea unui pat aproximativ orizontal, necesar pentru pornirea asizei următoare. În interiorul zidriei s-au folosit, în general, pietre mai mici, dispuse fără orientare anume, dar ocupând cât mai compact spațiile dintre pietrele mai mari așezate spre exterior, care formau cele două paramente. (**Pl.2; Fig. 47**).

Grosimea zidriei, la nivelul fundațiilor, este cuprinsă între 0,87 - 0,92 m, ea micșorându-se, prin retragerile - crepidele - existente pe ambele fețe ale zidurilor, în jurul cotei de -0,20 - -0,30 m de la nivelul pardoselii. În concepția constructorilor, fundațiile trebuiau să aibă, probabil, o grosime constantă de 0,90 m, diferențele pe care le-am constatat provenind, mai degrabă, dintr-o execuție mai puțin îngrijită a anurilor de fundaie. Excepție de la regulă fac:

topografice din 1975 și la ea se raportează și nivelul din studiile arheologice publicate.

*Fig. 47. Col ul de SE al bazilicii, p strat dup cercet rile din 1994
(foto M. Matarang)*

Fig. 47. Basilica SE corner, preserved after researches in 1994, photo by M.Matarang

a. Funda iile zidurilor L i M (absida), mai groase fa de funda iile celorlalte ziduri perimetrare, având dimensiuni de 0,95 – 1,00 m la talp . Aceast grosime, mai mare, se transmite i la nivelul eleva iilor i pare s r spund unei necesit i de ordin constructiv, dictat de sistemul de boltire a absidei – semicalot cu arc de desc rcare pe linia interioar a zidului L. Tot la aceste dou ziduri am remarcat i faptul c pe fa a interioar a funda iei nu a existat nici o crepid .

b. Grosimea celor dou funda ii mediane, I i J, mult mai mic decâat grosimea funda iilor zidurilor perimetrare ale navelor (0,75 fa de 0,87 – 0,92 m). În plus, nivelul t lpii celor dou funda ii mediane, I i J, se afl la o cot mult mai ridicat decâat cota de fundare a celorlalte ziduri i a celor doi pila tri angaja i, X i Y, de pe latura estic a

bazilicii (-0,81 m față de -1,20 -1,40 m). Ei nu se leagă organic cu pila trii, oprindu-se la circa 1,00 m în fața lor⁴¹⁰. Aceasta se explică prin faptul că fundațiile I și J nu au fost construite în același timp cu celelalte ziduri ale corpului central al bazilicii⁴¹¹.

c. Nivelul de fundare al zidului de sud, P, al nartex-ului, mai ridicat decât talpa zidului O al bazilicii, la care se alipete (-1,10 față de -1,35), între ele existând și un rost continuu pe toată înălțimea fundației. Aceasta se datorează atât faptului că zidul nartex-ului a fost adăugat bazilicii mai târziu, dar și unor considerente de structură, statică și compoziție privind elementele întregii construcții.

Elevațiile zidurilor au fost construite folosindu-se aceleași procedee tehnice și în aceeași manieră ca fundațiile, grosimea elevației reducându-se în general la numai 0,80 m, excepție făcând zidurile L și M (absida), mai groase cu circa 10 cm.

Pavaje

Spațiul interior al bazilicii a fost pavat cu cărămizi subiri, legate cu lut și așezate direct pe pământ, în iruri orizontale pe direcția transversală a navelor, fiind dispuse, de regulă, rost pe rost. Alternanța de rost pe plin, pe care o putem observa în zona estică a navei mediane, unde pavamentul original se păstrează „in situ”, pe o suprafață de circa 15 mp, se datorează faptului că, alături de cărămizile de formă pătrată, de $30 \times 30 \times 2,5$ cm⁴¹² care predomină numeric, au fost utilizate și cărămizi dreptunghiulare, asemănătoare cu cele folosite la pavamentul

⁴¹⁰ Baumann 1995, <Peuce> 11, 307.

⁴¹¹ Sus înem ipoteza că fundațiile I și J sunt construite într-un moment diferit de cele ale bazilicii, dar într-o succesiune cronologică diferită de cea sus înțelesă de V.H. Baumann în <Peuce> 11, 307.

⁴¹² Baumann 1972, <Pontica> 5, 550.

de la nivelul inferior al cripteii⁴¹³. Dimensiunile acestora trebuie să fi fost de circa $36 \times 31 \times 2,5 \text{ cm}$ ⁴¹⁴.

În apropierea fundăției zidului G, s-au găsit două ceramici rotunde, mai mari, cu diametrul de circa 45-50 cm⁴¹⁵, așezate una lângă cealaltă, pe direcția asizelor curențe de pavaj. Ele marcau, probabil, în planul pardoselii, poziția unor colonete de ceramici care susțineau un baldachin (?), ridicat pe locul fostului mormânt hypogeu, sau, mai probabil, linia balustradelor despărțitoare dintre naos și spațiul *presbyterium*-ului (*scuola cantorum?*). Cota de nivel a pavimentelor din cele trei nave trebuie să fi fost aceeași cu cea a pavimentului găsit „in situ” în apropierea altarului, cota pe care noi am considerat-o 0 m, pentru nivelul întregii zone.

Planimetrie

Reîntregirea planimetrică a corpului central al bazilicii, prezentat în proiect în două variante, a avut, ca bază de pornire, înregistrările metrice de detaliu și ridicarea topografică executată în anul 1994⁴¹⁶. Pentru elaborarea acestor variante de plan, am apelat la datele și informațiile cuprinse în lucrările de specialitate publicate până în prezent, coroborate cu observațiile noastre, făcute direct, la fața locului, privind poziția, orientarea, dimensiunile elementelor de construcție și tehnica lor de execuție.

I. Prin poziționarea corectă, în plan, a tuturor fragmentelor de fundăție și stabilirea raportului existent între acestea, se pot face câteva

⁴¹³ Baumann 1977, <AMN> 14, 246.

⁴¹⁴ Ceramicele dreptunghiulare din pavimentul cripteii, conform observațiilor noastre, au dimensiunile $36 \times 31 \times 4,5 \text{ cm}$ și sunt mai groase decât cele din navă.

⁴¹⁵ Dimensiunile ceramicii rotunde sunt aproximative și rezultă din comparația cu dimensiunile celorlalte ceramici găsite.

⁴¹⁶ Relevu și nivelment executat de arh. Ani oara Sion.

precizări de ordin general, legate de modul în care a fost conceput și construit edificiul bazilical:

a. O primă constatare care se impune este aceea că bazilica și cripta au fost trasate în funcție de o axă majoră, orientată est-vest, stabilită „*ab initio*” de constructori, care era în același timp și axa de simetrie a întregii construcții. Pe această axă se află:

- centrul absidei, situat la intersecția cu linia exterioară a fundației zidului L;

- centrul bolii criptei, situat la o distanță de 0,85 – 0,90 m mai spre vest față de centrul absidei, pe linia interioară a elevației zidului L;

- intersecția diagonalelor corpului central al bazilicii.

Construcția mormântului hypogeu este orientată după axul principal al bazilicii, dar acesta nu este și axă de simetrie. Orientarea diferită a criptei martyrion și a mormântului hypogeu, față de cea a bazilicii reprezentată în planurile apărute în publicațiile și documentațiile anterioare, provine dintr-o eroare de înregistrare petrecută în prima campanie de cercetare, transferată apoi în toate planurile elaborate ulterior.

b. Zidurile longitudinale exterioare ale bazilicii, H și K, și traseele fundațiilor mediane, I și J, dintre nave, sunt paralele cu această axă și dispuse echidistant de o parte și de cealaltă.

c. Zidurile orientate nord-sud, L, O și N-N', au fost trasate perpendicular pe direcția axului major.

d. Zidurile *nartex*-ului adăugat corpului central al bazilicii, într-un moment de construcție mai târziu, au aceeași orientare cu cele ale bazilicii.

e. Construcția criptei, având planul pârțat, este axată față de aceeași direcție majoră, diferențele de orientare sesizate pe laturile de

nord și de sud datorându-se unor deficiențe de execuție a gropii de fundație.

Aceste observații subliniază, odată în plus, ipoteza avansată încă din primele campanii arheologice, conform căreia edificiul bazilicii și construcția criptei au fost concepute și executate în același timp⁴¹⁷.

II. Dimensiunile generale ale corpului principal al bazilicii, rezultate, indirect, din poziționarea grafică a elementelor de plan și mase „in situ” față de axul major, diferă substanțial față de valorile apreciate în lucrările publicate până în prezent, dar și față de cele figurate în lucrările topografice anterioare.

a. Singura evaluare constantă, înscrisă în toate înregistrările metrice făcute până în prezent, este cea a dimensiunilor absidei.

b. Edificiul bazilical avea dimensiuni mai mari față de estimările de până acum, diferențele ce apar datorându-se, în esență, evaluării diferite a grosimilor de ziduri și a lății interioare a navelor centrale. Raportul dintre deschiderile navelor laterale (egale) și deschiderea navei mediane se apropie de $\frac{1}{2}$ (700/320) și nu de $\frac{1}{3}$ (700/230) cum rezultă din datele anterior publicate. Între lungimea și lățimea corpului central (navă și absidă) există un raport foarte apropiat de $\frac{7}{4}$, unitatea de raport putând fi egală cu 3,70 m (dacă luăm în considerare cotele interioare ale spațiilor) sau cu 3,95 – 3,96 m, dacă luăm în calcul dimensiunile exterioare ale construcției.

Prin adugarea nartex-ului, acest raport se modifică și tinde să devină $\frac{8}{4}$, dacă lățimea nartex-ului a fost, în realitate, mai apropiată de 3,20 m, dimensiune pentru care se optează în ultimul studiu apărut⁴¹⁸, și nu doar de 2,30 m, cum s-a estimat anterior⁴¹⁹.

⁴¹⁷ Baumann 1972, <BMI> 2, 23.

⁴¹⁸ Baumann 1995, <Peuce> 11, 304.

⁴¹⁹ Baumann 1977, <AMN> 14, 251 și n. 19, unde se explică clar că distanța de 2,30 m reprezintă, de fapt, distanța dintre zidul bazilicii până la groapa (desertul de mare)

c. Dimensiunile generale ale edificiului, la nivelul elevațiilor, sunt diferite față de cele înregistrate la nivelul fundațiilor, deoarece grosimea zidăriei în elevație, se micșorează, dar acest lucru nu a fost luat în calcul în nici unul din proiectele de consolidare elaborate anterior.

d. Este dificil să ne pronunțăm, însă, asupra unității de măsură pe care au utilizat-o constructorii antici în dimensionarea diferitelor părți componente ale edificiului, în condițiile în care cea mai mare parte dintre fundații nu se mai păstrează, iar în suprastructură nu s-a conservat absolut nici un element.

Pentru stabilirea poziției pilelor și alegerea dimensiunii pentru interaxul amfiladelor, a trebuit să ne înscriem în limitele impuse de:

- poziția și dimensiunile fundațiilor celor două pile triangulare, X și Y, pe fața interioară a zidului de est,
- traseul și dimensiunile fundațiilor continue, I și J, și poziția acestora în raport cu pilele X și Y,
- deschiderea navei centrale în raport cu distanța dintre pilele X și Y,
- lungimea navelor.

Pentru amplasarea corectă, în planul bazilicii, a celor două pile triangulare, X și Y – actualmente dispuse simetric în raport cu axul major de compoziție al edificiului, am apelat la informațiile și ilustrația fotografică din timpul cercetărilor arheologice și la documentația grafică, întocmită tot atunci.

Urmărind descrierea acestor pile: „două temelii subiri, reprezentând $\frac{1}{2}$ din lățimea zidurilor exterioare, prinse organic pe o lungime de 0,30 m de partea interioară a zidurilor laterale ale absidei,

de demantelare a zidului nartex-ului și nu până la zidul nartex-ului. Lungimea zidului P s-a păstrat pe 2,26 m, măsurat pe linia exterioară a zidului

delimitau nava centrală a naosului, pe o lăime de 7,50 m, de navele laterale, late de 2,40 m fiecare⁴²⁰, putem reține că :

- lăimea lor era de $\frac{1}{2}$ din grosimea zidurilor exterioare (cu referire, în mod sigur, la cel al absidei și la zidul L, celelalte ziduri nefiind, în acel moment, dezvelite), deci egală cu 0,475 – 0,50 m;

- pilaștii se așezau organic cu fața interioară a fundației zidului L;

- lungimea de 0,30 m reprezintă, de fapt, grosimea lor, respectiv dimensiunea prin care aceștia avansează în fața zidului L, spre interior.

Nu se precizează însă, în nici o publicație, care era distanța dintre pilaștii și deschiderea (colurile) absidei, afirmăm că „delimitau nava centrală, pe o lăime de 7,50 m, de navele laterale, late de 2,40 m fiecare”, putând fi interpretat în două moduri. Fie că, în cei 7,50 m, *intrau lăimile* celor doi pilaștii, estimate la 0,475 – 0,50 m, în care caz distanța dintre colul absidei și pilaștii ar fi fost de circa 0,25 – 0,30 m, fie că cei 7,50 m reprezentau *doar deschiderea dintre cei doi pilaștii*. În acest ultim caz, dimensiunea care ne preocupă ar fi fost egală cu 0,75 m, laturile externe ale pilaștilor, la o lăime de 0,50 m, aflându-se pe liniile exterioare ale fundațiilor I și J. Imaginile fotografice și cele din timpurile spațiale și ridicarea topografică din anul 1972 arată o proporție mult mai echilibrată între cele două dimensiuni, distanța de la colul absidei până la pilaștii X și Y fiind, mai degrabă, *egală cu lăimea pilaștilor*.

În varianta pe care am propus-o am optat pentru un raport mai convenabil între aceste două dimensiuni, considerând - 0,60 m lăimea pilaștilor și 0,55 m pentru distanța de la pilaștii la colul absidei, raport care să ne permită amplasarea ușii de plintă, (0,60 × 0,60 m) amintind de amfiteatrul original peste cele două fundații I și J dar, în limitele grosimii acestora, fără a ieși în consolă. Dimensiunile plintelor au rezultat

⁴²⁰ Baumann 1972, <BMI> 2, 20.

din dimensiunile celor doi pila tri, $0,30 \times 2 = 0,60$ m, în l imea acestora, 0,15 m, fiind considerat minim admisibil (**Fig. 48**).

Pentru interaxul amfiladei, am luat în calcul dou dimensiuni, 3,60 m i, respectiv, 3,00 m, optând în final pentru un interax de 3,00 m, ca limit maxim admisibil , care s satisfac ambele solu ii posibile de rezolvare în plan a amfiladelor – cu pile sau coloane, iar în eleva ie cu arhitrave sau cu arce de zid rie.

În propunerea f cut am optat, în lipsa altor date, pentru o solu ie, în sensul c , unui plan din faza de refacere a bazilicii – cu *nartex* i *atrium* – îi opunem un paviment la cota 0 m, datând, cel mai probabil, din prima faz de construc ie a bazilicii cu cript .

În acela i timp, pentru *amfila dele mediane* – coloane sau pile – am optat pentru o funda ie continu , pe traseul funda iilor I i J, atestate arheologic, i nu pentru varianta unor funda ii punctiforme, o ipotez cu mult mai probabil dar pentru care nu avem nici o m rturie arheologic .
(...)

Privit în ansamblul ei, construc ia bazilicii cu cript de la Niculi el pare s se înscrie tipului „helenistic”⁴²¹ al bazilicilor, cu nav central supraîn l at , acoperit cu arpant în dou ape, independent de cele de pe colaterale (f r tribune) realizate într-o singur pant .

Raportul de circa 2/1, între deschiderea navei centrale i cea a colateralelor imprim o propor ie echilibrat spa iilor interioare i o anumit zvelte e pe care, în general, o surprindem doar la bazilicile cu tribune.

⁴²¹ Tipul bazilical a fost preluat de c tre constructorii de bazilici (cre tine) din tradi ia construc iilor anterioare (bazilicile civile romane); tipul helenistic este denumit astfel pentru a se face distinc ia fa de tipul acoperit cu bol i mai rar în primele secole de cre tinism, dar care, în secolul al VI-lea, încep s devin preponderente; cf. Charles Devoye, 54, fig.5

Fig. 48. Zona de vest a presbyterium-ului, cu temelia stylobatului și a zidului transversal al sanctuarului (foto M. Matarang)

Fig. 48. Presbyterium Western area with stylobate and sanctuary cross wall foundation, photo by M.Matarang

Nava centrală era, probabil, iluminată direct, prin ferestre situate pe pereții longitudinali, în sistem „bazilical”, deasupra acoperiurilor navelor laterale și prin ferestre, plasate deasupra intrării, în axul timpanului de vest⁴²².

Faada principală, de vest, a fost rezolvată diferit în cele două faze principale ale construcției. În prima fază, faada principală era flancată de două turnuri, cu planul pătrat ieșit din planul corpului central mai înalt, intrarea spre nava mediană (împărțită în trei deschideri - tribelon) aflându-se pe linia laturilor de est a turnurilor. Elevația, rezolvată, probabil, după o concepție orientală⁴²³ comporta, în acest caz, o terasă

⁴²² Constantinescu 1929, 25, 26.

⁴²³ Tipul de faadă pare să fi fost o variantă locală a unei faade de tip „hittit”, cf. Ivanova-Mavrodinova 1936, 253-256, fig. 1-7.

descoperit sau o galerie acoperit , situat deasupra intr rii, în spa iul dintre turnuri, terasa sau galeria fiind sus inut de un ir de coloane pe linia de front a celor dou turnuri.

În faza de remaniere, acestor turnuri le-a fost ad ugat, spre vest corpul *nartex*-ului care nu credem c se în l a mai mult decât cele ale colateralelor, sau poate c , renun ându-se la turnuri, acoperi ul colateralelor i cel al *nartex*-ului, cu aceea i în l ime, îmbr cau, pe trei laturi, corpul central mai înalt, fa ada de vest a celor trei nave – men inându-se pe linia exterioar de vest a fostelor turnuri.

În mod sigur, îns , absida era terminat printr-o bolt – semicalot cu arc de desc rcare pe linia zidului de est L, având o în l ime mai mic decât cea a navei mediane, realizat într-o tehnic de construc ie apropiat de cea utilizat pentru bolta criptei.

3. Cripta

Construit o dat cu bazilica, cripta martyrion a fost executat într-o groap , s pat în loess-ul natural, pere ii gropii slujind drept cofraj pentru zid ria criptei, pân la finalizarea întregii construc ii. Zidurile au un singur parament, spre interior, fe ele exterioare împrumutând forma pere ilor gropii de fundare.

Conceput s aib un plan p trat, cu latura de 3,50 m⁴²⁴, construc ia criptei a rezultat, datorit acestui fapt cu unele imperfec iuni:

- pere ii sunt u or evaza i spre partea superioar , ie ind din planul vertical, dimensiunile la nivelul „*articelor*” fiind mai mari cu 0,08 – 0,15 m fa de cele din planul de baz ;

⁴²⁴ Dimensiunile i forma trapezoidal din planurile publicate anterior rezult dintr-o înregistrare incorect .

- lungimea laturii de vest are la bază doar 3,35 m, față de 3,40 cât au celelalte trei laturi;

- planurile laturilor de sud și de nord, la nivelul bazei criptei, sunt ușor înclinate față de axul longitudinal al întregii construcții.

Construcția criptei s-a realizat printr-o succesiune coerentă de operațiuni și etape care pot fi încadrate pe suprafața exterioară a pereților (rezultând firească a sistemului de construcție utilizat și a mijloacelor tehnice specifice epocii).

a. Săparea gropii de fundare a criptei, începând de la nivelul de construcție al bazilicii, până la cota -3,50 – -3,60 m⁴²⁵.

b. Construirea zidurilor perimetrice, de la talpa (-3,60 m) până la cota de -2,90 m, având o grosime cuprinsă între 0,55 m (vest) și 0,62 – 0,66 m (nord, sud și est), în peretele de vest fiind prevăzută o deschidere pentru accesul în criptă.

Zidurile au fost executate din piatră brută, de dimensiuni mici, așezate în asize orizontale, despărțite prin straturi groase de mortar cu aspect granulos de culoare rozalie (var în amestec cu pietriș, mult nisip și cîmășă sfărâmat). La nivelul inferior al criptei, pe laturile de nord, vest și sud, au fost prinse în zidărie, la partea interioară a pereților, dale mari din calcar fasonat (piese reutilizate), așezate pe cant, cu înălțimea de 0,47 – 0,58 m, uneori completate la partea superioară cu pietre mici, până la cota -2,90 m. Peretele de est a fost construit, în întregime, numai cu pietre brute, legate cu mortar, așezate în asize orizontale, ordonate spre față zidului.

c. Continuarea zidăriei de la cota de -2,90 până la cota -2,50 m (nivelul națerei bolii), din piatră brută, legată cu mortar.

⁴²⁵ Nivelul de construcție al bazilicii nu a fost surprins nicăieri, de aici ar fi trebuit să lăse urme măcar în partea de sud-vest a navei sudice.

Grosimea pereților de nord, est și sud se reduce până la 0,48 – 0,53 m, pe strânda crepid spre interiorul construcției, la cota de -2,90, zidul de vest pe strânda aceeași grosime de la talpa, până la nivelul superior al golului următorii.

- Adugarea, în colul de sud-est al unui pilon de zidrie din piatră brută, legată cu mortar, alipită zidurilor criptei⁴²⁶, pentru sprijinirea uneia dintre dalele care formau planul dintre cele două încăperi suprapuse ale criptei.

- Montarea palelor din piatră fasonată (piese reutilizate) de o parte și alta a golului următorii.

- Compartimentarea nivelului inferior al criptei cu ajutorul a două dale puse pe cant, pe direcția est-vest, cea mai mare – dinspre est – fixată în mortarul pardoselii de cărămidă, cea mică rezemând direct pe cărămizile din paviment.

- Executarea pavajului de cărămidă, pe un strat suport de mortar de var, cu adaos de cărămidă, dimensiuni cărămizi: 36 × 31 × 4,5 cm; 36 × 29,5 × 4,5 cm; 36 × 36 × 4,5 cm.

- Tencuirea peretelui de est, a pilonului și a zonelor cu pietre mici peste dale mari puse pe cant, cu un strat subțire de mortar de var de culoare roz, cu adaos de cărămidă pisată și praf de cărămidă în cantitate mai mare.

d. Liftarea celor trei dale de calcar fasonat care formau planul nivelului inferior al criptei și montarea lor începând cu cea din partea de est, mai subțire (rezemând în întregime pe crepida zidului de est și cu partea fisurată pe micul pilon de col) apoi cea mijlocie și, la sfârșit, cea din vecinătatea următorii. (...)

⁴²⁶ Pilonul nu este esut cu zidurile criptei (cf. Baumann 1977, <AMN> 14, 246); el este adugat special pentru a sprijini dala, din partea de est, mai subțire și deja fisurată în momentul montării.

- Dimensiunea dalelor sunt: $2,30 \times 0,665 \times 0,14$ m (vest); $2,26 \times 1,120 \times 0,14$ m (mijloc); $2,32 \times 0,615 \times 0,09$ m (est); (0,630) (0,10).

- Dala de la mijloc i cea de vest reazem pe crepidele pere ilor de nord i sud⁴²⁷ i pe dalele puse în picioare, care compartimenteaz nivelul inferior. Dala situat în partea vestic a criptei, ultima montat , are practicate pe cantul dinspre exterior dou li uri adânci de $6,5 \times 18$ (19) cm, prin care se îmbuc cu cei doi pale i ai intr rii. Ea dep e te linia exterioar a zid riei, ie ind în afar cu cca. 3,5 cm. Toate cele trei dale sunt piese provenind din construc ii mai vechi, reutilizate pentru plan eul criptei, pe fa a superioar a dou dintre ele p strându-se orificiile de montaj (pentru gujoane) originale.

Este posibil ca depunerea osemintelor celor doi martiri (amestecate cu p mânt), în cele dou compartimente de la nivelul inferior al criptei, s fi avut loc în acest moment al construc iei i nu dup finalizarea ei⁴²⁸. Ipo teza se bazeaz pe observa ia c depunerile de p mânt cu oseminte erau aglomerate spre fundul criptei i mai împr tiate spre intrare, unul din vasele de ofrand fiind depus aproape de centrul criptei, departe de intrare⁴²⁹. În acest caz, depunerea p mântului în gr mad pare s se fi petrecut dup montarea primei dale a plan eului. Sigilarea nivelului inferior al criptei s-a putut face imediat dup montarea ultimei dale a plan eului, pragul intr rii fiind în l at cu dou rânduri de c r mizi prinse în mortar, pe care s-au a ezat dala cu inscrip ia i dala care c p cuia nivelul inferior al criptei, fixat dinspre exterior cu ajutorul unor pene i cu mortar de var.

⁴²⁷ Dalele reazem pe crepidele zidurilor i nu sunt încastrate, a a cum apreciaz Baumann 1977, <AMN> 14, 246.

⁴²⁸ În acest sens pledeaz faptul c groapa de demnatelare a mormântului fusese umplut în momentul în care se excaveaz pu ul de acces la cript , a a cum se poate vedea în Baumann 1977, <AMN> 14.

⁴²⁹ Cf. Baumann 1977, <AMN> 14, 246-247.

e. Construirea timpanelor semicirculare pe care rezema bolta, pe cele patru laturi ale criptei, între cotele -2,50 (na terile) și -1,40 (1,40) m (cheia) și montarea pe latura de vest a lintoului de deasupra uii.

- Dimensiunea mare a dalei din piatră fasonat (reutilizat), $1,90 \times 1,02 \times 0,33$ m, este în consol, pe ambele fețe ale zidului, a obligat constructorul la lărgirea gropii criptei în dreptul intrării de la nivelul de construcție până la nivelul superior al golului pentru intrare, așa cum s-a observat și pe profilul de sud al secțiunii arheologice nr. 1/1971.

Se mai poate remarca, în plus, faptul că, deasupra lintoului uii, timpanul de pe latura de vest se îngroașă, ajungând la 0,70 m.

f. Montarea cofrajului pentru susținerea bolii (peste dalele N1) pe durata execuției, format din două cinte orientate pe direcția diagonalelor încrucișate și două cinte dispuse perpendicular în axul timpanelor, și fixarea mantalei de scânduri exterioare montate pe forma cintrelor.

g. Executarea propriu-zisă a bolii dinspre exterior, deasupra mantalei de scânduri a cintrelor.

Bolta a fost realizată din cărămizi dreptunghiulare, cu dimensiuni de $28 (26) \times 15 (14) \times 4,5 (3,5; 4,7)$ cm, dispuse în asizele de la bază cu latura lungă la vedere, ultimele șase asize din cheia bolii fiind compuse numai din cărămizi așezate în picioare, cu latura mică la vedere. În centru, bolta se încheie cu două cărămizi, puse în picioare, orientate pe direcția est-vest, peste care, la exteriorul bolii, era prinsă piesa terminală „pintenul” astăzi dispărut (...).

Forma bolii, o semicalotă intersectată de patru planuri verticale⁴³⁰, două câte două paralele și echidistante față de axul bolii

⁴³⁰ Bolta nu reazem pe trompe de unghi sau pandantivi, cum consideră Barnea 1977, 125 și nici nu a rezultat din intersecția a patru cilindri oblici, cf. Baumann 1972, <Dacia>, N.S. 14, 194; ci dintr-o cupolă sferică, cf. Baumann 1972 <BMI>, 2, 20. Forma bolii rezultă dintr-o situație absolut particulară, datorată dimensiunilor

(baza celor patru planuri formând un pătrat cu latura de 2,40 m), a rezultat dintr-o intersecție, în manieră bizantină, a două boluri cu muchii intrate. Cele două boluri intersectate au secțiune semicirculară, egală, cu raza de 1,20 m (1/2 latură înălțime), reazem pe timpanele semicirculare, și au ca directoare, un arc de cerc, a cărui rază este egală cu 1,70 m (1/2 din mărimea diagonalei înălțime).

Fig. 49. Tomis – Cripta bazilicii mari din curtea Liceului Mihai Eminescu
(apud I. Barnea, 1979)

Fig. 49. Tomis – Crypt of the large basilica in the courtyard of “Mihai Eminescu”
Secondary School, apud I. Barnea

timpanelor, a laturilor înălțime criptei, care derivă din dimensiunea diagonalei înălțime, luat ca unitate de referință.

Acest tip de bolii, specifice epocii bizantine, este semnalat pe teritoriul României, până în prezent, doar la Tomis, folosit la cripta *martyrium* – „confessio” – descoperit în Bazilica mare (B) din sectorul de vest al cetății, bazilica de aici fiind datată în a doua jumătate a sec. al V-lea p.Chr..⁴³¹ (**Fig. 49**).

h. Executarea zidriei din colurile exterioare ale construcției criptei, dintre două timpane adiacente de la cota -2,50 până la cota -1,40, terminându-se printr-o asiz compus din lespezi mari, plate, a fost ordonată pentru a forma o asiz orizontală.

Urmează finalizarea părții superioare a criptei prin aplicarea unui strat subțire de mortar de var, roz, cu amestec de ciment pisat fin, pe tot extradadosul bolii, pe suprafața exterioară a articulei și pe zidurile celor patru coluri.

i. S-a realizat puțul de acces spre intrarea în criptă, necesar pentru extragerea cofrajelor, executarea finisajului parietal și rostuirea intradosului bolii.

Puțul, surprins de peretele de sud al secțiunii arheologice 2/1975 avea pereții verticali, fundul în plan înclinat (sau cu trepte, panta fiind excesivă), cu adâncime mai mare în dreptul intrării în criptă (-3,60 m) și o poziție în plan ușor oblic față de axul criptei, pornind dinspre sud-sud-vest spre direcția intrării. Acest puț a fost, spre vest, umplutura gropii de demantelare a mormântului hypogeu, ceea ce denotă că această groapă fusese umplută înainte de executarea puțului. Această observație pare să confirme faptul că înhumarea celor doi martiri de la nivelul 1 al criptei a putut avea loc înainte de finalizarea criptei, deci după momentul terminării construcției nivelului 1.

j. Pereții interiori ai criptei au fost tencuiți cu mortar de var, nisip și ciment pisat fin, având o culoare rozalie-întunecată. Tencuiala

⁴³¹ Cf. R. Dulcescu 1966, 44-45.

pere ilor se continuă în planul pardoselii pe o mică distanță (7-10 cm), umplând spațiile rămase libere dintre dalajul pardoselii și linia interioară a pereților.

Tencuiala sclivisită acoperă și suprafața a lintoului de peste intrare și, parțial, cei doi palei de piatră fasonată ai intrării. Peste tencuială, pe conturul celor patru timpane și, în lungul zidurilor, deasupra planșului, au fost pictate două benzi colorate – roșu și alb, late de 6-7 cm, traseurilor fiind zgrăfite pe tencuială udă. Asemnător au fost realizate și inscripțiile de pe pereții nord, est și sud, acestea fiind apoi acoperite cu vopsea roșie.

Pentru rostuirea intradosului bolii s-a folosit un mortar cu o compoziție diferită de cea a celui folosit la tencuieli, având foarte mult cărmid pisat vizibil în masa mortarului și o culoare mai întunecată.

După finisarea pereților, în centrul timpanului de vest, deasupra lintoului, a fost practicat un orificiu de aerisire, zidul fiind penetrat până la exterior, foarte probabil pentru îndepărtarea efectului de seră, vehicularea aerului din criptă fiind necesară atât pentru eliminarea condensului, cât și pentru uscarea cât mai rapidă a tencuielilor. Golul a fost ulterior astupat din exterior cu câteva fragmente de cărmid și pietre mici, legate cu mortar de var albicios, având în compoziție mai mult var⁴³².

k. Executarea lăzii mortuare (coșciug colectiv) și depunerea în criptă a trupurilor celor patru martiri.

l. Sigilarea criptei. Închiderea criptei s-a realizat prin montarea unei dale mari de calcar fasonat ($1,17 \times 0,725/0,685 \times 0,125$ m), așezată în picioare între cei doi palei ai intrării. Pentru închiderea perfectă a

⁴³² Mortarul folosit la astuparea acestui edificiu seamănă cu cel folosit pentru zidul de cărmid, exterior care bloca intrarea; de o parte și alta a paleților, se mai pot streza câteva fragmente de mortar, în partea superioară sub lintou.

spațiului, s-a recurs la o corectare a golului format de palei, prin degroarea unor suprafețe interioare ale paleilor, prin cioplirea cu dalta cu dinți fini, a așchii cum se remarcă din urmele pârștrate (dala de închidere fiind mai evazată la partea inferioară).

Dala, blochează intrarea ambelor nivele ale criptei, rezemându-se cu partea interioară pe un prag de cărmidă pe care era așezată și dala mai mică, ce cuprinsese nivelul I al criptei. Ea a fost fixată cu ajutorul unor tifturi metalice, introduse în patru locuri special create în palei, pe fiecare latură câte două, care o mențineau în poziție verticală.

La partea exterioară a intrării, în fața dalei, a mai fost montat un prag de piatră între cei doi palei, o piesă reutilizată provenind fie dintr-un ancadrament de ușă, de tip ionic, fie dintr-o arhitravă tripartită, cu dimensiunile de $0,69 \times 0,45 \times 0,23$ (0,18) m.

Nici a creat între lăntou, palei, prag și dala verticală a fost umplut din exterior cu o zidărie de cărmidă și mortar de var, perfect executat, care a fost acoperit, la exterior, în planul canturilor celor doi palei, cu un strat de mortar de culoare albă, cu mult var. În fața acestui zid a fost depus, ritual, o ighă așezată pe cant, într-o poziție înclinată, rezemându-se pe zidul de cărmidă.

m. Umplerea puștului din fața criptei și acoperirea extradosului bolii cu pământ până la cota nivelului de călcare din interiorul bazilicii.

Montarea pavimentului trebuie să fie făcută ceva mai târziu, după executarea tuturor lucrărilor de construcție legate de edificiul bazilical.

Analiza elementelor constitutive ale criptei martyrion de la Niculișel ne oferă o serie de date noi privind acest tip de edificiu, construcția fiind, în mod excepțional, pârștrată în întregime, spre deosebire de numeroase alte descoperiri de același fel, din care se cunosc doar elemente ce definesc planul. Bolta acestei cripte rămâne, cap de serie pentru istoria arhitecturii religioase din România,

Victor H. Baumann

(constituindu-se în cel mai vechi exemplu descoperit până în prezent) ce ilustrează răspândirea, în timp și spațiu, a unor tehnici de construcție de sorginte bizantin⁴³³.

⁴³³ Theodorescu 1976, 13.

The Martyrion basilica from Niculi el (Abstract)

The outstanding discovery of the martiric monument from Niculi el, Tulcea County, is to be placed in the cultural and historical context of the 4th century AD, when the foundations of the Christian civilisation were laid.

Situated in a heavy forested area, Niculi el and its surroundings are full of ruins. A series of archaeological finds introduced long ago Niculi el into the scientific circuit, drawing the attention of the authorities onto the very important historical values existing here. We shall review some of these discoveries, in order to emphasize the very rich archaeological environment and the historical continuity in Niculi el region.

At the end of the 19th century, F. Weickum, a merchant from Tulcea who traded wines from the Niculi el vineyards, transmitted to the Academy in Wien the following inscription found by him at Niculi el in 1880: “... *Dom ... lived 60 years, Gaudentius, the son, lived 18 years, Teodora, the daughter, lived 20 years, Maximina, the daughter, lived 5 years; the beloved wife, Bona, together with the children Vitales, Valentinus, Cumenius and Cyrilla put (this) epitaph to the husband and father who well deserved it*”.

The inscription comes from the necropolis of the *vicus*, located inside the present day Niculi el, and proves the existence of a Greco – Oriental family that, in the 4th century AD, still used the Roman funerary language.

The existence of a Greco – Oriental community at Niculi el is further proved by the shrine dedicated to Jupiter Dolichenus, dating from the beginning of the 3rd century AD, discovered at the end of the 19th century in a place called “Gurgoaia”, in the north – western part of the village. The text of the shrine is: “*To Jupiter the good and grand Dolichenus, for the good health of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus Pius Augustus and of Julia Domna, mother of the camps, Polydeuces, son of Theophilus, and Lucius Capito and Flavius Reginus, priests of Jupiter Dolichenus, openheartedly fulfilled the promise, as deserved* “. The Gurgoaia shrine underlines the presence of this Oriental cult, widely spread throughout the Roman world at the beginning of the 3rd century AD, in Niculi el.

From Julian the Apostate’s time, in the 4th century AD, we have a *milliarium* found in the vicinity of the village.

Also from the 4th century AD, we have several roman bricks, bearing the stamp of the *I Jovia* legion, found inside the small cross like plan Byzantine basilica from “Cet uia” point. The basilica itself is situated inside a defensive system made in earthen *vallae*, in several successive phases; we remind that this small basilica is the only one of its kind known to the present day. Its foundations, made up in Roman bricks (three of which engraved with the Holy Cross, alone or in groups of three – as a representation of the Holy Trinity), were laid directly on the bedrock. The archaeological material recovered dates the monument into the 11th – 12th centuries, and the remains of several dwellings surrounding the basilica suggests the existence of a monastic settlement that survived, protected by the defensive system, until the 14th century.

In the southern part of the village there is “St. Athanasie” church. 1975 excavations revealed a first half 14th century medieval construction which, initially, functioned as a private chapel for a local ruler; during the 15th century it was used by the community, as proved by the cemetery around it. The type of building that “St. Athanasie” church belongs to is very old and was documented in the Byzantine area during the 12th – 14th centuries. The church’s plan, the inner partition and the organization of the interior space, dominated by a central dome elevated on a ring pierced by six windows, find their closest analogy at the first Voyvodal church from Arge .

Returning to the Roman settlement, we must add that it is situated on a plateau that slices the village in two almost equal parts, its northern limit being a Late Roman earthen fortification. Northwest from this last one, in the same direction as the settlement and continuing it, stretches a necropolis of now flattened tumuli, which in the old age flanked the road to Noviodunum. At around 100 m north-west of the settlement and 50 m south – west of the necropolis an 2nd – 3rd centuries Roman villa was excavated.

Particularly interesting are the Roman ruins from the base of the hills that surround the village from west, south and east. Westwards, in Gurgoaia point, the archaeological material found during successive ground surveys document an Early Roman farm. The discovery of a 2nd century BC and 1st century AD Roman Republican and Imperial denarii hoard proves that the coins were buried during the troubled period previous to the introduction of Dobrogea into the Roman Empire. In 1973, in the same area, marble statue representing Priapus, agrarian divinity, protector of the herds and shepherds, was discovered.

At about 1 km south of the Roman settlement a manufacturer’s shop was discovered and a brick kiln was excavated inside he shop.

In the north-eastern part of Niculi el, on Sarica road which leads to an old entrance into the village, an incineration grave was excavated; it had a step and threshold to north-east and a two large brick roof. The grave was dated at the middle of the 2nd century AD by the artefacts found within – a ritually broken pot, a pearl and an Antoninus Pius coin. Its presence here, at such remarkable distance from the necropolis, isolated, points to the existence of a Roman farm which we shall discuss elsewhere.

Characteristic to Niculi el is the fact that the four *villa rustica* type archaeological objectives are grouped at the base of the hills, surrounding the *vicus*. Situated only a few kilometres away from the strong *statio* of the *classici* at Noviodunum, the Niculi el settlement seems to have known an uninterrupted development. If we consider the beautiful and in the ancient times heavily forested hills, the nice sight of the Danube and the healthy climate, we think that the area might have had also a resort like character for the civilian and military authorities, as well as for the wealthy oriental traders come here to exchange goods with the north Danubian populations. Due to the forests and the heights the locality represented also a good refuge from peril, which will shortly show itself during the 4th century AD – when the Visigoths penetrated the province, and especially during the 5th century – when the Huns attacked and sacked the whole area.

The rich cultural heritage of Niculi el was crowned by the discovery of the martiric basilica in 1971. The find took place as a result of the heavy rains, floods and earth slides of that year which affected the base of “Piatra Roie” hill. A few decades earlier the terrain had a different configuration, as the locals reported: the basilica was situated on a height protected from the southwest by a valley, later flooded and silted. As the village expanded, the stone elevation of the basilica was used for the construction of the new houses; the successive floods washed away the foundations of the monument and culminated with the uncovering of the crypt’s dome in the spring of 1971.

The excavations were delayed by the fact that the monument was situated in an inhabited area, at a crossroad, and that parts of it were on private properties or were overlapped by modern dwellings; that is why it took several phases and a great amount of time for the monument to be fully excavated and valued.

Before we draw any conclusion, we have to underline the exceptional importance of this troubling archaeological discovery; in order to do this it is absolutely necessary to follow the different phases of the archaeological excavations, during its four great seasons – 1971, 1975, 1984, 1994.

1. In 1971 the excavation had a salvage character and during this campaign the *presbyterium* area was outlined; around 200 square metres were investigated in three trenches that had a medium 3, 6 metres depth near the crypt.

The archaeological layers sequence: the yellowish - brownish ancient layer, pierced by modern trash deposits, laid directly beneath the very thin vegetal; the foundations of the basilica descended 1, 5 metres from the ground level of that time. The basilica was floored with square $30 \times 30 \times 2, 5$ cm bricks; a few large size round bricks suggest the existence of columns inside the *presbyterium*. The foundations and the elevation of the basilica were built up in black limestone (the so called grey Gettenstein) quarried locally; Cretacic limestone from Babadag quarries was also used.

The monument is rectangular in shape with three naves and a 60° NNE oriented 6 metres wide *absida*; the central nave is 7, 5 metres wide, the outside naves are 3, 15 metres wide each. The 0, 92 metres thick foundation was built up in mortar, *opus incertum* style; the maximum interior width of the basilica is 14, 8 metres.

The massive down to foundation destruction of the monument doesn't allow us but to suggest columns continuing the pillars of the *absida*; the discovery of a limestone ionic chapitel on the eastern pillar of the *absida* seems to support this affirmation.

The most interesting element of the monument is without doubt the crypt; it is almost cube shaped - it has a slightly trapezoidal plan ($3, 7 \times 3, 4 \times 3, 5$ m) and its walls are 2, 25 – 2, 3 metres high. The crypt is covered by a hemispheric 3 metres in diameter dome, slightly elongated towards the south - west; it was built in bricks. In the middle of the dome there was a tapering piece that rose up to the pavement level and indicated the centre of the altar; this one was destroyed by the villagers in the moment of the find. The rectangular entrance in on the south – west and was sealed with a massive limestone slab ($1, 17 \times 0, 69 \times 0, 12$ m) and was bricked up in mortar when it was discovered; a limestone and brick platform descended from the entrance down to construction level. The entrance itself is slightly rectangular ($0, 79 \times 0, 69$ m). The mortuary chamber is situated some 0, 9 metres above the construction level of the crypt and is paved with three large limestone slabs; the pavement is $2, 30 \times 2, 37$ metres and covers an area of 5, 45 square metres. The walls of the chamber have a semicircular appearance due to the construction of the dome; the four brick arches of the dome meet in the corners. The arches were decorated with two 0, 06 metres stripes – one painted in red, on the outside, the other one painted in white, on the inside. On the

pavement of the chamber a fir tree casket was built; it had an unusual double trapeze shape and was decorated on the outside with a lozenge engraved motif.

The casket served as collective tomb for the four martyrs whom relics lay directly on the pavement; the bones were in a pretty bad state of conservation, but still anatomically connected – and this immediately suggested a direct burial, face up horizontal position. No clothing elements were found.

In the upper section of the chamber, on the walls from both sides of the casket rightwards and leftwards, there are two Greek engraved and red painted inscriptions. The inscription from the left wall: $\text{†} \mu$ (Christ's martyrs); the inscription from the right wall mentions the names of the martyrs: ... μ , , μ , (the martyrs Zotikos, Attalos, Kamasis, Philippos).

The investigation from 1971 indicated three problems that had to be solved: 1. the moment of the construction of the monument and the relationship of the basilica with the crypt; 2. the date of the martyrdom of the four; 3. the chronological relationship between the martyrdom, the construction of the crypt and the basilica.

Several elements had to be taken into account in order to date the basilica. The plan of the basilica was not known - it was only supposed to be the same with the most commonly used basilica type during the 4th – 6th centuries AD in Dobrogea. The constructive system, the Roman brick type that the basilica was paved with, the great amount of glass found in the excavation and part of the ceramic material are characteristic to the wider period of the 4th – 6th centuries AD; only the presence of the hand made local ceramics could restrain the chronology to the 4th century. It was though obvious the basilica and the crypt shared the same constructive system which led to the conclusion that the two monuments must have been erected in the same time or at close dates; archaeologically, the layers supported this idea.

The manner of construction and decoration of the interior space of the crypt and the presence of the inscriptions is specific to early Christian catacombs. The *Crux monogrammatica* - engraved before each inscription from the crypt, was used from the second half of the 4th century AD, but no later than the 5th century AD. The style of the handwriting is specific to the 4th – 5th centuries AD, having as closest analogies in the 5th century Christian inscriptions from Callatis and Tomis. Almost identical analogies are to found in 4th century Italy at the Judean catacombs from Rome, on a fragmented funerary inscription and two fragments of a Christian inscription from St. Callist graveyard, near the Caneforia crypt. The inscriptions of Niculi el find

similitude with the *Chronic of Alexandria*, written on papyrus at the end of the 4th century AD. A heavily corroded coin found under the threshold of the crypt was determined by Octavian Iliescu as a second half of the 4th century issue; Gh. Poenaru Bordea introduces it among the 395 – 408 AD **CONCORDIA AVG** or **AVGG** type, with a cross on the reverse.

All evidence available in 1971 placed the construction of both the basilica and the crypt at the end of the 4th century AD.

But who are the martyrs from Niculi el? We personally identified at the time only one of the four, Phillippos, mentioned by Hieronymus as having been executed at Noviodunum on June the 4th. The major importance of the discovery and the gravity of the interpretation mistakes that might have taken place led to a very prompt intervention of several well known Romanian experts in Christian history and archaeology. Petre . N sturel published “Quatre martyrs de Noviodunum (Schytie Mineure)” in *Annalecta Bollandiana*, I. Barnea published “A *martyrium* found at Niculi el (Tulcea County)” in *SCIV* and “The *matyrion* from Niculi el” in *BOR*.

In fact the four were known to Hieronymus and, as P. . N sturel underlined: ” the recently found inscription in Romania allows us, at last, to attribute the four martyrs to Noviodunum on June the 4th ...”. They are present in each of the manuscripts of the work of Hieronymus, with some minor differences between texts. “ Of these – I. Barnea said – the most eloquent seem to be the two manuscripts known as *Codex Bennensis* (289) and *Codex Epiternacensis* (Paris, lat. 10837)”. The first one states that “ PRID. NO. IUN. NIVIDUNO CIVITATE ZOTICI, ATTALI, EUTICI, CAMASI ... VIII ID. IUN”. In the second manuscript, due to massive name repetitions and mistakes made by copiers, the four are placed in Africa or Ninive.

For P. . N sturel also, the text of Hieronymus “ *as it is in ... B (Bennensis), W (Wissenburgensis) and S (Senonensis) at June the 4th - pridie nonas iunii*” reads:

„*Nividuno civitate Zotici Attali Eutici Camasi ...*”.

So the martyrdom of the four saints took place at Noviodunum on June the 4th, but which year? The written sources don't give us the exact year. Two main opinions disputed this argument.

The first one, issued in 1973, belongs to I. Barnea and states that: “ the four from Noviodunum were martyred, together with 25 companions mentioned only by *Martirologium Hieronymianum*, most likely during Diocletian's reign (303-304 AD) or during Licinius's reign (319-320 AD) – the period from which date the majority of the martyrs from the Lower Danube

region. It is obvious that this thesis considers only the great religious persecutions of the time as phenomenon.

The second opinion refers to a later matyryzation of the four and is based upon the archaeological information synthesized after the entire monument had been investigated and also upon the anthropological report. Petre Diaconu first advanced the idea that the four could have been martyryzed somewhere north of the Danube during the anti Christian movements begun by Athanarich. After the anthropological report was published (the expertise was carried out by Dardu Nicolaescu Plop or and Wanda Wolski), we embraced this opinion; we wrote then: *“The anthropological expertise settled that the skeletons belonged to men, the first three – from right to left – being around 50 years old, the last one under 35. The skulls were completely destroyed. The bones were anatomically connected and this indicates a proper burial; no signs of violence (amputation, cutting marks, physically traumatising torture) were revealed in the investigation of the relicts. All bones responded to the osteoporosis and osteophitose analysis; these are metabolic disorders caused by long time lacks, and could be explained by an ascetic kind of life. The expertise also established the Oriental origin of the four martyrs.*

Anthropologically, the anatomical connection of the bones excludes from the very beginning the idea of a reburial; in this case a direct beginning of the 4th century AD burial supposed the existence of some kind of construction prior to the crypt. But the crypt was built up directly into the living soil, at a date very close to that of the construction of the basilica and nothing was discovered at the site to suggest another, older, building. The lack of evidence in favour of a violent death excludes altogether the possibility to identify the martyrs from Niculi el with those beheaded at Noviodunum and Tomis during Licinius’s reign; if the basilica and the crypt were built in the same time the martyrydom must have taken place very shortly afterwards.

The anthropological analysis of the material found by I. Barnea, N. Miritoiu, and D. Nicolaescu-Plopsor in the crypt of the “simple” basilica from Tropaeum Traiani, “in the absence of the comparing material that the martyr crypt discovered in Niculitel”, brings a number of new elements and adds new information to our thesis. We quote from the article (pages 203-204): *“... generally, the position of the lower limbs (thigh and shank) preserves the anatomic position. The normal position and orientation of the ribs of the skeleton S1 (situated on the right side of the crypt entrance) stands for the idea that we are faced with the primary and sole burial of the deceased persons in the crypt. The ribs are situated in normal anatomic position with the tibia, and are not disturbed from the coxal-femoral articulation; the pelvis is normally*

articulated with the sacrum of the skeleton S2; the femoral ends of the skeleton S3 are also normally articulated. *The elements of the backbone of the skeleton S2 are normally ranged, the vertebrae being slightly moved sideward; the presence of the atlas denies the hypothesis of a decapitation. All these elements certify that the situation has nothing to do with the burial subsequent to the degradation of the soft tissues.* A summary embalment would have resulted in a better conservation of the bones and excluded the powdery status, as they have been discovered; this situation would not have necessarily involved the undisturbed anatomic connection of the backbone and the ribs during a long transportation from the martyrdom place to Niculitel, where the bodies have been brought after the crypt was built ... The sides of the wooden coffin are very well preserved (even the basis that supported the sides of the coffin, which were placed directly on the floor); *however, it is hard to explain why the bottom of the coffin was destroyed due to the alkalinity of the limestone slabs the floor was built of.* We suppose that the events succeeded as following: *the first moment consisted in hustling a summary entombment, and subsequently, when it was considered the convenient moment had come, the tomb was opened, enclosed into side wooden planks used as a coffin, covered with longitudinal wooden planks, and only afterwards the crypt have been built.* Although the powdery status of the bones did not allow making observations regarding the undoubted existence of the violence, certain aspects of the skeletons S1 and S2, which are the best preserved as for the undisturbed anatomic position, proving the primary and sole entombment, *indirectly certify the martyrdom.* Thus, for the skeleton S1, the radial head and tuberosity of the left radius are situated near the diaphysis of the left thighbone, inside, next to its middle third part, reversed, and directed to the knee articulation... *The only possible and plausible explanation is the martyrdom and the arrangement of the forearms with the palm oriented towards the skull; the martyr's body was put on top of the forearms...* We also state that the martyrs of Niculitel belonged to various age groups: 45-55 (S1), 50-55 (S2), 40-45 (S3), and under 35 (S4). In the same time, their stature (investigated for the first three ones) was various: 1.69 m, 1.75 m, and 1.62 m (?). *All four martyrs, even the youngest one, were affected by medical deficiencies, consisting in strong lung disorders and osteoporosis.* As for the shank and the leg, all skeletons showed the "oriental facets" associated with an apex similar to an articulation with the hole of the astragal-bone, which was slightly deviated (only the skeleton S4 is less relevant in this respect); *this aspect suggests that the four defunct persons had the same origin, and belonged to the same ethnical group".*

Rephrasing the above-mentioned information, we summarize that the new elements of the anthropological investigation carried out in 1978 are the following ones: 1. The martyrs' bodies were put directly on the limestone floor of the crypt, prior to the degradation of the soft tissues; 2. It is out of discussion the long time transportation of the bodies from the place of the supposed place of the martyrdom to the tomb, and the powdery status of the bones excludes the hypothesis of embalmment; 3. Although the presence of the atlas bone excludes the decapitation, certain observations of the lower limbs and forearms certify the torture and indirectly the martyrdom; and 4. The four martyrs were not similar in terms of age and stature, but probably belonged to the same ethnical group.

The scenario proposed by the authors regarding the entombment of the martyrs (1 – a primary hustling entombment; 2 – the opening of the tomb in order to take the remains and to put them into a symbolic coffin; and 3 – the building of the crypt) only partly could be considered, as it did not take into account the new findings of 1973-1975.

a) The archaeological and anthropological investigations carried out in the autumn of 1971 emphasized the bad preservation of the bones, which could not be explained by the high alkalinity caused by the presence of the Cretaceous limestone slabs. In the same time, the high level of the mortuary chamber, the spaces between the slabs of the floor, as well as the neatly plastered threshold, supposed the existence of the lower level.

b) In 1973, the cover of the lower entrance was removed. The cover consisted in a limestone slab plastered outside and another slab beneath having a Greek language inscription; the three lines were carved in the stone and painted using the same red colour as for the inscriptions of the crypt's walls:

„ / / ”. The literary translation of the inscription reads: “Here and there (is) the martyrs' blood”, and was translated by Alexandra Stefan (The Archaeological Institute of Bucharest). The word written in the first line instead of represents a late form certified in Dobrudja during the reign of Marcus Aurelius in Tomis. The adverb

, suggesting a place, was translated as “here and there (beyond)”. Homer used for the first time the word - as for “the Gods' blood”, celestial and eternal element, which runs through the Gods' veins; later on, Aeschylus extended the word to the signification of “blood”. The inscription from Niculitel uses the word meaning “the blood of those who ascended in heavens”. The Holy Martyrs became in the Paleo-Christian vocabulary “the columns that ascend the Christian community in heavens”.

The presence of this inscription, which covered the entrance of the “underground” zone of the crypt, highlighted the presence of other martyrs than the four ones. The lower level of the crypt consisted in two spaces separated by two vertical limestone slabs, which also supported the floor of the upper level, also certified by the presence of the corner pillar placed beyond the chamber situated on the right (). The walls of the “underground” chambers are prolonged upwards to the upper mortuary chamber, but are plated with limestone slabs. The “underground level is tiled with squared brick plates cemented with mortar. All these elements stand for the construction built *ab initio* as having two levels (fig. 24).

When the entrance of the lower level has been relieved, the two chambers were half filled with black clay; backwards there were large masses of yellow clay. Just near the entrance, a globular pot was put in the right chamber; the two ears of the pot are annexed to the rim, and the bottom is rounded. A truncated cone-shaped bowl, made of grey clay, was found at 0.63 m inside, on the slope of the clay accumulation. The bowl is typical for the local wheel-made pottery dated in the 4th century AD, and belongs to the typology of the Danubian cities, which lasted until the 5th century AD. In our opinion, it is derivation of the grey bowl used by the autochthonous population in the area between the Carpathian Mountains and the Danube until the 4th century AD. The globular pot was burnt to red colour, has rounded bottom and resounding walls, and belongs to the pottery found in the Oriental provinces of the Empire between the 5th and the 6th centuries. These two ceramic pieces had not been used prior to the moment when they have been put as an offering; it is possible as well that these objects have been used along with an ancient Christian ritual that we do not know (fig. 25). Sometimes, certain aromatic substances were put into the Christian tombs to disinfect and to purify the air infected by the decomposed bodies. Whatever, the mortar stains found on the bowl’s rim when it was found certify that it was put in the lower crypt just before it was closed up. The signification of the stains was to be discovered later on.

In 1975, the archaeological investigation was resumed. The lower spaces of the crypt have been emptied of the large quantity of earth, which has been sifted. A number of 110 small fragments of bones, very badly preserved, and some of them having burning traces. Dr. D. Nicolaescu-Plopsor (The Anthropological Cabinet of the Romanian Academy) studied the fragments. The investigation revealed that the bones belonged to two men, according to the coccygeal vertebra, the size of the skull fragments, and the rest of the bones (tarsal bones and phalanxes). The two persons were about the same age

(45-55 years, according to the hyper-static reaction, skull degradation, osteoporosis, etc.). The presence of two phalanxes of the same finger in the both masses of earth supposed a reburial through the transportation of the earth from one place to another. The anthropological investigation did not reveal anything about the presence of the fragmentary bones in the “underground” crypt; in our opinion, the bones are related to another martyrdom that has nothing to do with the martyrs Zotikos, Attalos, Kamasis, and Philippos. *The fragmented bones having burning traces and being placed in a quite curious archaeological context stand for the remains of certain older martyrs than the four ones, epigraphically and hagiographically certified; these martyrs had been unknown when the martyrion has been built, but it seems that they had been burnt on a pyre.*

When the “underground” spaces have been emptied, the investigation of the “well” situated in front of the crypt was considered to be over. It was 1.55/1.80 m diameter, and 3.60 m deep from the pavement of the basilica to the level on which the crypt was built. The archaeological material collected from the “well” was dated between the end of the 4th century AD and the beginning of the 5th one; the coin of the emperor Theodosius the 1st (408-432 AD), found at 3.20 m near the bottom of the “well” reveals that it was in used during the first decades of the 5th century AD. We concluded in the periodical *Acta Napocensis*, 14/1977, that the “well” was dug during the 5th century, occasioned by the restoration of the basilica; this moment is certified by the second ceramic object placed in the “underground” crypt and by the coin placed under the threshold. We improve this conclusion with the specification that the both recipients have been probably placed as symbolic urns for the martyrs burnt on a pyre; the tradition, although did not keep their names, recalled the memory of their ethnical origin.

The “well” penetrated an ancient sloped level situated 1.00-0.80 m higher than the level the crypt was built on; the sloped level is certified by the fragment of a wall built of slabs cemented in earth, situated at 1.85 m from the crypt, by four rectangular bricks that have never been used, which fell down or were thrown away during the building works, situated at 2.30 m from the crypt, and by the ruins of a rectangular building paved with bricks and surrounded with fragments of a stone basement along its northern and northwestern sides; the building is situated at 3.20 m from the crypt (fig. 26). The bricks found on the sloped level are quite similar to those used for the building of the crypt entrance; the slope is oriented towards the entrance. The size of the pavement (2.40 × 1.50 m) and size of the entire complex (2.50 × 1.70 m) are related to the lower crypt (fig. 27). Inside the building, above the

thin layer of yellow earth that covered the pavement there was a black clay layer, which was similar to the material brought out from the crypt. Fragments of the building were placed on the bottom of a pit filled with ancient sediments. There was no element that could make the connection between the fragments of the building and the level the pit was dug on; the last level was situated 0.57 m lower than the pavement of the basilica during its last phase. Obviously, we were faced with a *hypogeum*, and the sediments that covered it certified the reuse of the pit, which can be linked to the moment when the building has been demolished. Animal, fish, and bird bones have been collected from the pit, as well as a number of ceramic fragments, and four coins. The ceramic and glass objects (especially those adorned with pasted decorations) are characteristic for the 4th century AD, but the coins belong to the period 348-375 AD (Constantius II, type *FTR*, years 348-361; Constantius Gallus, type *FT-R*, years 351-354 p. Chr.; Valentinian I, type *Securitas-Reipublicae*, years 367-375), certifying the demolition of the *hypogeum* between 370 and 375 AD.

As for the relation between the monumental crypt and the *hypogeum*, it is normal to consider that the last one was in use prior to the crypt; when the crypt was built, it took over the function of the *hypogeum*. The “underground” crypt was filled with earth that was similar to the layer that covered the pavement of the *hypogeum*. This aspect, along with the type of the funeral chamber stands for the existence of a previous construction, which was used for the two unknown martyrs placed in the “underground” crypt. When the *martyrion* has been built, the black earth containing the remains of the two martyrs has been removed and placed into the “underground” crypt, and the remains of the funeral feast have been thrown into the *hypogeum* pit. South from the pit, the basement of a transversal wall has been discovered; the wall was parallel to the southern side of the *hypogem*, but it was placed on the level of the brick pavement of the basilica. The wall represents the southern limit of the *presbyterium*, inside of which there were the two funeral monuments mentioned above: the *hypogeum* and the *martyrium*.

One of the archaeological objectives of the excavation campaign carried on in 1975 consisted in bringing to light the vestiges of the paleo-Christian basilica situated along the road oriented east-west and along the southern road. The terrain is sloped from east to west. Therefore, the elements representing the sub-building works, wherever they have been found, are situated much lower than the level certified by the pavement of the central nave. The basement of the wall that separated the central nave from the eastern one has been found, along with a coin issued by Theodosius II, 402-408 AD (fig. 28).

1975 excavations revealed the existence of a layer previous to the construction both of the basilica and of the crypt. To this layer correspond, towards the south-east, the remains of an earlier building, directly overlapped by the walls of the basilica. In this area the earliest coins from inside the basilica were found – Constantine the Great (313 – 324 – 326 or 315- 316 AD) and Crispus (324 – 326 AD) issues. From the construction layer a *Gloria Romanorum* type coin (a 364 – 378 AD Valens issue) and a *Gloria Romanorum* type coin (a 364 – 375 AD Valentinian the Ist issue) came out; a *Securitas Reipublicae* type coin from the same period was found inside the stamp of the wall of the basilica.

All these finds demonstrate that the 1971 hypothesis (the construction of the monument at the end of the 4th century AD) was correct. In exchange, Petre Diaconu's thesis could not be sustained anymore, because the construction of the basilica proved to have happened after 372 AD and the anthropological report had excluded the possibility of transporting the relicts from a great distance.

During the 1975 investigation a second constructive phase was archaeologically demonstrated. This phase dates from the beginning of the 5th century AD (*Gloria Romanorum* type coins issued by Valentinian the IInd in 383 – 392 AD and Honorius in 395 – 408 AD were discovered here) and on this occasion the *narthex* was added and the *atrium* was repaired.

The first conservation project dates back to 1981 and consisted in two parts: constructing the drainage and protecting the entire monument with a building. The implementation of the project was realized by the History and Archaeology Museum from Tulcea and began in 1983. Several houses overlaying the ruins were removed on this occasion and the entire peripheral area of the basilica was investigated (mainly in 1984 – 1985); we noticed that the eastern nave was almost entirely destroyed during the Modern period and that the archaeological deposits commence here at – 2 m from ground level.

Investigations revealed that the plans of the initial basilica (from the first phase of construction) there were rectangular rooms at the southern end of each nave; only fragments of the right room were found, the left one having probably been destroyed by floods and human intervention. Thus, the central nave was probably opened on its entire width towards a long narrow *narthex* that was flanked by two small rectangular rooms situated symmetrically at the southern tip of each side nave.

Parts of a supposed later appendage were unearthed in the north – west of the monument.

Some remains from an earlier construction are known since 1975 in the *narthex* area; its northern wall, built in *opus coementicium*, overlapped another, built in earth. This last one was differently oriented than the monument, but matched the orientation of the dwelling excavated in 1984 close to the façade; the dwelling, destroyed by a modern trench, had had two moments of habitation dating from the beginning of the 4th century AD (335 – 354 AD issued coins).

1985 excavations focused on the intersection of the southern wall of the *narthex* with one of the walls of the dwelling from the first phase and a fragment of the western wall of the dwelling from the second phase. This last one, preserving almost 1 metre of its height (foundation included), had been erected over a stone case tomb; the stone case laid close to the north – western corner of the 4th century dwelling, was square in shape (0, 7 m on each side) and was constructed in edged stones. The content of the incineration tomb consisted in burnt human remains gathered in a pot and a lamp aside; the pavement of the stone case was covered by bovine burnt remains. The ceramic material dates this tomb back to the end of the 2nd century AD.

The *atrium* area excavations showed three habitation moments: the first two belonged to the dwelling, in the first half of the 4th century AD, and the third was dated by a Topraichioi type III amphora and two *Securitas Reipublicae* type coins issued by Valens in 364 – 375 AD. So the 1985 excavations proved, as well as the previous ones, that the Valens moment represents a *terminus antequem* for the construction of the basilica.

The restoration of the basilica and the museum planning occurred in 1994-1997 based on a project drawn up by arh. A. Sion.

In 1994, the new archaeological campaign aimed to finalize excavating the interior of the basilica and to obtain scientific data from the easternmost part of this monument. Archaeologically, it was established that the religious edifice was constructed during the last decades of the 4th century AD. The coins issued by the emperors Valentinian II and Honorius, discovered during the 1975 excavation of the *narthex*, belong to a different phase of the basilica that, we think, dates from the beginning of the 5th century AD, during the first part of Theodosius' II reign – after the Visigoths had departed west. At this time the *narthex* and the *atrium* were added, the *presbyterium* was finished, the „shaft” was excavated and the crypt was uncovered. A coin issued by Theodosius II, found in the „shaft”, dates the conclusion of this constructive phase. The continuous foundations that supported the columns seem to have also been constructed at this time.

Sângele martirilor

It is very possible that, during the first stage, the wooden roof of the basilica rested on self standing pillars – as is the case at the 4th century AD Basilica II from Tsar Krum – Sumensko (Bulgaria) or that from Dolni Voden (Bulgaria). Including the southernmost limits of the lateral naves, the basilica appears to have been covered with a wooden framing, had a large entrance aligned with the apse's axis flanked by towers. The *presbyterium* – the sanctuary where mass was celebrated, that also housed the underlying *martyrions* – is separated from the rest of the nave by a transversal wall. A fragment of a Roman chapter – similar to the one found in 1971 above one of the eastern pillars adjacent to the apse – was used as building material for this wall; both architectural pieces belong to the first constructive phase of the edifice. The roof is of *in cathedra* type.

The modified basilica is, in the second phase, about 40 m long – similar in size to the 5th – 6th century AD episcopal basilicas.

The excavation of the southeastern vicinity of the religious edifice revealed traces of a Roman habitation that date no further than the mid 4th century AD. The remains of a few stone buildings, pottery fragments and four bronze coins issued between 330-354 AD were discovered.

The layout of the foundations of these constructions seems to illustrate more a *villa rustica* habitation type than a rural settlement. We are inclined to believe that the first martyric tomb was constructed on such a property as there are similar situations around *Tomis* on lands belonging to Christians, at the beginning of the 4th century AD.

(Text tradus de Corneliu Dan și Iulian Vizauer)

BIBLIOGRAFIE

- Alexandrov, Gh. 1980, *Anticina vila no. 2 kraï Montana*, în <Ivestiia na muzeite v Severozapadna B lgariia> t. 4, Sofia, 11, 64.
- Alföldy, G. 1969, *Die Personennamen in der Römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.
- Ambrosius, *Exposito Evangelii secundum lucam*, X, 10.
- Antonescu, D. 1984, *Introducere în arhitectura dacilor*, Bucure ti.
- Aricescu, A. 1973, *Not despre inscrip ia lui Helius descoperit la Topologu*, <Pontica > 6, 105-110.
- Aricescu, A. 1974, în *Actes de la XII-e Conférence « Eirene »*, 695.
- Aricescu, A. 1977, *Armata în Dobrogea roman*, Bucure ti.
- Atanasov, G. 2007, *Hristiianskiiat Durostorum –Drístîr (The Christian Durostorum –Drastar)*, Varna.
- Auner C., 1904, *Introduction du christianism*, în <DACL> I, col. 1238-1239.
- Auner C. 1912, *Martiri dobrogeni*, <Revista Catolic >, an.1, nr.2, 277-291
- Barnea, I. 1957, *Quelques considerations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineur*, <Dacia> N.S., I, Bucure ti, 265-288.
- Barnea, I. 1968, *Din istoria Dobrogei*, vol. II.
- Barnea, I. 1973, *Un martyrium descoperit la Niculi el (jud. Tulcea)*, <SCIV>, 24, nr. 1, Bucure ti, 123-126.
- Barnea, I. 1973, *Martyrionul de la Niculi el*, în <BOR>, XCI, 1-2, Bucure ti, 218-228.
- Barnea, I. 1974, *Inscrip iile paleocre tine inedite din Tomis*, în revista <Pontica>, 7, 377-380.
- Barnea, I. 1977, *Les monuments paleochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano.
- Barnea, I. 1979, *Arta cre tin în România*, vol. 1, Bucure ti.
- Barnea, I. 1979, *L'art chrétienne en Roumanie*, Bucure ti
- Barnea, I. 1986, *Bazilica A de la Tropaeum Traiani*, <Îndrumar Bisericesc, misionar i patriotic> 2, Gala i, 85-97.
- Barnea, I. 1989, *Romanitate i cre tinism la Dun rea de Jos*, <Symposia Thracologica>, 7, Tulcea, 163-17
- Barnea, I., Barnea, Al. 1984, *S p turile de salvare de la Noviodunum*, <Peuce> 9, Tulcea, 97-106.
- Barnea, Al. 2007, *Dinogetia. Un problème de géographie historique*, <Istros>, 14, 41-43.
- Baumann, V.H. 1972, *Bazilica cu „martyrion”, din epoca romanit ii târzii, descoperit la Niculi el (jud. Tulcea)*, <BMI> nr. 2, Bucure ti, 17-26.

Sângele martirilor

- Baumann, V.H. 1976, *Noi dovezi arheologice referitoare la vechimea martirilor de la Niculi el*, <BOR>, anul XCIV, nr. 5-6, Bucure ti, 580-586.
- Baumann, V.H. 1977, *Câteva preciz ri rezultate din cercetarea monumentului paleocre tin din comuna Niculi el (jud. Tulcea)*, <Acta MN>, 14, Cluj-Napoca, 245-
- Baumann, V.H. 1983, *Ferma roman din Dobrogea, Tulcea*.267.
- Baumann, V.H. 1984, *Piese sculpturale i epigrafice în colec ia Muzeului de Istorie i Arheologie din Tulcea*, <Peuce> 9, 207-233 (597-630).
- Baumann, V.H. 1990, *M rturii ale spiritualit ii popula iei autohtone din zona limes-ului nord-scythic în secolul al IV-lea e.n.*, <RMI> LIX, Bucure ti, 3, 11.
- Baumann, V.H. 1991, *Cercet ri recente la bazilica paleocre tin din satul Niculi el, jud. Tulcea*, <Peuce> 10, Tulcea, 121-125 (147-156).
- Baumann, V.H. 1995, *A ez ri rurale antice în zona gurilor Dun rii. Contribu ii arheologice la cunoa terea habitatului rural – sec. I-IV p.Chr.*, în col. Bibl. Istro-Pontic , Tulcea.
- Baumann, V.H. 1995a, *Cercet ri arheologice în zona ansamblului paleocre tin din comuna Niculi el, jud. Tulcea*, <Peuce> 11, Tulcea, 303-338.
- Baumann, V.H. 2000, *À propos des premières basiliques chrétiennes découvertes aux embouchures du Danube*, <Istro-Pontica - Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000>, Tulcea, 247-256.
- Baumann, V.H. 2003, *Vestigii paleocre tine descoperite în mediul rural autohton de pe valea Teli ei, jude ul Tulcea*, <Studia Historica et Theologica>, Omagiu Prof. Emilian Popescu, Bucure ti, 169-183.
- Baumann, V.H. 2003 (1), *Noi s p turi de salvare în a ezarea rural antic de la Teli a-Amza, jude ul Tulcea*, <Peuce> s.n. I (XIV), Tulcea, 155-232.
- Baumann, V.H. 2006, *À propos des premières basiliques paleo-chrétiennes découvertes à l embouchure du Danube. Fr hes Christentum Zwischen Rom und Konstantinopel. Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae*, Vindobonae 19-26. 9. 1999, în <Studi di Antichità Cristiana >LXII. Editionem curaverunt R. Harreither, Ph. Pergola, R. Pillinger, A. P lz, Città del Vaticano – Wien, 825-831(Pars I) ; Tafel 21-23(Pars II).
- Baumann, V.H. 2008, *Anciens témoignages chrétiens à Noviodunum. În :< Omagiu lui Gavril Simion la a 80-a aniversare>*, Tulcea, 219-227.
- Baumann, V.H. 2009, *Lucernele de la Noviodunum*, <Peuce> 7, 217-310.
- Baumann, V.H. 2010- *Vechi m rturii cre tine la Gurile Dun rii*, în <Îndum tor pastoral>, anul 2, nr.2, Tulcea 337-367.
- Baumann, V.H. 2010a, *Noviodunum. antier arheologic 1995-2009*, Tulcea.

- B j enaru, C-tin, 2002-2003, *Un opai cu simboluri paleocre tine descoperit la Tomis*, <Pontica> 35-36, Constan a, 217-223.
- B trâna, L., B trâna, A. 1977, *Contribu ii la cunoa terea arhitecturii medievale din Dobrogea: biserica Sf. Athanasie de la Niculi el (jude ul Tulcea)*, <SCIV>, 28, 531-552.
- Bellucci, A. 1934, *Le catacombe di Gaudiso e di San Eufebio a Napoli*, <Rivista di archeologia cristiana> 11, nr. 1-2, Roma.
- Benea, D. 1990, *Lampes roumaines de Tibiscum*, <Dacia> N.S., 34, Bucure ti, 139-168.
- Biblia sau Sfânta Scriptur* , 1968 (Tip rit sub îndrumarea i cu purtarea de grij a Prea Fericitului P rinte +Justinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod), Bucure ti.
- Bichir, Gh. 1961, *Necropolele de tip Poiene ti din Moldova*, <SCIV>, 2, 266-272.
- Bichir, Gh. 1973, <Cultura carpic >, Bucure ti.
- Bisconti, F. 2006, *Il giro delle esperienze figurative tra Roma e Costantinopoli nella pittura cristiana delle origini, Fr hes Christentum Zwischen Rom und Konstantinopel. Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae*, Vindobonae 19-26. 9. 1999, în <Studi di Antichità Cristiana >LXII. Editionem curaverunt R. Harreither, Ph. Pergola, R. Pillinger, A. P lz, Città del Vaticano – Wien, 87-98(*Pars I*) ; Tafel 5-11(*Pars II*).
- Bol acov –Ghimpu, A.A. 1970, *Episcopul de Tomis a participat la Sinodul I Ecumenic de la Niceea – 335*, <GB>, an XXIX, nr. 9-10, 438-443.
- Bovon, A. 1966, *Lampe d'Argos*, École Française d'Athènes, Paris, 68-71; 480.
- Brani te, Em. 1963, *Originea, instituirea i dezvoltarea cultului cre tin*, <Studii teologice> 15, 3-4, 130-142.
- Brani te, Em. 1977, *Martiri i sfin i pe p mântul Dobrogei de azi*, în vol. <De la Dun re la Mare. M rturii istorice i monumente de art cre tin >, Gala i, 34-62.
- Br tescu, C. 1923, *Ibn Batutach, un c l tor arab prin Dobrogea în sec. XIV*, <Analele Dobrogei> IV, 2, Constan a, 48-56.
- Cabrol, F., Leclercq, H. 1914, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. IIIe, Paris, col. 1547-1553, cu reproduceri din papyrus.
- C teia, A. 2001, *μυ - modelul neotestamentar al martiriului*, <Pontica> 33-34, Constan a, 525-534.
- Chevalièr, J., Geerbrant, A. 1995, *Dic ionar de simboluri*, III, Bucure ti.
- Ciocîltan, V. 2014, *Argumente topografice i arheologice pentru identificarea Vicina-M cin*, în <Istro-Pontica 2. Studii i comunic ri de istorie a Dobrogei.> Actele Sesiunii Na ionale de Comunic ri tiin ifice „Istro-Pontica. Tulcea – 505 ani de atestare documentar ”, Tulcea

Sângele martirilor

- 28-30 septembrie 20011 (Ed. A.D.St nic , Cr.L. Micu), Br ila, 17-22.
- Coman, Gh. I. 1979, *Misionari cre tini în Scythia Minor i Dacia în secolele III-IV*, <MO> 31, 4-6, 264-265.
- Coman, Gh. I. 1977, *Scriitori teologi în Scythia Minor*, în vol. <De la Dun re la Mare. M rturii istorice i monumente de art cre tin > Gala i, 63-83.
- Condurachi, Em. 1957, *Problema schimbului în natur i a schimbului în bani în imperiul roman în sec. IV-V e.n.*, <AUB> seria t. Sociale - Istorie, nr. 9, 18-27.
- Condurachi, Em. 1957, *Histria a l'epoque du Bas-empire d'après les derniers fouilles archaeologiques*, <Dacia> N.S., I, 245-263.
- Constantinescu, N.A. 1963, *Dic ionar onomastic român*, Bucure ti.
- Constantinescu, P. 1929, *Istoria artei cre tine din apus*, Ia i.
- <Cronica Cercet rilor arheologice din România. Campania 2002>, Bucure ti, 2003, 156, 101. *Isaccea, jude ul Tulcea. Punct Cetate*.
- Daniélou, J. 2008, *Biserica primar (De la origini pâ n la sfâr itul secolului al treilea)*, Bucure ti.
- Deculescu, C-tin. 1966, *Un tezaur de denari romani din timpul împ ratului Claudius I descoperit în Dobrogea*, <SCIV>, 17, 3, 577-592.
- Delehaye, H. 1912, *Saints de Thrace et de Mésie*, <Analecta Bollandiana>, XXXI, 276.
- Delehaye, H. 1902, *Synaxarium ad Acta Ecclesiae Constan-tinopolitanae. Propyleum ad Acta Sanctorum novembris*, Bruxelles.
- Delehaye, M. 1912, *Saints de Thrace et de la Mesie*, <Analecta Bollandiana> t. XXXI, fasc. II-III, 260-265.
- Diaconu, Gh. 1963, *Despre sarma ii de la Dun rea de Jos*, <SCIV>, 14, 2, 323-345.
- Diaconu, Gh. 1964, *Despre taifali în lumina cercet rilor arheologice*, <SCIV>, 15, 4, 467-483.
- Diaconu, Gh., 2003, *Târg or – Un sit milenar. Studii de istorie i arheologie*, Ploie ti.
- Diaconu, Gh. 1976, <Dic ionar de istorie veche a României>, Bucure ti, s.v. *Sântana de Mure - Cerneahov*, 543.
- Doru iu-Boil , Em. 1980, *Inscrip iile Scythiei Minor*, Bucure ti.
- Dr goi, E. 1986, *Delta Dun rii – frumuse ile i bog iile ei spirituale în trecut i ast zi*, <Îndrum tor bisericesc misionar i patriotic>, Gala i, 52-61.
- Duchene, L. 1925, *Origines du culte chrétien. Étude sur la liturgie latine avant Charlémagne*, Paris.
- Eliade, M. 1986, *Istoria credin elor i ideilor religioase, II. De la Gautama Budda pâ n la triumful cre tinismului*, Bucure ti.
- Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, III, 1, 1-3, ed. G. Bardy, Paris, 1952, 96-97.

- Evseev, I. 1994, *Dic ionar de simboluri i arhetipuri culturale*, Timi oara.
- Mih escu, H., L z rescu, R. 1970, LXXXVII, *List de mucenici go i; Patimile Sfântului Nichita*. În <FHDR> II, Bucure ti, 727; 723.
- Fonari, Fr. 1927, *Cimitero di S. Callisto, Regione dei Canefori*, <Rivista di archeologia cristiana> IV, nr. 1-2, Roma, 21-23.
- Fremersdorf, Fr. 1962, *Die römischen Gläser mit aufgelegten Nappen in Köln*, Köln, 9.
- Frey, I.B. 1928, *Inscriptions inédites des catacombes juives de Rome*, <Rivista di archeologia cristiana> V, nr. 3-4, Roma, 290-303.
- Gabor, A. 2002, *Biserica i stat în primele trei secole*, în vol. <Slujitor al Bisericii i neamului>, Cluj-Napoca, 178-190.
- Gegle, Gh.G., *Mineitul pe noiembrie*, Atena, sine anno, 295; textul lui Teofilact <Patrologia greac >, a lui Migne, vol. III, 38, col. 152-221.
- Grant, R.M. 1955, *The Chronology of the Greck Apologists*, <Vigiliae christianae>, 9, 25-33.
- Hâncu, R. 1970, *Epiphanius, Împotriva celor optzeci de erezii*, 70, 1, 1, <FHDR> II, Bucure ti, 172-175.
- Iconomu, C. 1969, *Noi morminte paleocre tine la Mongalia*, în <Pontica> 2, 81-111.
- Ilie, C. 2000, *Paleocre tinism i cre tinism pe teritoriul României- secolele III-XI*, Bucure ti.
- Iliescu, Vl. 1970, *Sextus Aurelius, Victor, Caesares (Despre împ ra i)*, în <FHDR>, II, Bucure ti, 23-27.
- Iliescu, Vl. 1970, *Iordanes, Getica*, II, în<FHDR>, II, Bucure ti, 411-431.
- Iliescu, Vl, 1970, *Lactantius, De mort. pers.*, <FHDR>, II, Bucure ti, 5-6.
- IPS Dr. Nifon 2003, *Leg turile biserice ti între Roma i Constantinopol*, în vol. <ICR>, Constan a, 225-244.
- Ionescu, I. 1994, *Simboluri paleocre tine din secolele II-III pe unele monumente funerare din Dacia roman*, <Acta MN> 31, Cluj-Napoca, 243-247.
- Iorga, N. 1908, *Istoria Bisericii Române ti i a vie ii religioase a românilor*, vol. III, V lenii de Munte.
- Iorga, N. 1936, *Istoria românilor*, vol. II, Bucure ti.
- Ivanov, T. 1976, <Arheologija>, 3, Sofia, 16-17, fig. 13b.
- Ivanova-Mavrodinova, V. 1936, *La façade romaine d'une basilique paléochrétienne*, <Atti del V Congresso Internazionale degli Studi Bizantini>, Roma.
- Kabak eva, Gh. I dr. 1988, *Keramii ni entrove na teritoriata na Nikopolis ad Istrum*, Sofia.
- Kernbach, V. 1989, *Dic ionar de mitologie general*, Bucure ti
- Kuzmanov, Gh. 1992, *Anticini lampi*, Sofia.
- Leclercq, H., s.v. *Dauphin*, <DACL>, IV/1, col. 293-295.

Sângele martirilor

- Leclercq, H., s.v. *Le monachisme*, <DACL> XI, 2, col. 1812.
- Leclercq, H., s.v. *Postophorium*, <DACL> XIII, 2, col. 2390-2391 i *Diaconicum*, <DACL> IV, 1, col. 733.
- Leschi, L.-Ch. 1952, *S p turi i descoperiri la Tebessa*, <Fasti arheologici>, VII, 3, nr. 5.557, Roma.
- Lungu, V. 2000, *Cre tinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Constan a.
- Lungu, V. 2003, *Organizarea vie ii biserice ti în Scythia Minor*, în vol. <ICR>, col. Dobrogea cre tin , Constan a, 135-169.
- Lungu, V., Chera, C. 1984, *Noi descoperiri din necropolele Tomis-ului*, <Pontica> 17, 109-131.
- Lungu, V., Chera, C. 1988, *Un monument arheologic de o excep ional valoare la Tomis*, <Arta>, 35, 4, 4-7.
- Marrou, H.-I. 1936, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris.
- Marrou, H.-I. 1948, *Histoire de l education dans l Antiquité*, Paris.
- Martigni Abbé 1889, *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*, Paris.
- Marucchi, O. 1923, *Manuale di archeologia cristiana*, Roma, 283 – *Cim. di Callisto* – sec. III p.Chr.; 303 – *Cim. dei Santi Pietro e Marcellino* – începutul sec. IV p.Chr.; 318 - *Cim. di Domitilla* – sec. IV p.Chr.
- Ma kin, N. A. 1951, *Istoria Romei antice*, Bucure ti
- Mih escu, H. 1970, *Epistula de fide, vita et obitu Wulfilae*, oper inserat în lucrarea episcopului Maximinus, *Dissertatio Maximini contra Ambrosius*, <FHDR> II, Bucure ti, 111-113.
- Mih escu, H. 1970, *Ammianus Marcellinus, Istoria roman (Rerum gestarum libri)*, XXI, în <FHDR>, II, Bucure ti, 117-163.
- Mih escu, H., Popescu, V. 1970, *Acta Sanctorum*, în <FHDR>, II, Bucure ti, 705-725.
- Mih escu, H., Popescu, V. 1970, *Sozomenos, Istoria bisericii*, IV, 21, <FHDR> II, Bucure ti 1970, 224-225.
- Mijatev, Kr. 1974, *Die Mittelalterliche Baukunst in Bulgarieni*, Sofia.
- Miri iou, N. 2003, *Studiu antropologic al osemintelor descoperite în cripta basilicii de la Murighiol (anticul Halmyris)*, <Peuce> 1(XIV), Tulcea, 536-540.
- Miri oi, N. i Soficaru, Andrei D., *Studiul antropologic al osemintelor din cavoul romano-bizantin „Tudorca” de la Slava Rus (antica Ibida)*, <Peuce> 1(XIV), 2003, Tulcea, 511-530.
- Miri oi, N., Nicol escu-Plop or, D. 1978, *Analiza antropologic a osemintelor descoperite în cripta basilicii „simple” – A de la Tropaeum Traiani*, <Pontica>, 11, Constan a, 189-210.
- Miron, C. 2008, *Noi considera ii despre mormântul pictat de la Tomis*, <Peuce>, N.S., 6, 283-296.

- Moisescu, C. 2000, *Noi considera ii asupra vechimii i arhitecturii bisericii Sf. Athanasie din Niculi el – jud. Tulcea*, <Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare>, Tulcea, 363-370.
- Moreau, J. 1956, *Les persécutions Christianisme dans l'Empire romain*, Paris.
- Moretta, A. 1994, *Daimon i supraom*, Bucure ti.
- Moreva, R. 1983, *Starohristiianska bazilica i srednovkovna rkva pri s. Dolni Voden, Plovdivski okr g*, <Arheologija>, 4, Sofia, 13-19, fig. 2.
- Morin-Jean 1913, *La verrierie en Gaule sous l'empire romain*, Paris, 218-226.
- N sturel, P. . 1973, *Quatre martyrs de Noviodunum (Scythie Mineure)*, <Analecta Bollandiana>, t. 91, fasc. 1-2, Bruxelles, 5-8.
- Nestori, A. 1972, *La Catacomba di Calepodio*, <Rivista di Archeologia Cristiana>, II, 1-4, Roma, 193-233.
- Netzhhammer, R. 2009, *Aus Rumänien*, Einsiedeln, 104-105; 288-290.
- <Notitia Dignitatum Orientiis> 1839, ed. Böcking, 98-100.
- Neculai, F.L.(Pr.) 2014, *Crucea – ancora uitat a Bisericii*, în <Îndrum tor pastoral> pe anul de la Hristos – 2014, nr.6, Tulcea, 410-420.
- Niculae, S. 1977, *P trunderea i dezvoltarea cre tinismului în Scythia Minor*, în vol. <De la Dun re la Mare. M rturii istorice i monumente de art cre tin >, Gala i, 23-33.
- Opai , A. 1991, *Fortifica ia i a ezarea roman târzie de la Babadag – Topraichioi*, cap. V, <Peuce> 10, 211-236.
- Opai , A., Opai , C., B nic , T. 1990, *Complexul monastic paleocre tin de la Slava Rus* , <RMI> 2, Bucure ti, 18-28.
- Opai , A. 1980, *Considera ii preliminare asupra amforelor romane i romano-bizantine din Dobrogea*, <Peuce > 8, Tulcea, 328-366.
- Oppermann, M. 2010, *Das Frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschliessenden Binnenland. Historische und Archäologische zeugnisse*, Beier& Beran, Langenweissbach.
- Ory, G. 1981, *Originile cre tinismului; eseuri critice*, Bucure ti.
- Paraschiv, M., T rn uceanu, C., Danc , W., Zugravu, N. 2008, *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis (Izvoarele istoriei cre tinismului românesc)*, Ia i.
- Paraschiv, D., Iacob, M. 2014, *(L)ibida christiana*, în <Îndrum tor pastoral> pe anul de la Hristos – 2014, nr.6, Tulcea, 356-370.
- Patsch, C. 1928, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropas: III. Die Volkerbewegung an der unteren Donau in der zeit von Diocletian bis Herasclius*, Wien.
- P curariu, M. 1991, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, ed. a 2-a, Bucure ti.
- P curariu, M. 2007, *Sfin i daco-romani i români*, Ia i.
- Pârvan, V. 1906, *Salsovia*, Bucure ti.
- Pârvan, V. 1912, *Cetatea Tropaeum*, Bucure ti.

Sângele martirilor

- Pârvan, V. 1911, *Contribuții epigrafice la istoria cretinismului daco-roman*, București.
- Petre, A. 1987, *La romanité en Scythie Mineure (IIe – VIIe siècle de n.è.) Recherches archéologiques*, <Bull. AEISÉE> 17-18, 5-171.
- Petschenig, M. 1888, *Johannis Cassiani. De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis libri XII*, <Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum> vol. XVII, pa. I, Viena
- Piganiol, A. 1926, *L'empire chrétien*, Histoire générale fondée par G. Glotz, <Histoire roumaine>, tom IV, IIe partie.
- Piganiol, A. 1932, *L'Empereur Constantin*, Paris.
- Pippidi, D.M. 1969, *Studii de istorie a religiilor antice*, București.
- Popa-Lisseanu, G. 1939, *Ammianus Marcellinus, R zboiul cu goii, XXXI*, în <România în izvoarele istorice medievale>, București, 37-56.
- Popa-Lisseanu, G. 1943, *Dacia în autori clasici*, I-II, București.
- Popescu, Em. 1976, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București.
- Popescu, Em. 1989, *Dobrogea și teritoriile românești nord-dunrene în secolele IV-VI*, <Symposia Thracologica> 7, Tulcea, 189-198.
- Popescu, Em. 1994, *Le christianisme dans le diocèse de Buzău, jusqu'au VIIe siècle*, în vol. <Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum>, București, 157-162.
- Popescu, Em. 1999, *Un militar cretin în armata Scythiei Minor la sfârșitul secolului al III-lea*, <Teologie și viață>, s.n., an IX, nr. 1-6, Iași, 29-40.
- Popescu, Em. 2001, *Creștinismul timpuriu pe teritoriul României. 1. Originile apostolice. 2. Bizanțul sau Roma?*, în vol. <Priveghind și lucrând pentru mântuire>, Iași, 194-204.
- Popescu, V. 1970, *Philostorgius, Historia ecclesiastica*, II, 5, <FHDR>, II, București, 201-205.
- Popescu-Spineni, I. 1934, *Vechimea creștinismului la români*, București.
- Popilian, Gh. 1980, *Necropola daco-romană de la Locustreni*, Craiova.
- Preda, C., Popescu, Em., Diaconu, P. 1959, *Săpăturile de la Mangalia*, <Materiale> VIII, 439-453.
- Procopius, *De aedificiis*, IV, 2, ed. Jacobus Haury, Lipsiae, 1954.
- Rădulescu, A. 1966, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța.
- Rădulescu, A., Cliant, Tr. 1986, *Tezaurul de la Sucidava-Izvoarele (jud. Constanța)*, Pontica 19, 127-158.
- Răduleanu, I. 1982, *Actele martirice*, în col. <Prinși de Scriitori Bisericești>, II, București.

- R mureanu, I. 1974, *Sfin i i martiri la Tomis – Constan a*, <BOR>, nr. 7-8, Bucure ti, 980-981.
- R mureanu, I. 1977, *Martiri i sfin i pe p mântul Dobrogei de azi*, în vol. <De la Dun re la Mare...>, Gala i, 149-169.
- R mureanu, I. 1988, *Mi carea audienilor în Dacia Pontic i nord-dun rean (secolele IV-V)*, <BOR> 96, 9-10, 1053—1060
- R mureanu, I. 1973, *Martiri cre tini de la Niculi el descoperi i în anul 1971*, <BOR> an XCI, nr. 3-5.
- Robinson, H.S. 1959, *The Athenian Agora, V, Pottery of the Roman Period*, Princeton.
- Russu, I.I. 1969, *Ilirii*, Bucure ti.
- Rusu, M. 1991, *Paleocre tinismul în Dacia roman*, Ephemeris Napocensis, 1, 81-112
- Sanie, S. 1981, *Civiliza ia roman la est de Carpa i i romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n. – III e.n.)*, Ia i.
- San Isidoro de Sevilla, *Etimologias*, trad. y. ed. de Lindsay, <BAC>, no. 433-434, Madrid, 1982-1983, 240.
- Saxer, V., *Martyre. II Le culte des martyres, des saints et des reliques*, în <Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien>, Les Éditions du Cerf, imprimé en Belgique, 1990.
- Sâmpetru, M. 1994, *Ora e i cet i romane târzii la Dun rea de Jos*, Bucure ti, cu bibliografie.
- Sâmpetru, M. 1994, *Ora e i cet i romane târzii la Dun rea de Jos*, <Bibliotheca Thracologica> V, Bucure ti.
- Seston, W. 1946, *Diocletian et la Tetrarchie*, Paris.
- Stav r , M. 1986, *Despre cinstirea Sfin telor Moa te*, <Îndrum tor Bisericesc misionar i patriotic>, Gala i, 7-12.
- Stein, E. 1959, *Histoire du Bas-Empire*, t. Ier, *De l'état romain à l'état byzantin (284-476)*, Bruges, 122.
- Stoian, I. 1962, *Tomitana. Contribu ii epigrafice la istoria cet ii Tomis*, Bucure ti.
- St ureanu, M. 1932, *Dic ionar latin – român*; Craiova.
- Suceveanu, Al., Barnea, Al. 1991, *La Dobroudja roumaine*, Bucure ti.
- Suceveanu, Al., Zahariade, M. 1986, *Documente recent descoperite i informa ii arheologice*, în <Dacia> N.S., 30, 1-2, 45-54; 109-120.
- Suceveanu, Al., Zahariade, M., Topoleanu, Fl., Poenaru-Bordea, Gh. 2003, *Halmiris I*, Cluj-Napoca.
- Sultov, B. 1985, *Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (2nd – 4th Century)*, <Terra antiqua Balcanica>, 1, s. (with the literature), Sofia.

Sângele martirilor

- tefan, Gh. i colab., *antierul Garv n (Dinogetia), III. Sondajul de la Niculi el*, <SCIV>, V, 1-2 1954, 22-28.
- tefan, Gh. i colab., *antierul arheologic Garv n – Dinogetia. III. Sondajul de la Niculi el*, <SCIV>, VI, 3-4/1955, 23-31.
- tefan, Gh. 1958, *A problem of ancient topography*, <Dacia> N.S., 2, 317-329.
- Tchalenko, G. 1955, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, Paris.
- Theodorescu, R. 1976, *Un mileniu de art la Dun rea de Jos*, Bucure ti.
- Testini, P. 1980, *Archeologia cristiana*, vol. II, Bari, Edipuglia.
- Testini, P. 1958, *Archeologia cristiana*, Roma.
- Tristan, T. 2002, *Primele imagini cre tine*, Bucure ti
- Tudor, D. 1956, *Inscrip ii romane inedite din Oltenia i Dobrogea*, <Materiale> 2, Bucure ti, 565-623.
- Tudor, D. 1953, *Sucidava IV*, <Materiale> I, Bucure ti, 693-742.
- Vasilescu, Em. 1982, *Istoria religiilor*, Bucure ti.
- Velkov, V. 1959, *Gradât v Trakija I Dakija prez k snata Anticinos*, Sofia.
- VI du iu, I. 1973, *Etnografia româneasc*, Bucure ti.
- Vulc nescu, R. 1972, *Coloana cerului*, Bucure ti.
- Vulc nescu, R. 1987, *Mitologie român*, Bucure ti.
- Vulpe, R. 1957, *Izvoare*, Bucure ti.
- Vulpe, R. 1938, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucure ti.
- Vulpe, R., Barnea, I. 1968, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, Bucure ti.
- Zahariade, M., Bounegru, O. 2003, *Despre începuturile cre tinismului la Dun rea de Jos*, <ICR>, Constan a, 115-126.
- Zahariade, M. 2009, *A historical Commentary to a hagiographic Text: Passio Epicteti presbyteri et Astionis monachi*, în *The Christian Mission on the Romanian Territory during the first Centuries of the Church. The Acts of the International Symposium „1600 years since the falling asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis”*, <Pontica Cristiana Colection >(No.1), Constan a, 83-111.
- Zeiller, J. 1912, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris.
- Zosimus, *Historia Nova*, II, 34, 1, Weber, Bonn, 1837.
- Zugravu, N. 1997, *Geneza cre tinismului popular al românilor*, <Bibliotheca Thracologica> XVIII, Bucure ti.

**List de lucr ri ap rute dup 1972,
referitoare la bazilica martiric de la Niculi el
(alc tuit de pr. Eugen Dr goi, din Gala i,
i completat de autor):**

- Alexandru, I. 1981, *Cripta martirilor de la Niculi el* (versuri), <Imnele rii Române ti>, Bucure ti, 311.
- Alexandru, I. 1985, *Arheologie*, <Iubirea de patrie>, vol. II, Bucure ti, 77-78.
- Arhiepiscop Antim al Tomisului i Dun rii de Jos 1985, *Despre moa tele sfîn ilor mucenici Zotic, Atal, Camasie i Filip, descoperite la Niculi el, în Dobrogea*, <Îndrum tor bisericesc, misionar i patriotic>, Gala i, 116-118. Cleopa Ilie, 1985, *Acatist în versuri închinat martirilor de la Niculi el*, <Îndrum tor bisericesc, misionar i patriotic>, Gala i, 119-126.
- Arhiva Arhiepiscopiei Tomisului i Dun rii de Jos, dosar nr.3169/1971-1982, caseta 815;
- Autor nesemnat 1971, *Descoperiri arheologice la Niculi el, Tulcea*, <Glasul bisericii> XXX, nr. 9-10, 1008-1009.
- Autor nesemnat 1973, *The diocese of the Lower Danube: The relics of the oldest martyrs known in Romania are mowed to Monastery of Cocou – Dobrogea*, <Romanian Orthodox Church News> III, no. 1, march, 3.
- Barnea, I. 1973, *O important descoperire arheologic*, <BOR> XCI, nr. 1-2, 70-79.
- Barnea, I. 1973, *Martyrionul de la Niculi el*, <BOR> XCI, nr. 1-2, 218-228.
- Barnea, I. 1973, *Un martyrium descoperit la Niculi el (jud. Tulcea)*, <SCIV>, tom 24, 123-126.
- Barnea, I. 1975, *Le Martyrion de Niculi el*, <Bulletin d'archéologie sud-est européenne>, Bucure ti, 3, 131-146.
- Barnea, I. 1975, *Murfatlar i Niculi el*, <SCIVA>, tom. 26, nr. 1, 95-99.
- Barnea, I. 1975, *Le Martyrion de Niculi el*, <Bulletin d'Archéologie Sud-Est Européenne> 3, Bucarest, 131-146.
- Barnea, I. 1975, *O important descoperire arheologic : Martyrion-ul de la Niculi el, jud. Tulcea*, <Almanahul Parohiei Ortodoxe Române> XIV, Viena, 70-79; (Ge ia, Gh, *Almanahul Parohiei Ortodoxe Române din Viena pe anul 1975 – recenzie – în Mitropolia Banatului*, XXV, nr. 7-9, 493-494; Prescure, V., *Almanahul Parohiei Ortodoxe... - recenzie – în Mitropolia Olteniei*, XXVII, nr. 9-10, 788).
- Barnea, I. 1976, *Identit i ale romanit ii*, <Magazin istoric> X, nr. 1, 28-32.
- Barnea, I. 1976, *Niculi el*, <Dic ionar de istorie veche a României>, Bucure ti, 429-430.

Sângele martirilor

- Barnea, I. 1977, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, (Sussidi allo studio delle antichità cristiane pubblicati per cura del pontificio Istituto di Archeologie Cristiana) VI, Città del Vaticano, 12, 81-93, 146-154.
- Barnea, I. 1979, *Arta cre tin în România*, 1, Bucure ti.
- Barnea, I. 1981, *Le cripte della basiliche paleocristiane della Scizia Minore*, <Revue des études sud-est européennes (RESEE)> 19, 489-491.
- Barnea, I. 1986, *Bazilica A de la Tropaeum Traiani*, <Îndrumar Bisericesc misionar i patriotic> 2, Gala i, 7-12.
- Barnea, I. 1989, *Romanitate i cre tinism la Dun rea de Jos*, <Symposia Trachologica>, 7, Tulcea, 163-178.
- Barnea, I. 1990, *Noviodunum. Isaccea, district de Tulcea, Roumanie*, <Dictionnaire encyclopédique du christianism ancien (DECA)> II, Les Édition du Cerf, imprimé en Belgique, 1781.
- Barnea, I., Poenaru-Bordea, Gh. 2000, *Niculi el*, <Enciclopedia Arheologiei i Istoriei Vechi a României>, vol. III (M-Q), Bucure ti, 195-196.
- Barnea, Al. 1999, *Primul mileniu cre tin pe teritoriul României*, <Cre tinismul pe teritoriul României în primul mileniu> (catalog Muzeul Na ional de Istorie), Bucure ti, 7.
- Barnea, Al. 2007, *Noviodunum, azi Isaccea (I)*, <Ziarul Financiar de Duminic > din 17 august.
- Baumann, V.H. 1972, *Considera ii preliminare asupra bazilicii din satul Niculi el (jud. Tulcea)*, <Pontica> V, Constan a, 547-564.
- Baumann, V.H. 1972, *Bazilica cu „martyrion” din epoca romanit ii târzii descoperit la Niculi el (jud. Tulcea)*, <BMI> 41, nr. 2, 17-26.
- Baumann, V.H. 1972, *Nouveaux témoignages chrétiens sur le limes nord-scythique: la basilique à Martyrium de basse époque romaine découverte à Niculi el (départ. de Tulcea)*, <Dacia> N.S.16, 189-202.
- Baumann, V.H. 1973-1975, *Observa ii arheologice asupra pozi iei i cronologiei a ez rilor romane din zona de nord a Niculi elului*, <Peuce> 4, 109-125.
- Baumann, V.H. 1976, *Noi dovezi arheologice referitoare la vechimea martirilor de la Niculi el*, <BOR> XCIV, nr. 5-6, 580-586.
- Baumann, V.H. 1977, *De la Turcoaia la Niculi el. M rturii i monumente vechi cre tine*, în vol. <De la Dun re la Mare. M rturii istorice i monumente de art cre tin >, Gala i, 114-116.
- Baumann, V.H. 1977, *Câteva preciz ri rezultate din cercetarea monumentului paleocre tin din comuna Niculi el (jud. Tulcea)*, <Acta MN> 14, Cluj-Napoca, 254-267.
- Baumann, V.H. 1991, *Cercet ri recente la bazilica paleocre tin din satul Niculi el (jud. Tulcea)*, <Peuce> X, Tulcea, 121-156.

- Baumann, V.H. 1995, *Cercetări arheologice în zona ansamblului paleocre din comuna Niculi el (jud. Tulcea)*, <Peuce> XI, 303-338.
- Baumann, V.H. 1997, *Niculi el. Monumentul paleocre tin* (piliant ICEM și Consiliul Judeean Tulcea, executat de Business Publicity), București.
- Baumann, V.H. 2000, *Cripta martirică de la Niculi el*, <Paleocretinism și cretinism pe teritoriul României – secolele III-XI> (catalog MNIR), București, 13.
- Baumann, V.H. 2000, *À propos des premières basiliques chrétiennes découvertes aux embouchures du Danube*, <Istro-Pontica – Muzeul Tulcean la a 50-a aniversare (1950-2000)>, Tulcea, 247-256.
- Baumann, V.H. 2003, *Mărturiile persecuțiilor religioase din zona Dunării de Jos în primele secole ale erei creștine*, <Izvoarele cretinismului românesc>, Arhiepiscopia Tomisului, Constanța, 107-109.
- Baumann, V.H. 2003, *Vestigii paleocre tinate descoperite în mediul rural autohton de pe valea Teli ei, jud. Tulcea*, <Studia Historica et Theologica>. Omagiu profesorului Emilian Popescu, Iași, 169-183.
- Baumann, V.H. 2006, *Paleo-Christian Churches in Roman Rural Environment*, <Studia Antiqua et Archeologica>, 12, 119-133.
- Baumann, V.H. 2006, *À propos des premières basiliques paleo-chrétiennes découvertes à l'embouchure du Danube. Zwischen Rom und Konstantinopel*. Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae, Vindobonae 19-26. 9. 1999, în <Studi di Antichità Cristiana LXII.> Editionem curaverunt R. Harreither, Ph. Pergola, R. Pillinger, A. P. Iz, Città del Vaticano – Wien, 825-831(Pars I) ; Tafel 21-23(Pars II).
- Baumann, V.H. 2007- *Edificiile publice din așezarea rurală română de la Teli a-Amza, jud. Tulcea*, <Peuce>, S.N. 5, 187 - 204
- Baumann, V.H. 2007, *Les édifices publics appartenant à l'établissement rural romain Teli a-Amza, département de Tulcea*. În: <Studia Antiqua et Medievalia >. *Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata* (Edidit Dan Aparaschivei), București, 79-98.
- Baumann, V.H. 2008, *Basilica*, <Steaua Dobrogei>, an. 10, nr.3.
- Baumann, V.H. 2013, *Aspecte din viaa spirituală a populației rurale din zona Gurilor Dunării în pragul noului ev creștin*, <Peuce>11, 67-100.
- Baumann, V.H. 2013, *Bazilici paleocre tinate din secolul al IV-lea d.Chr., în mediul rural al zonei de la Gurile Dunării*, în <Îndrumător pastoral >, anul 5, nr.5, Tulcea, 309-334.
- Baumann, V.H. 2013, *Crucea și simbolistica creștină în primele secole după Hristos, la Dunărea de Jos*.

Sângele martirilor

- Brbulescu, M. 2002, *Paleocre tinismul în România. Probleme metodologice i aspecte istoriografice române ti i str ine*, <Slujitor al bisericii i al neamului. P rintele prof. univ. dr. Mircea P curariu, membru corespondent al Academiei Române, la împlinirea vârstei de 70 ani>, Cluj-Napoca, 176-177.
- Bibliografia istoric a României*, IV, Bucure ti, 1975, 152-153;
V, Bucure ti, 1980, 126-130
- Brani te, E. 1977, *Martiri i sfin i pe p mântul Dobrogei de azi*, în vol. <De la Dun re la Mare...>, Gala i, 45-46.
- Brani te, E. 1981, *Sfin i m rturitori i martiri cinsti i de str mo ii no tri pe p mântul românesc dintre Dun re i Mare*, în *lumina m rturiilor istorice, epigrafice i arheologice*, <Arhiepiscopia Tomisului i Dun rii de Jos în trecut i ast zi>, Gala i, 112-117.
- C oi, M. A. 2009, *Le christianisme au Bas-Danube à la veille de la Grande Persecution*, în *The Christian Mission on the Romanian Territory during the first Centuries of the Church. The Acts of the International Symposium „1600 years since the falling asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis”*, <Pontica Cristiana Colection >(No.1), Constan a, 186-215.
- Coman, I. 1975, *Sci îi Ioan Casian i Dionisie cel Mic, i leg tura lor cu lumea mediteranean*, <Studii Teologice> XXVII, nr. 3-4, Bucure ti, 191.
- Coman, I. 1977, *Spiritualitate patristic în Scythia Minor – Ortodoxia credin ei*, <Ortodoxia> XXIX, nr. 2, Bucure ti, 161-162.
- Coman, I. 1978, *Teologi i teologie în Scythia Minor, în sec. IV-VI*, <BOR> XCVII, nr. 7-8, Bucure ti, 784-796.
- Coman, I. 1979, *Scritori biserice ti din epoca str roman*, Bucure ti, 57, 295-298.
- + Cristea, Gherasim Episcop 2009, *Martirii de la Niculi el i cum au ajuns sfin tele lor moa te la M n stirea Coco*, în <Istorie bisericeasc , misiune cre tin i via cultural. 1. De la începuturi i pân în secolul al XIX-lea>, Gala i, 42-51.
- David, P.I. 1972, *Primii martiri cre tini cunoscu i pe teritoriul Patriei noastre. „Martyriconul” de la Niculi el (jud. Tulcea)*, <Mitropolia Olteniei> XXIV, nr. 3-4, Craiova, 277-281.
- Diaconu, P. 1973, *Despre data p timirii lui Zotikos, Attalos, Kamasis i Philippos*, <SCIV>, tom. 24, 4, Bucure ti, 633-641 i extras.
- Diaconu, P. 1983, *Din nou despre martirii de la Niculi el*, <Spiritualitate i istorie la întorsura Carpa ilor>, vol. I, Buz u, 278-283.
- Dr goi, E. 2010, s.v. *Niculi el*, în <Enciclopedia Ortodoxiei române ti>, Bucure ti, 438.

- Epifanie Norocel Tomitanul, episcop – vicar, 1981, *Bazilici din Dobrogea*, <Glasul Bisericii> XL, nr. 3-5, 363-365.
- Epifanie Norocel Tomitanul, episcop – vicar, 1981, *Un deceniu de la descoperirea martyriului i bazilicii de la Niculi el*, <Telegraful român> 129, nr. 35-36, septembrie 15, 3.
- Epifanie Norocel 1986, *Pagini din istoria veche a cretinismului la români*, București, 126-130.
- Florescu, R. 1980, *Niculi el*, <Dicționar enciclopedic de artă veche românească>, București, 238.
- Ia cu, I. 2012, *Construcții religioase creștine în provincia Scythia. Secolele IV-VI p.Chr.*, Brila.
- Ionescu, I., Diaconu, P. 1974, *Despre data pămîntului... - recenzie -* <Studii teologice> XXVI, nr. 5-6, București, 470-471.
- Jechiu, I.P. 1981, *Valori culturale i de artă în cuprinsul Arhiepiscopiei Tomisului i Dunării de Jos*, în vol. Arhiepiscopia Tomisului i Dunării de Jos în trecut i astăzi, Galați, 90, 97.
- Lungu, V. 2001, *Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu – Constanța, 33-34.
- Miclea, I. 1978, *Niculi el*, <Dobrogea>, București (foto album).
- Miclea, I., Florescu, R. 1980, *Strămoșii românilor, vestigii milenare de artă i cultură*, vol. II, București, 168, foto 610-615.
- Mirișoiu, N., Nicolăescu-Plopă, D. 1978, *Analiza antropologică a osemintelor descoperite în cripta bazilicii „simple” A de la Tropaeum Traiani*, <Pontica> 11, 189-207.
- Mironovici, R. 1972, *Descoperirea de la Niculi el – Tulcea*, <Mitropolia Moldovei i Sucevei> XLVIII, nr. 5-6, 433.
- Mircea, R. 2014, *Monahismul daco-roman*, în <Monahismul orthodox românesc, istorie, contribuții i repertoriu>, vol.1, București, 283-302.
- Motoc, I. 1973, *Martiriul, martirionul i bazilica de la Niculi el – Tulcea*, <Glasul bisericii> XXXII, nr. 1-2, 226-228.
- Motoc, I. 1975, *Știri i fapte din cuprinsul eparhiei, 4, Vizita la monumentele istorice bisericești din Dobrogea*, <Glasul bisericii> XXXIV, nr. 9-10, 1093-1094.
- Motoc, I. 1978, *Sărbătorirea sfinților mucenici Zotikos, Attalos, Kamasis i Filippos, la Sfânta Maria din Căminu, jud. Tulcea*, <Glasul bisericii> XXXVII, nr. 7-8, 937-941.
- Pr. Munteanu, Al.A., *Ghid bibliografic pe teme i probleme din publicațiile revistelor bisericești patriarhale*, <BOR>, XCIII (1975), nr. 1-2, p. 5; <BOR> XCIV nr. 3-4, p. 143.
- Neștorel, P. 1973, *Quatre martyrs de Noviodunum (Scythie Mineure)*, <Analecta Bollandiana>, 91, fasc. 1-2, Bruxelles, 5-8.

Sângele martirilor

- N sturel, P. . 1999, *Despre numele Kamasis al unui mucenic din Noviodunum*, <Dorul>, februarie 1999, IX, nr. 11, Norresund 134 (Danemarca).
- Nestori, A. 1973, *Un santuario paleocristiano di Martiri scoperto in una regione della Romania*, <Osservatore romano>, 26 mai 1973, 3.
- Oppermann, M. 2010, *Das Frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschließenden Binnenland. Historische und Archäologische Zeugnisse*, Beier& Beran, Langenweissbach.
- Opri a, L.I. 1973, *M rturii despre începuturile cre tinismului pe p mântul rii noastre*, <Mitropolia Banatului> XXIII, nr. 7-9, 529-532.
- Opri a, L.I. 1974, *Noi cercet ri asupra descoperirilor de la Niculi el*, <Mitropolia Banatului> XXIV, nr. 4-6, 353-354.
- P curariu, M. 1980, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Bucure ti, 153.
- P curariu, M. 1981, *Via a cre tin i organizarea bisericeasc în inuturile Tomisului i Dun rii de Jos, de la începuturi pân în anul 1864*, în vol. <Arhiepiscopia Tomisului i Dun rii de Jos în trecut i ast zi>, Gala i, 15.
- P curariu, M. 2007, *Sfin i daco-romani i români*, Ia i, 25-26
- Popescu, E. 1981, *Cea mai important descoperire arheologic privind cre tinismul timpuriu din România, Martirii de la Niculi el*, <Îndrum torul pastoral>, Bucure ti, 192-196.
- Popescu, E. 1989, *Martiri i sfin i în Dobrogea*, <Studii Teologice>, 41, 3, 39-68; 64-77.
- Popescu, E. 1976, *Inscrip iile grece ti i latine din secolele IV-XII descoperite în România*, Bucure ti, 276-278 (Niculi el).
- Popescu, E. 1984, *Martirii de la Niculi el*, <Almanahul Vestitorul> 1, Paris, 203-207.
- Popescu, E. 1987, *Les saints martyrs „de Niculi el”: Zotikos, Attalos, Kamasis et Philipos*, <Romanian Orthodox Church News> 5, 60-62.
- Popescu, E. 1987, *Sfin ii martiri „de la Niculi el”: Zotikos, Attalos, Kamasis i Philipos*, <Sfin i români ap r tori ai legii str mo e ti>, Bucure ti, 173-177.
- Popescu, E. 1994, *Christianitas Daco-Romana*, Bucure ti, 100-106; 109-110; 135.
- Popescu, E. 2002, *Satul în Scythia Minor (Dobrogea) în epoca protobizantin*, <Omagiu Virgil Cădea la 75 ani>, 154-155.
- Popescu, E. 2001, *Cre tinismul timpuriu pe teritoriul României. 1. Originile apostolice. 2. Bizan ul sau Roma?*, în vol. <Priveghind i lucrând pentru mântuire>, Ia i, 205.
- R dulescu, A. 1987, *Bazilici i monumente cre tine în contextul etnogenezei române ti din secolele III-VII în Dobrogea*, <Monumente istorice i izvoare cre tine>, Gala i, 17-19, 30-31.

- R dulescu, A., Bitoleanu, I. 1979, *Istoria românilor între Dun re i Mare, Dobrogea*, Bucure ti, 140.
- R dulescu, A., Lungu, V. 1989, *Le christianisme en Scythie Mineure à la lumière des dernières découvertes archéologiques*, <Actes du XIe Congres International d'Archéologie Chrétienne>, Lyon, Wien, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986), II, Roma, 1989, 2614-2615.
- R mureanu, I. 1973, *Martiri cre tini de la Niculi el descoperi i în anul 1971*, <BOR> XCI, nr. 3-5, 464-471.
- R mureanu, I. 1974, *Sfin i i martiri la Tomis-Constan a*, <BOR> XCII, nr. 7-8, 989-997.
- Stav r , M. 1986, *Despre cinstirea sfintelor moa te*, <Îndrum tor bisericesc, misionar i patriotic> II, Gala i, 7-12/9.
- Suceveanu, Al., Barnea, Al. 1991, *La Dobroudja roumaine*, Bucharest.
- erb nescu, N. 1979, *P trunderea i dezvoltarea cre tinismului în Scythia Minor*, <De la Dun re la Mare. M rturii istorice i monumente de art cre tin >, 28.
- Testini, P. 1980, *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI*, (ed. 2), Bari, p. 9 (prefa).
- Tulcea, monografie*, Colec ia „Jude ele patriei”, Bucure ti, 1980, 283.
- Ursu, G. 1979, *The martyrion of Niculi el, România*, <Credin a (The Faith)> XXXIX, nr. 11-12, 3.
- Vasiliiu, C. 1973, *Martirionul i osemintele de la Niculi el*, <Mitropolia Olteniei> XXV, nr. 3-4, 340-341.
- Zugravu, N. 1997, *Geneza cre tinismului popular al românilor*, (Bibl. Thrac. 18) Bucure ti, 217, 244.

LISTA ILUSTRĂ ILOR

- Fig. 1. Harta Dobrogei (Scythia Minor) în sec.al IV-lea p.Chr. (p.27)
Fig. 2. Scena mesei rituale din hypogeul tomitan, *apud V.Lungu* (p.41)
Fig. 3. Cruci cu simboluri paleo-cre tine, imprimate pe baza unor opai e din Tomis, sec.al III-lea p.Chr.(p.43)
Fig. 4. Opai paleo-cre tin, Noviodunum, sec.al II-lea p.Chr.(p.45)
Fig. 5. Ceramic încre tinat din a ezarea de la Teli a/Amza (p.46)
Fig. 6. Obiecte cu simboluri paleo-cre tine din sec.II p.Chr. descoperite la Noviodunum (p.49)
Fig. 7. Obiecte paleo-cre tine descoperite la Noviodunum: 2-4. Geme gnostice din sec.II-III p.Chr.(p.52)
Fig. 8. Opai cre tin din Tomis, cu imaginea lui Iisus înconjurat de Apostoli, sec.al IV-lea p.Chr. (p.56)
Fig. 9. Gem din Tomis cu reprezentarea lui Iisus pe Crucea cosmic , sec.III p.Chr.(p.57)
Fig. 10. Relicvarium din tezaurul euharistic de la Sucidava – Izvoarele, sec.IV p.Chr.(p.57)
Fig. 11. Patera din tezaurul de la Sucidava, cu simboluri paleo-cre tine pe medalionul central (p.58)
Fig. 12. Reprezent ri ale simbolului crucii pe ceramic , în sec.IV p.Chr., pe Valea Teli ei (p.62)
Fig. 13. Reprezent ri ale crucii în sec.III i IV p.Chr., la Tirighina-Barbo i (p.65)
Fig. 14. Fibul de aur cu inscrip ie cre tin Barbo i, sf. sec. III p.Chr. (p. 66)
Fig. 15. Inscrip ia martiric i planul bisericii de la Axiopolis (Cernavod) (p. 82)
Fig. 16. Martyrion-ul de la Beroe (p. 83)
Fig. 17. Bazilica paleocre tin de la Beroe (p. 85)
Fig. 18. Cripta bazilicii de la Halmyris, intrarea din dromos în camera mortuar (p. 87)
Fig. 19. Camera mortuar a criptei martirice de la Halmyris, foto M.Stoian, I.Mirea (p.89)
Fig. 20. Schi a zonei arheologice Durostorum de la Silistra, *apud G.Atanoasov*, (p.94).
Fig. 21. Bazilica paleo-cre tin de la Teli a-Amza, foto M.Matarang (p. 98).
Fig. 22. Bazilica paleocre tin de la Teli a-Amza, vedere dinspre NE (p. 99)
Fig. 23. Bazilica de la Teli a-Amza; reconstituire grafic V.H.Baumann (p. 101)
Fig. 24. Complex monastic, sec. IV-VI p.Chr., Slava Rus –Ibida, *apud A.Opai* (p. 102)
Fig. 25. Vase lustrale – ceramic sec. IV-VI: 1.Ibida; 2.Beroe, foto G.Dumitriu (p.104)
Fig. 26. Ruinele bisericii cu plan treflat de la Niculi el (p. 117)
Fig. 27. Biserica Sf. Atanasie din Niculi el , foto G.Dumitriu (p. 119).
Fig. 28. Descoperirea criptei martirice (Niculi el, 1971), foto V.H.Baumann (p. 122)
Fig. 29. Fragment din pavajul bazilicii, foto I.Miclea (p. 125)
Fig. 30. Fragment de capitel ionic (p.126)
Fig. 31. Bazilica de la Niculi el, s p turi 1971, foto M.Matarang (p. 126)

- Fig. 32. Cripta înainte de deblocarea intrării, foto M.Matarang (p. 127)
- Fig. 33. Intrarea în criptă după îndepărtarea zidului de cărmidă, foto V.H.Baumann (p. 129)
- Fig. 34. Siciul colectiv al celor patru martiri de la Niculi el, foto M. Matarang (p. 131)
- Fig. 35. Inscrisiunile din cripta martirică de la Niculi el, foto M. Matarang (p. 132-133)
- Fig. 36. Intrarea în spațiul inferior al criptei, cu inscripția martirică foto V.H.Baumann (p.144)
- Fig. 37. Vase ceramice depuse ritual în spațiul inferior al criptei (p. 146)
- Fig. 38. Intrarea în cripta martirică, august 1975, foto I.Miclea (p. 147)
- Fig. 39. Aspect din zona descoperirii primului mormânt martirică, august 1975, foto I.Miclea (p.150)
- Fig. 40. I-Groapa „puului” în profilul seciunii S-II; II-Plan în profil hypogeu; III-Planul nivelului inferior al *martyrion*-ului (pliat, între p.150 și 151)
- Fig. 41. Zona de NE a bazilicii, cu talpa zidului de sprijin al navei și sitene, în prelungirea colului absidei, foto V.H.Baumann (p. 152)
- Fig. 42. Mormânt în cistă de piatră din sec. II, descoperit în zona centrală a fațadei bazilicii de la Niculi el, foto V.H.Baumann (p. 156)
- Fig. 43. Colul de SE al bazilicii, Niculi el, septembrie 1994, foto Mirea, Stoian (p. 158)
- Fig. 44. Planul bazilicii paleocreștine de la Niculi el (septembrie 1971, 1975, 1984-1994) (p. 161)
- Fig. 45. Bazilica martirică din Niculi el, (reconstituire grafică V.H.Baumann) (p. 166).
- Fig. 46. Plan de situație cu plasarea monumentului paleocreștin de la Niculi el în zonă (p. 169)
- Fig. 47. Colul de SE al bazilicii, plan după cercetările din 1994, foto M.Matarang (p. 195).
- Fig. 48. Zona de vest a *presbyterium*-ului, cu temelia *stylobatului* și a zidului transversal al sanctuarului foto M.Matarang, (p. 203).
- Fig. 49. Tomis – Cripta bazilicii mari din curtea Liceului Mihai Eminescu, apud I.Barnea (p. 209).

PLAN E

- Plan a 1. Plan bazilică Niculi el, relevu 1994
- Plan a 2. Desfășurare interioară a zidului de sud (K) și seciune 2-2 - desfășurare interioară zid vest (O)
- Plan a 3. Plan în foto hypogeu (primul mormânt martirică)
- Plan a 4. Niculi el - plan restaurare ansamblu bazilical
- Plan a 5. Cripta martirică - seciune A-A și elevație vest
- Plan a 6. Cripta martirică - seciune A-A și seciune B-B
- Plan a 7. Plan nivel 1 și plan nivel 2
- Plan a 8. Sistemul de construire a cupolei criptei martirice
- Plan a 9. Zona sanctuarului și cripta martirică

INDICE DE NUME I DE LOCURI

A

Abraham
14
Abrittus
31
Abulfida
120
Acacci
81
Achamoth
53, 54
Ad Salices
114
Adrianopolis
114
Aegyssus
25, 32
Aemilianus (Emilianus)
din Durostorum
91, 92
Africa
47, 137, 222
Alaviv
113
Alba
51, 55
Alexandru
77, 78
Almiridensilor
78, 89
Amantus
80, 162
Ambrosius
36, 37
Ammianus Marcellinus
28, 29, 37, 114

Amza
45-47, 60-52, 68, 96-103
Anchialos
30
Anconna
81, 82
Andreev, Prascovia
7, 154, 173
Andrei, Sf. Apostol
38, 39, 94
†Antim Nica, IPS
160
Antiochia
94
Antonini
43, 70
Antoninus Pius
73, 116, 122, 215, 217
Aorich
110
Apostoli
38
Apostolul Pavel
38
Arcadius
31
Argamum
42
Arge
15, 118, 216
Arrubium
24, 31
Asia Mic
29, 74, 77, 107, 110, 165
Astion
14, 76-78, 85, 86, 89

Victor H. Baumann

- Atanasov, Gh.
14, 81, 92
- Atena
70
- Atenagoras
70
- Atharich
28, 37, 110, 112-115, 138, 222
- Atharid
110
- Attalililor
165
- Attalos
132, 138, 148, 165 220, 228
- Audios
105, 111, 112
- Aufidii
68
- Aufidius Aqvila
68
- Auner, Carl
38
- Aurelian
17, 65, 83
- Aurelius Gaius
63
- Auxentius, episcop
108
- Auxonius, prefect
29
- Axiopolis (Cernavod)
14, 24, 29, 32, 76, 80- 82, 93, 96
- B**
- Babadag
22, 125, 218
- Balcani
27, 34, 116
- Balcic
23
- Barbaricum, inut
24, 111
- Barbo i
33, 66, 67
- Barnea, I.
40, 43, 80-82, 136,137,139,
163, 164, 209, 221-223
- Batuses
110
- Baumann, V. H.
6, 9-11, 14, 15, 101,129,
144,152, 156,166, 170, 180
- B r gan
24, 25
- Beda Venerabilul
79
- Beroe
14, 24, 32, 83-86, 93, 96, 100
- Betleem
104
- Bichir, Gh.
64
- Bizan
20, 24
- Bona
116
- Bonosus, preotul
78
- Boschius, P.
91
- Bosfor
23
- Botea Mitu
170
- Brani te, E.
85

Sângele martirilor

București	12, 16, 165, 172, 176
Bulgaria	31, 160, 234
Buzău	15, 110, 113
C	
Caesareea Cappadociei	73
Callatis	26, 28, 42, 44, 135, 221
Callist, Sfântul	135
Canefori	135
Capidava	24, 32
Capitolinus, guvernatorul Traciei	87
Cappadocia	108, 111
Caracalla	51
Carpații Răsăriteni	35
Carpia, teritoriul	63
Carsium (Hârșova)	17, 24, 31
Castoria	15
Caucaland, înalt	113
Cavalerul Trac	49
Câdea	81
Cetatea	89
Chalcis	112
Chersones	79
Chilia	32
Chindeas	80, 81
Cilicia, ara	110
Cius (Gârliciu)	28
Claudius II Gothicul	17
Clement Romanul	67
Cluj-Napoca	16
Cocoș, Biserica Mănăstirii	165
Comneni	20
Constans	109
Constantin I	20, 31
Constantin cel Mare	14, 18, 19, 24, 28, 34, 36, 86, 91, 94, 96, 153, 231
Constantinopol	21, 30, 82, 90, 94, 114, 120
Constans	110
Constantius Chlorus	75
Constantius II	95, 108, 109, 111, 230

- Constantius Gallus
230
- Constan a
12, 14, 16, 57, 58
- Corbu
31
- Costantin
58
- Craiova
16
- Crimeea
79
- Cripionis
81
- Crispus
31, 153, 231
- Cumenius
116
- Cyrilla
116
- Cyrillus
80, 81
- Cyzicus
111
- D**
- Dacia, teritoriu
10, 47
- Daddas
89
- Dan, Corneliu
12
- Danemarca
165
- Dasius
14, 81
- Decius, Traianus
71, 74
- Delta (Dun rii)
22, 25, 154, 170, 174
- Denecutia
76
- Denegotia
76
- Diaconu, P.
138, 153, 222
- Dinogetia (Garv n)
14, 24, 25, 31, 32, 55, 76, 77
- Diocletian
14, 20, 24-26, 30, 31, 72, 75, 6,
78, 137, 222
- Dionis
81
- Dobrogea
10, 22, 23, 24, 95, 96, 114, 141,
167, 215, 220
- Dolni Voden
160
- Dr goi, Eugen
175
- Drew-Bear, Thomas
63
- Dulcilla
109, 111
- Dumitriu, G.
66, 104, 119
- Dun rea (Dun rii) de Jos
10, 11, 21-23, 28, 29, 31, 36,
38, 40, 43, 46, 63, 64, 69, 73,
77, 97, 105, 109, 111, 114, 120,
137, 160, 164
- Durostorum (Silistra)
14, 29, 32, 73, 76, 81, 82, 89,
91, 93, 94, 108, 113, 114

Sângele martirilor

E

Edessa
111
Efrem
79
Egathrax
109
Elagabal
51
Eliade, Mircea
50, 70, 72
Eminescu, Mihai
95
Epictet
14, 76, 77, 78, 85, 86, 89
Epiphanius
112
Eschil
143
Eufrasius
83
Eumenius
75
Europa
23, 66, 164, 177
Eusebiu din Caesareea
38, 107, 108
Eusebius Hieronymus
73
Evangelos (Evangelicus), episcop de
Tomis
78, 79, 105

F

Farnobius
114
Fântâna Zmeului
172, 180

Firminianus, C.Aurelius

26
Flaviana
31
Flavius Reginus
116
Florus
39
Frigia
63
Frigerid
114
Fritigern
29, 113, 114

G

Gaata
111
Galatia, ara
63
Gala i
174
Gallienus
17
Garv n
24, 31
Gaudentius
116
G l eanu, Mioara
7
Georgescu, Cornel
8
Gherman
105
Goddas
109
Gothia, teritoriu
63, 111-114

- Gratian
113,114
- Gratiana
28
- Gurgoaia
116, 121, 215, 216
- Gurile Dun rii
9, 29, 47, 61, 62, 74, 75, 80, 97,
110
- Guthicas
109
- Guttenstein (roc calcaroas)
171
- H**
- Hagna
109
- Halmyris (Murighiol)
5, 14, 25, 26, 30, 32, 76-79, 85,
87, 89, 95
- Hâr ova
17, 24, 31
- Hercules
246
- Hermon, patrirhul Ierusalimului
79
- Histria
26, 31, 95, 114
- Homer
143, 226
- Honorius
153, 159, 232, 234
- Hristos
5, 6, 14, 38, 42, 44, 45, 50, 55,
56, 59, 63, 67, 69, 71, 78, 80,
92, 93, 107, 132, 168
- I**
- Ia i
16, 164
- Ibida (Slava Rus)
26, 30, 32, 97,102, 104, 105
- Ierusalim
38, 79
- Iisus Hristos
14, 56, 71
- Iiescu, Octavian
135
- Illiricum
15, 38, 114
- Imperiul roman
9, 35, 73, 121
- Innocens
67
- Ioan Casian
14, 105, 131
- Ioan Chrysostomos
95
- Iorga, Nicolae
40, 90
- Irimarh, Sfântul
167
- Irineu
57
- Isaccea (I-sacdji)
120
- Isidor din Sevilla
93
- Istrul
32
- Italia
19, 73, 74, 81, 81, 135, 165
- Iulia
62
- Iulia Domna
116

Sângele martirilor

- Iulian Apostatul (Iulianus)
14, 31, 92, 121, 167
- Iulius, Caius
62, 63, 68
- Iulius veteranul
14, 73
- Iustinian I
103
- Iustin II
103
- Iustin, filozoful
70
- J**
- Jupiter Dolichenus
116, 215
- K**
- Kamasis
132, 138, 148, 165, 167, 220,
228
- Komasios
167
- Kyrillos
81
- L**
- Lactantius
75
- Latronianus
78
- Legio (legiunea) I Iovia
25, 63
- Licinius
14, 20, 21, 26, 31, 80, 90, 139,
222, 223
- London
16
- Longus
63
- Luca, Apostolul
94
- Lucius Kapito
116
- Lugdunum
57
- Lungu, Virgil
41
- M**
- Macedonia
167
- Macrinus
51
- Madrid
16
- Marcellina
81
- Marcellinus
80
- Marcianopolis
30, 73, 113, 114
- Marcus Aurelius
69, 143, 215, 226
- Marcus, episcopul
107
- Marea Neagr
22, 80, 120
- Mari a, râul
23
- Maria Ingenua
68
- Matarang , Mihale
98, 99, 127, 131, 133, 195, 203
- Maximin Tracul
55

- Maximina
116
- Maximinus Daia
21
- Mântuitorul
38, 39, 51, 57, 59, 71
- Mediolanum
21, 84
- Mediterana
23
- Mehedin i, Simion
23
- Melitina, muceni a
73
- Meliton
70
- Meotida
32
- Mercurius
73
- Miclea, Ion
125, 147, 150
- Milano
21
- Militari-M t saru
33
- Miltiade
70
- Mirea, Ion
87, 89, 158
- Miri tea, localitate
31
- Miri oi u, Nicolae
88, 139, 167, 224
- Mititelu, Stelea
170
- Moesia Secunda
113, 114
- Moiescu, Cristian
118
- Moldova
33, 35, 64, 110
- Mopsnestia
110
- Muntenia
22, 23, 33, 34, 63, 110
- Mun ii M cinului
22
- Murighiol
25, 89
- N**
- Naissus
17
- N sturel, P. .
81, 136, 137, 165, 221, 222
- Necrasov, Olga
165
- Niceea
21, 91, 107, 110, 111
- Nichita
109, 110
- Nicol escu-Plop or, D.
138, 139, 146, 148, 165, 222,
223, 228
- Nicomedia
75
- Nicopolis ad Istrum
109
- Niculi el
9-12, 14, 15, 22, 31, 74, 96, 97,
115-123, 126, 131, 133, 135,
136, 138, 143, 153, 154, 158-
160, 162, 163, 164, 168-171,
174-177, 191, 201, 214-217,
220, 221, 224, 226

Sângele martirilor

- Nifon, ÎPS
107
- Ninive
8, 137, 222
- Nistru
35, 64
- Noviodunum (Isaccea)
25, 26, 28-30, 32, 36, 43-49,
51, 52, 59, 63, 68, 74, 76, 90,
97, 120, 121, 123, 136, 137,
139, 148, 153, 165, 167, 216,
217, 221-223
- O**
- Occident
14, 21, 113
- Odobescu, Al.
15
- Ohrida
15, 167
- Olt
35
- Orfeu
14
- Orient
11, 17, 24, 58, 60, 87, 109, 110,
119
- Origene
34
- Ort cheanu, Nicolae.
170
- Ostrov
79
- Ozobia
89
- P**
- Palestina
101
- Panaiteescu, P.P.
19
- Paris
16, 77, 81, 136, 222
- P curariu, Mircea
9, 75, 77, 165
- Pârvan, Vasile
16, 25, 26, 37, 90, 91, 111
- Pergamum
165
- Petre, Aurelian
83
- Petru, Sfântul
169
- Peuce
16, 32, 48, 174, 192, 196, 199
- Philippos
136
- Philippos, martirul de la Niculi el
132, 136, 138, 148, 200, 228
- Philostorgius
107-109
- Philus episcopul
79
- Piatra Ro ie
123, 170, 217
- Pietroasa
15
- Piganiol, A.
19, 20, 21, 29, 30, 114
- Pippidi, D.M.
91
- Plateypegiis
25

Pliska
15
Plovdiv
160
Poenaru-Bordea, Gh.
135
Poieni ti-Gab ra
33
Polydeuces
116
Pontul Euxin
32, 39, 40, 64
Popa-Lisseanu, G.
107, 108, 113
Popescu, Emilian
39, 63, 75, 106, 165
Popescu-Spineni, I.
39
Priapus
14, 74
Prisca
75
Priscianus
33
Priscus
14, 74
Procopius
28
Profuturus
113
Prutul
30, 32

Q

Quindeus
80
Quintillianus
89

R

Raban Maurul
39, 79
Rasova
24, 231
Razim
25
R mureanu, I.
79, 137
Rhin
32, 114
Roma
18, 61, 70, 77, 135, 158, 165
Romania, teritoriul roman
64, 108, 109
România
35, 44, 136, 177, 212, 221
Rosweyde, Herbert
77

S

Sabbatianus, comandant
Durostorum
91
Sacidava
32
Salsovia (Mahmudia)
25
Sanie, Silviu
65
Sansalas
109
San Salvatore
158
Santa Sabina
158
Sarmatia, teritoriu
32, 63

Sângele martirilor

Sava Gotul	Sirmium
15, 110, 111	114
Sântana de Mure - Cerneahov, (cultura)	Sozomenos
36	106
Sci ia	Spoletto
39, 91, 100	158
Scytia Minor	Stoian, Mircea
9, 14, 24, 26, 27, 31, 39, 73, 78, 79, 90, 105, 106, 113, 115, 127, 135, 167	87, 89, 158
Secundus	Sucidava (Izvoarele)
64	58
Seston, W.	Sylas
18	110
Severus Alexander	tefan, Alexandra
14, 51, 66, 73	143
Severus Septimius	
51, 73	T
Sfântul Athanasie	Tacitus
118, 119, 121, 215, 216	37
Sf. Gheorghe	Tasius (Taseios, Dasius)
25, 49	81
Sf. tefan	Tatian
158	70
Sf. tefan cel Nou	Târg or-Gher seni
167	34
Sf. Vavila	Târg or-Olteni
94	34
Sigetzas	Teli a
109	60, 61
Silvanus	Teli a/Amza
112	46, 60, 61, 96-101
Sion, Ani oara	Teodora
7, 157, 233	116
Siret	Teodor, D.Gh.
64	11
Siria	
112	

- †Teodosie, IPS
6
- Teofilact al Bulgariei
167
- Testini, Paulo
96, 135
- Themistius
29, 37
- Theodorescu, R zvan
15
- Theodosius I
31, 114, 148
- Theodosius II
152, 159, 160, 230, 234
- Theogene
163
- Theophilus Goticul
107, 110
- Theotim I
105
- Tiberiupolis
167
- Timotei, Apostolul
94
- Tirighina-Barbo i
61, 64, 76
- Titus
79
- Toma
38
- Tomis
14, 24, 26, 28, 31, 41-43, 56,
67, 74, 76, 78-80, 88, 95, 106,
107, 135, 139, 163, 209, 210,
221 223, 226
- Topalu-Ta aul
22
- Topraichioi
157
- Tracia
91
- Traian
23, 26, 30, 62, 113, 167
- Transmarisca
113
- Troesmis (Igli a-Turcoaia)
24, 32
- Tropaeum Traiani
24, 30, 32, 95, 139, 141, 223
- Tulcea
7-9, 12, 13, 16, 25,45, 48, 49,
51, 83, 85,102, 115, 116, 120,
122, 136, 154, 170, 173, 174,
178, 179,180, 214, 221, 232
- Turtucaia
22
- ara „Getic ”
108
- ar Krum (Sumensko)
160
- ara Românilor
120
- ara Valahilor
120
- U**
- Ulmetum (Pantelilonul de Sus)
26, 30, 32
- Uranios
112
- Usuard
35
- Utrecht
77

Sângele martirilor

V

- Valens
28, 29, 31, 36, 112-114, 153,
157, 231, 233
- Valentinian I
28, 153, 230, 231
- Valentinian II
31, 153, 159, 232, 234
- Valentinus
116, 214
- Valeria
75
- Valerian
74
- Vasile cel Mare, Sfântul
111
- Vicina
15, 120, 1121
- Viena
16, 116
- Vigilantius
78
- Vitales
116
- Vitruviu
177
- Vizauer
235

W

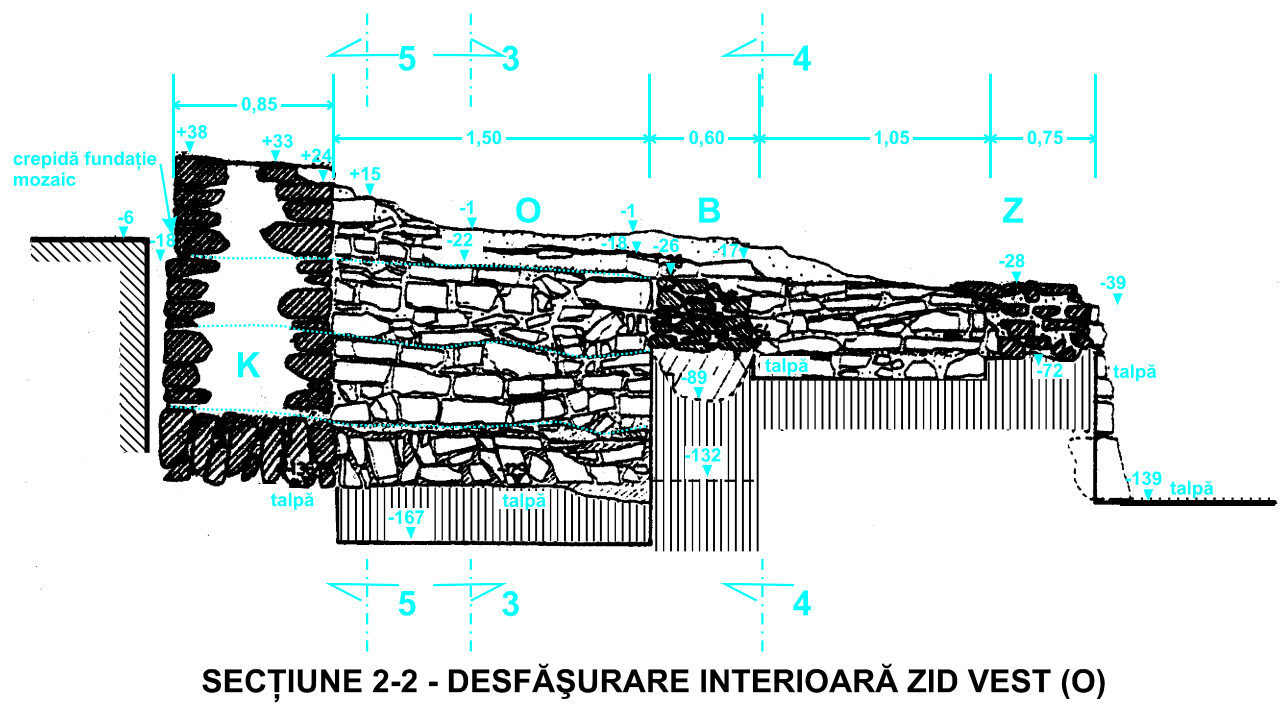
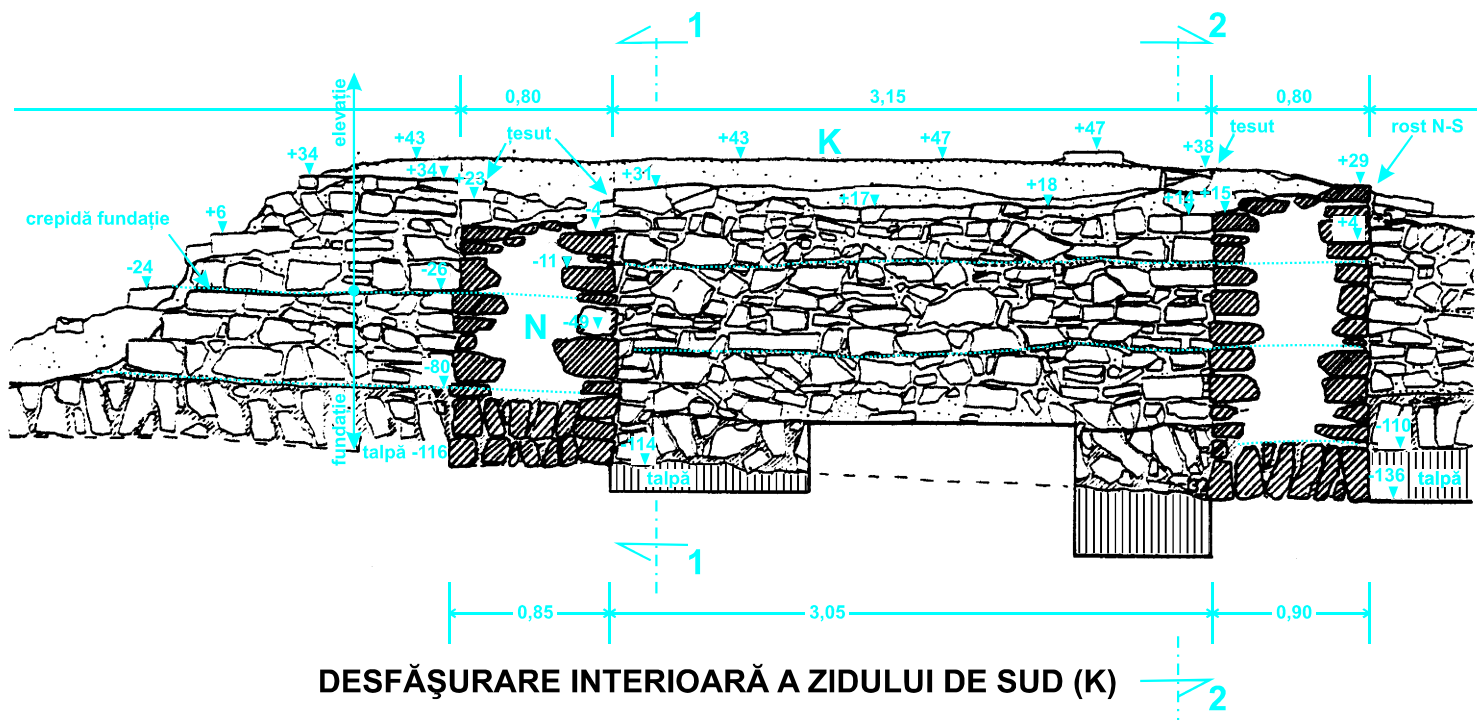
- Weickum
116, 214
- Wereka
109, 110
- Wingurich
110
- Wolski, Wanda
138, 165, 222
- Wulfilas
14, 107-109, 111

Z

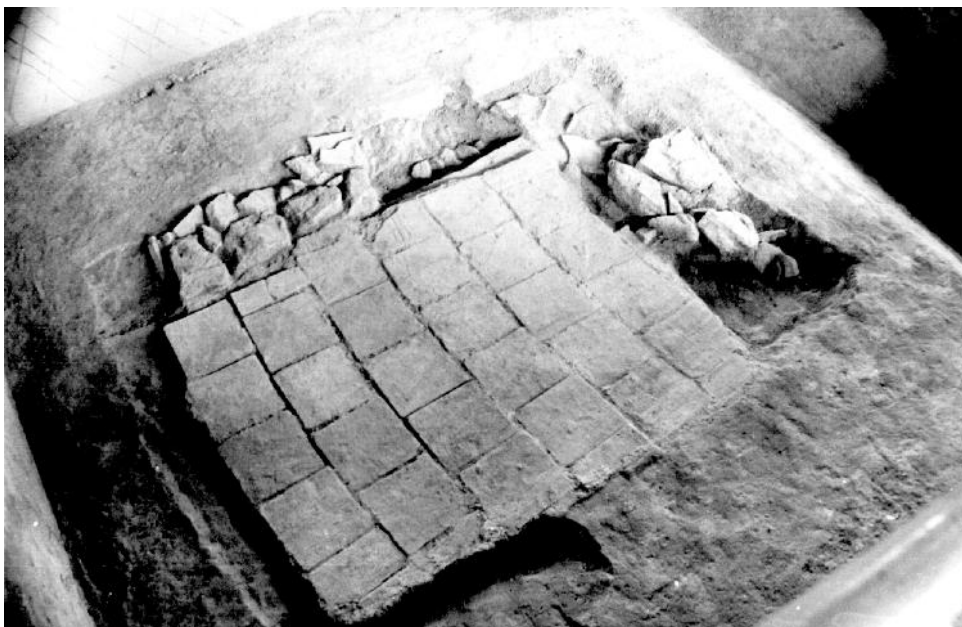
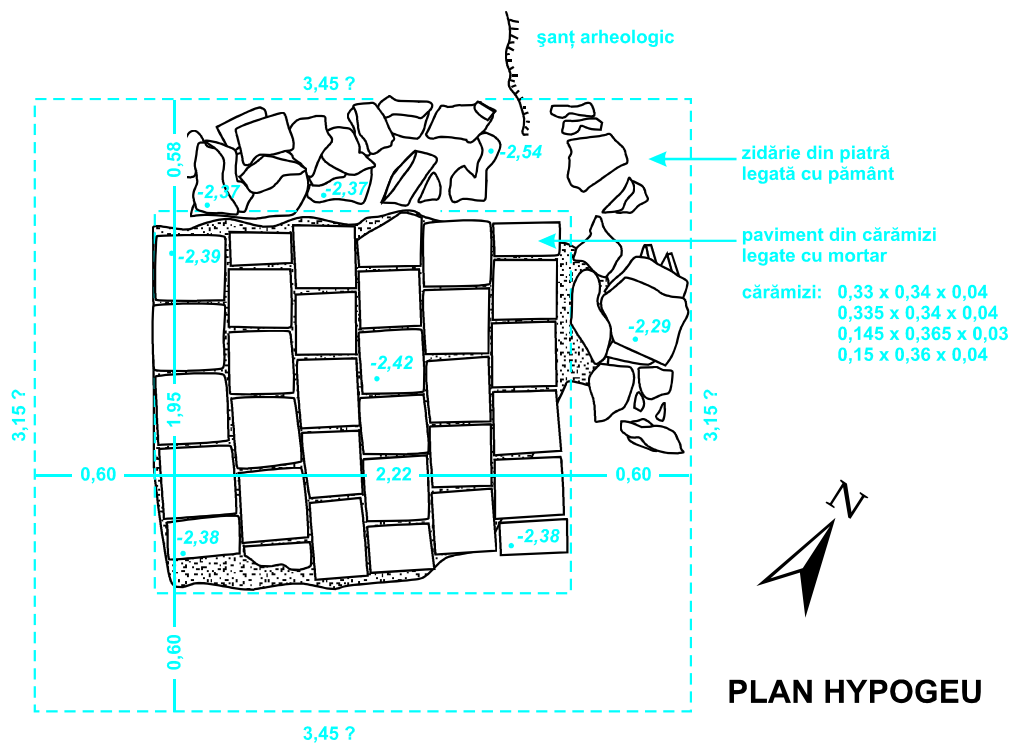
- Zenonis
81
- Zosimus
18, 28, 34, 160
- Zotikos
132, 138, 148, 165 220, 228
- Zugravu, Nelu
39, 57, 73, 79, 80, 92, 94, 95,
102, 105-108, 110, 112, 115, 167

CUPRINS

Binecuvântarea Sfin ilor Martiri	5
Cuvânt înainte	7
Despre „Sângele Martirilor”	9
Not la edi ia actual	12
Cuvânt înainte	14
Abrevieri	16
A. Introducere istoric	17
I. Limes-ul dun rean în secolul al IV-lea d.H.	22
II. Autohtoni i migratori în teritoriile din stânga Dun rii, în sec. IV d.H.	32
B. Sângele martirilor	38
III. Cre tinismul timpuriu la Dun rea de Jos	38
IV. Martiri cre tini în teritoriul istro-pontic	69
V. Despre bazilici i martirioane în mediul rural	95
VI. Biserica go ilor	106
VII. Bazilica martiric de la Niculi el	115
Încheiere	162
C. Tema de proiectare: Privind restaurarea i conservarea „in situ” a bazilicii martirice din satul Niculi el (jud. Tulcea)	169
1. Istoricul cercet rilor arheologice	169
2. Concluzii rezultate din cercet ri	174
3. Elemente tehnice rezultate din cercet rile arheologice	177
4. Propuneri de restaurare	177
5. Buletine de analiz	180
D. Bazilica cu cript -martyrion: studiu de arhitectur	190
1. Introducere	190
2. Bazilica	191
3. Cripta	203
<i>Abstract. The Martyrion Basilica from Niculi el</i>	213
Bibliografie	235
List de lucr ri ap rute dup 1972 referitoare la bazilica martiric de la Niculi el	248
Lista ilustra iilor	258
Indice de nume i de locuri	261

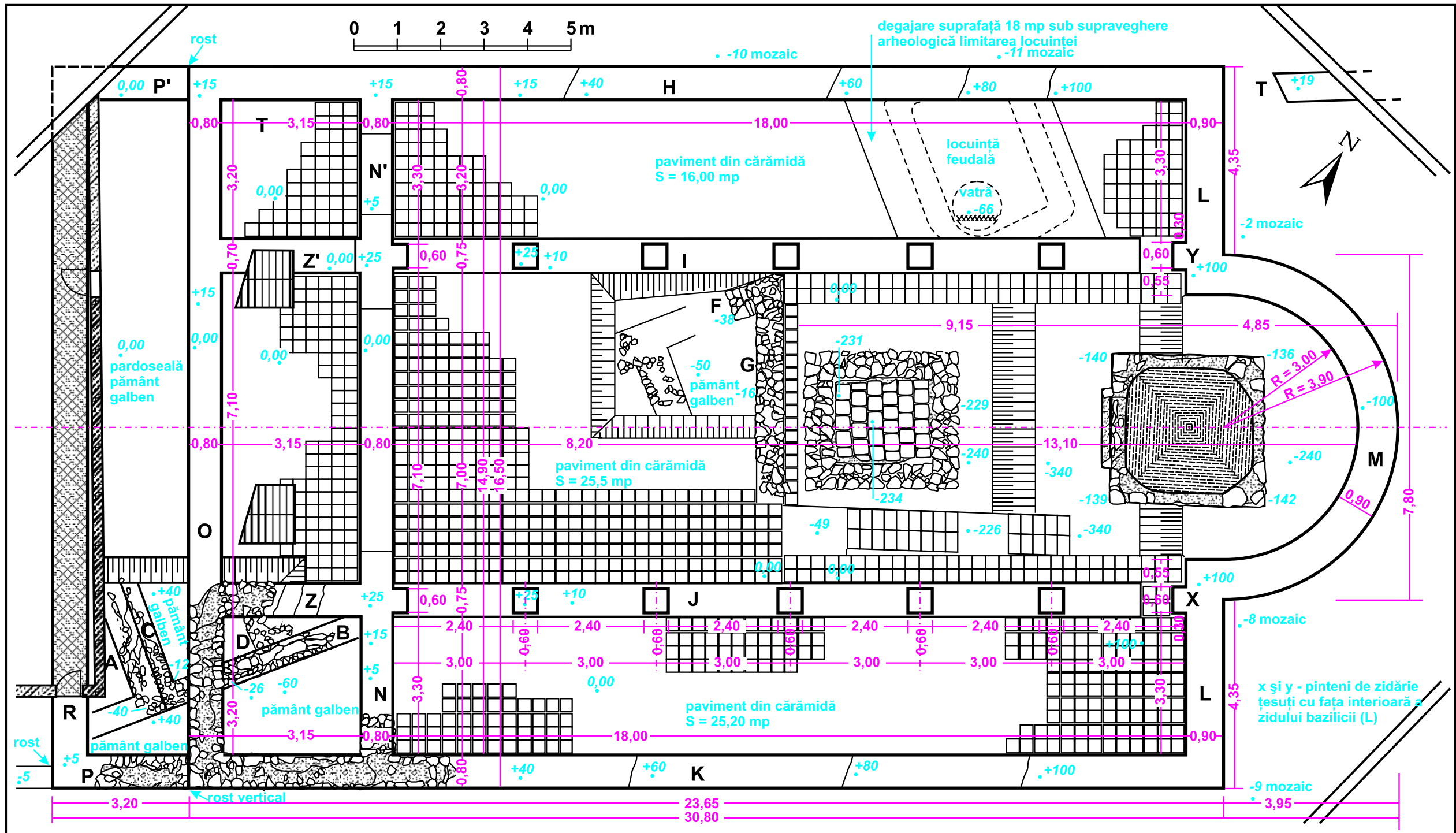

Planșa 2. Desfășurare interioară a zidului de sud (K) și secțiune 2-2 - desfășurare interioară zid vest (O)
 Pl. 2. South wall inner display (K) and section 2.2 - west wall inner display (O)

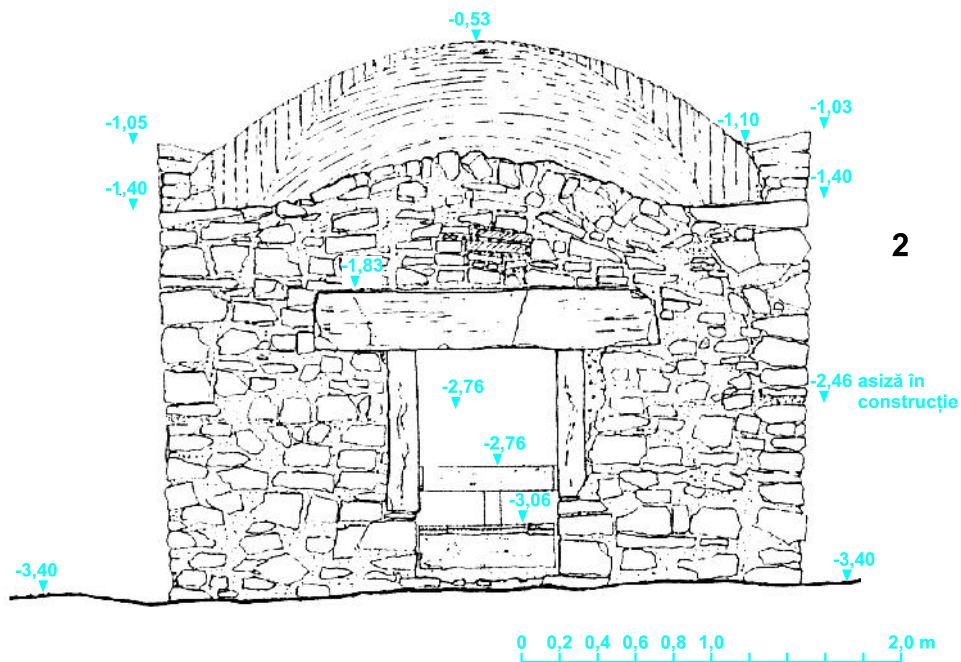
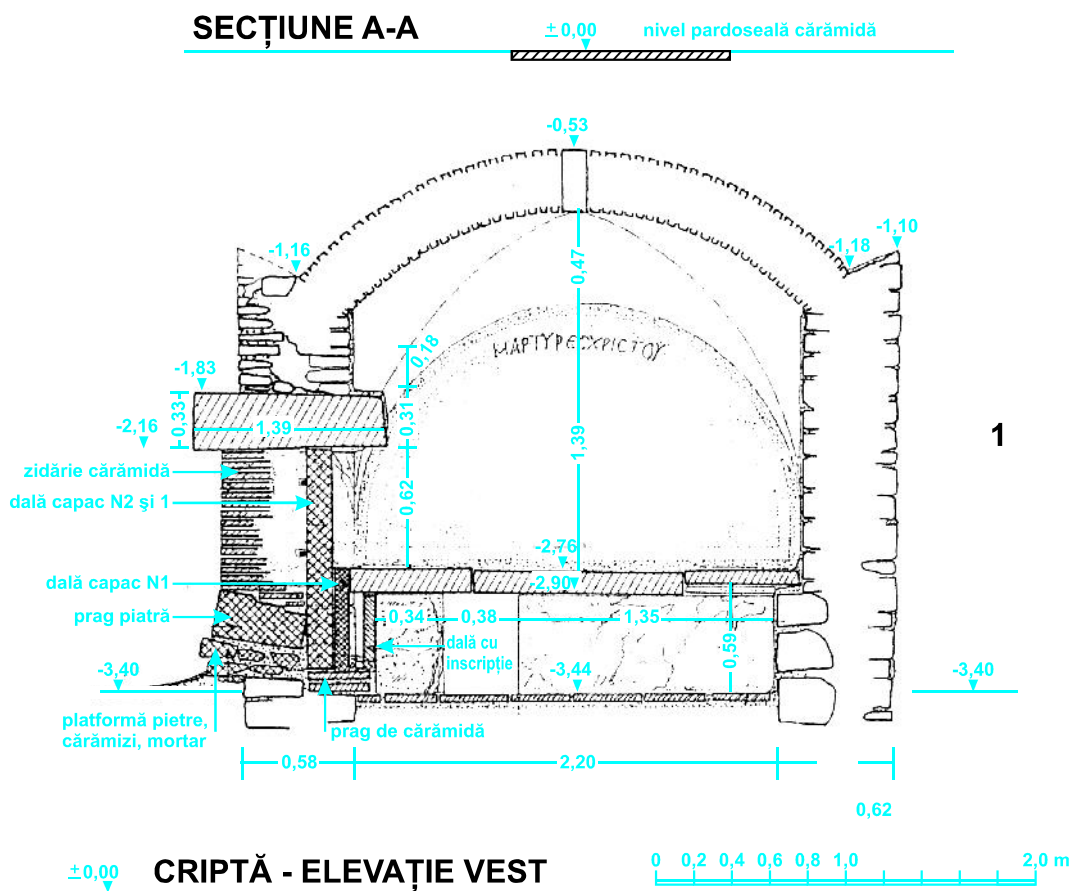
Planșa 3. Plan și foto hypogeu (primul mormânt martiric)

Pl. 3. Hypogeum plan and photo (the first martyr tomb)

Planșa 4. Niculișel - plan restaurare ansamblu bazilical (arh. A. Sion)

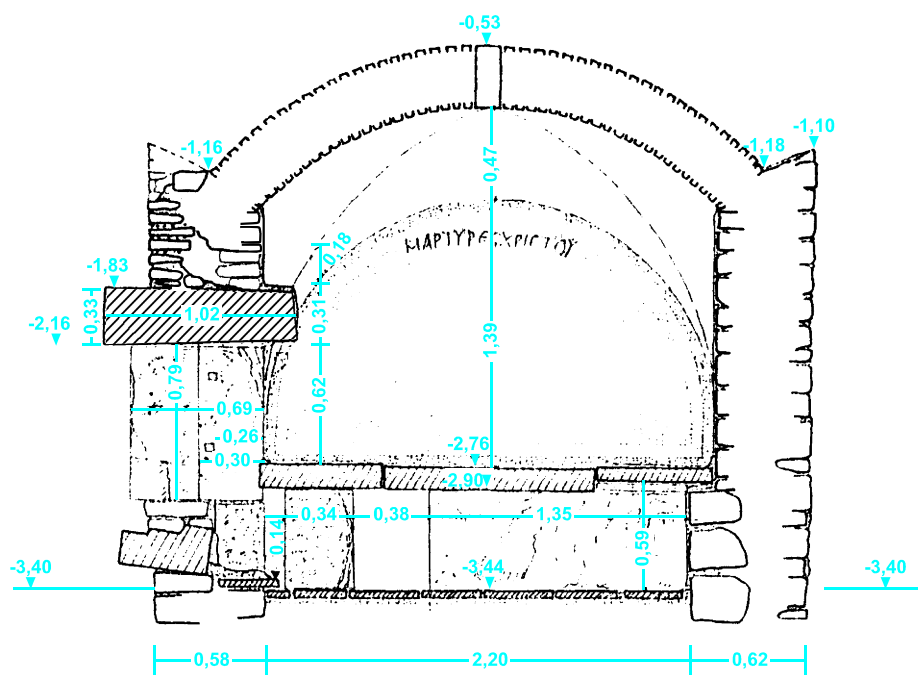
Pl. 4. Niculișel – basilica assembly restoration plan

Planșa 5. Cripta martirică - secțiune A-A și elevație vest
Pl. 5. Martyr crypt – A-A section and west elevation

SECȚIUNE A-A

±0,00 nivel pardoseală cărămidă

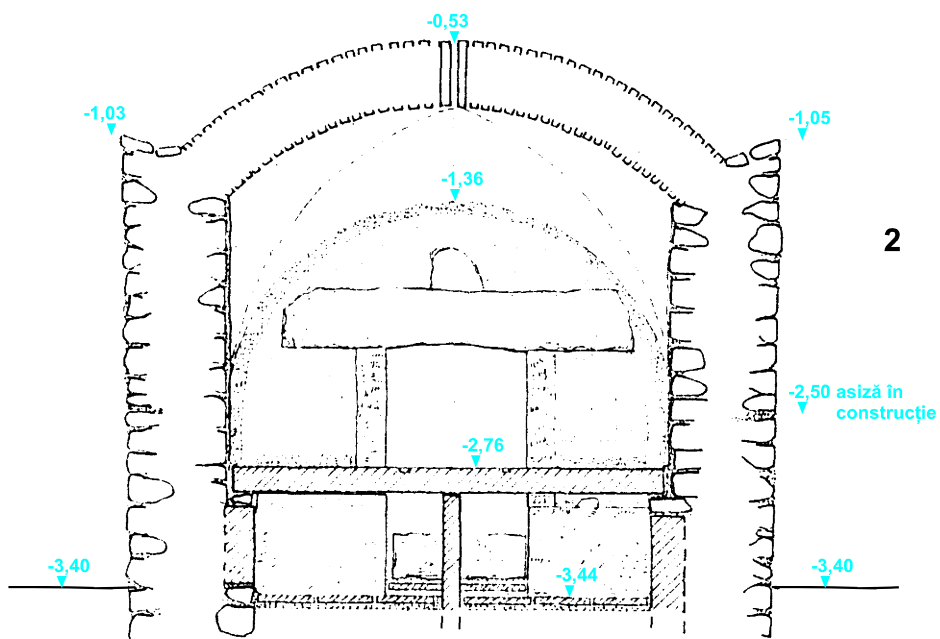

1

SECȚIUNE B-B

±0,00

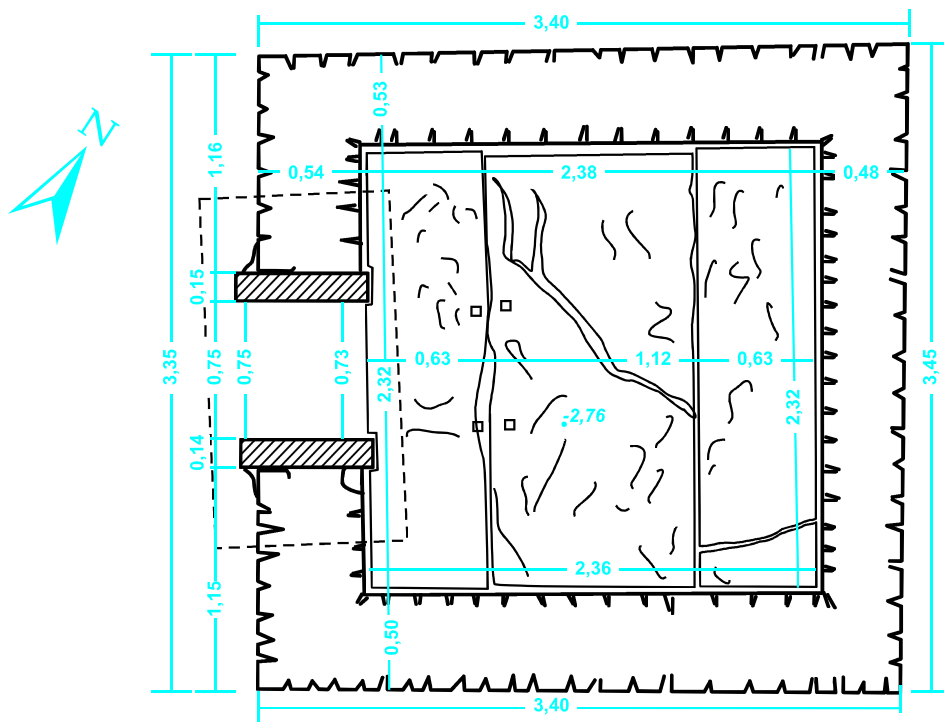
0 0,2 0,4 0,6 0,8 1,0 2,0 m

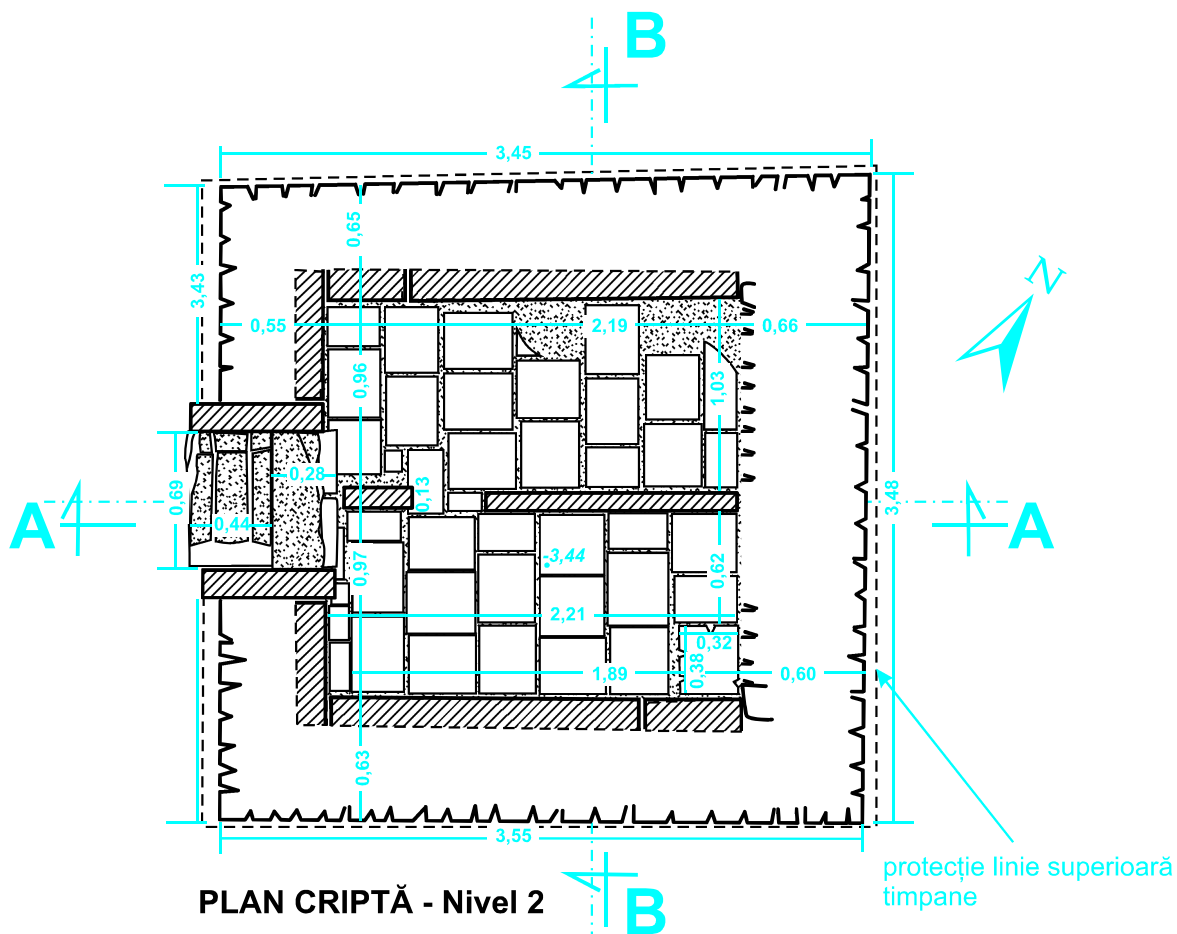
2

Planșa 6. Cripta martirică - secțiune A-A și secțiune B-B

Pl. 6. Martyr crypt – A-A section and B-B section

PLAN CRIPTĂ - Nivel 1

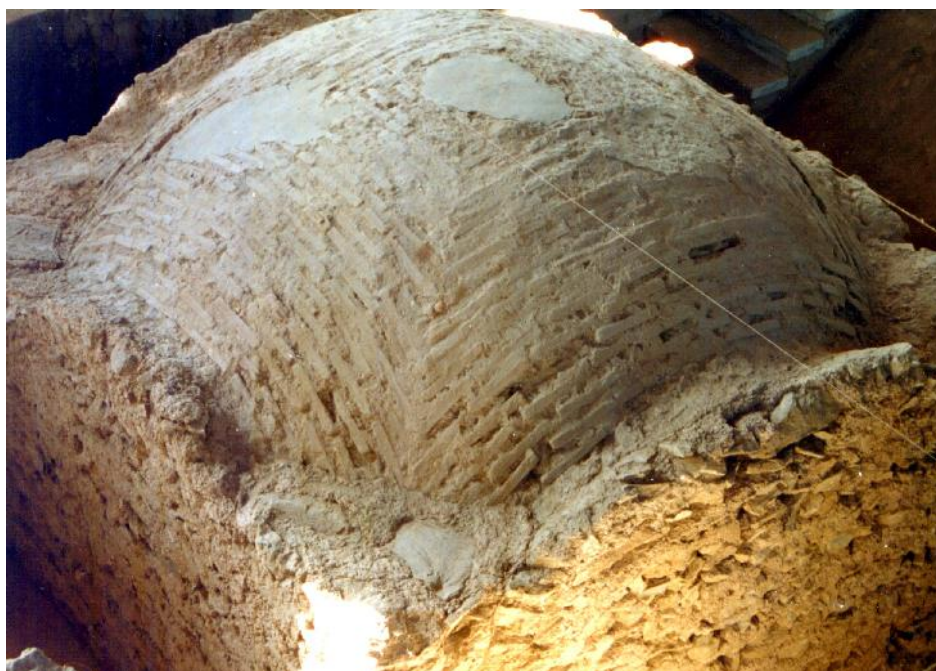
PLAN CRIPTĂ - Nivel 2

cărămizi pardoseală: 0,36 x 0,31 x 0,045
 0,36 x 0,36 x 0,05
 0,36 x 0,295 x 0,045

Planșa 7. Plan nivel 1 și plan nivel 2

Pl. 7. Level 1 plan and Level 2 plan

Planșa 8. Sistemul de construire a cupolei criptei martirice
Pl. 8. Construction system of the martyr crypt dome

Planșa 9. Zona sanctuarului și cripta martirică
Pl. 9. Sanctuary area and martyr crypt

ISBN 978-606-565-101-2